

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ
ДЛЯ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ
ЖЕРТВ БАБИНОГО ЯРУ

БАБИН ЯР: МАСОВЕ УБИВСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО НЬОГО

Матеріали міжнародної
наукової конференції
24–25 жовтня 2011 р., м. Київ

(Друге видання, доповнене)

Київ
2017

УДК-94 (477-430) (411.16) “1941/1943”

ББК 63.3 (4Укр-2к=Євр) 622.78

М-33

Перевидання стало можливим завдяки сприянню та фінансовій підтримці Центру сучасних досліджень Голокосту Джека, Джозефа і Мортон Мандела Меморіального музею Голокосту США.

Твердження, аргументи та висновки, що містяться в цій книзі, належать авторам. Вони не обов'язково відображають погляди Меморіального музею Голокосту США.

This publication was made possible with the assistance and financial support of the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies of the United States Holocaust Memorial Museum.

The assertions, arguments, and conclusions contained herein are those of contributors.

They do not necessarily reflect the opinions of the United States Holocaust Memorial Museum.

Редакційна колегія:

Віталій Нахманович (науковий редактор)

Анатолій Подольський (автор передмови)

Михайло Тяглий (відповідальний редактор)

М-33 Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. – 288 с.

ISBN 978-966-2214-11-6

Бабин Яр – це місце у Києві, яке донині залишається сумним символом політики геноциду нацистської Німеччини та маніпуляцій з пам'яттю, притаманних Радянському Союзу, а також яскравим прикладом нинішнього стану пам'яті про війну у сучасному українському суспільстві.

Ця книга є збірником матеріалів міжнародної конференції, яка мала на меті проаналізувати як суто історичні аспекти репресивної політики щодо різних груп населення (євреїв, ромів, діячів українського національного руху, радянських військовополонених та цивільних громадян), для яких Бабин Яр став місцем колективного поховання, так і повоєнні та сучасні проблеми, пов'язані з увічненням пам'яті загиблих у контексті неоднозначного ставлення до минулого з боку різних частин українського суспільства.

УДК-94 (477-430) (411.16) “1941/1943”

ББК 63.3 (4Укр-2к=Євр) 622.78

На обкладинці використані фото:

Радянські військовополонені під охороною есесівців засипають землею трупи євреїв, розстріляних у Бабиному Яру. Жовтень 1941 р. Фото Й. Хьопе (перша сторінка).

Київські євреї несуть вінки під час неформального вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. Вересень 1973 р. Фото з архіву Е. Діаманта (остання сторінка).

© Французький інститут в Україні, 2012

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2012, 2017

ЗМІСТ

	4	Передмова
Карел Беркгоф	8	Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі
Татьяна Евстафьева	21	Бабий Яр: послевоенная история местности
Татьяна Евстафьева	32	Футбольные матчи 1942 года команды «Старт» в оккупированном немцами Киеве и судьбы ее игроков
Аркадий Зельцер	83	Тема «Евреи в Бабьем Яру» в Советском Союзе в 1941–1945 годах
Сергій Кот	101	Учасники підпілля ОУН(м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943)
Олександр Круглов	117	«Ми повинні були виконувати брудну роботу...»: Знищення євреїв Києва восени 1941 р. у світлі німецьких документів
Дмитро Малаков	157	Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року)
Юрген Маттеус	164	Початок Голокосту та війна проти Радянського Союзу
Таня Пентер	189	Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру
Борис Чорний	198	Літературні свідчення масового знищення євреїв у Бабиному Яру
Люба Юргенсон	211	Спадщина Бабиного Яру в літературі
Віталій Нахманович	221	Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.)
	245	Додаток. Каталог охоронних та інформаційних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру. <i>Упор. Віталій Нахманович</i>
Відомості про авторів	281	
Перелік скорочень	282	

ПЕРЕДМОВА

У жовтні 2011 р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього», що стала чи не єдиною найважливішою академічною подією, присвяченою 70-м роковинам розстрілів у Бабиному Яру. Ініціаторами та організаторами цього наукового форуму виступили Посольство Франції в Україні, Національний центр наукових досліджень в Парижі, Український центр вивчення історії Голокосту і Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру¹.

Пропоноване до вашої уваги видання є збірником матеріалів цієї міжнародної наукової конференції, в якому опубліковано більшу частину наукових доповідей. Фактично перед вами книжка, присвячена проблематиці історії Бабиного Яру, різним її аспектам, стану пам'яті, сучасній українській та світовій історіографії цієї теми, історичній долі місця, що уособлює собою один з жаклих та моторошних символів злочинів тоталітаризму в історії Європи минулого століття. На наш погляд, такий збірник матеріалів конференції певним чином презентує читачеві неоднозначну та надто складну картину вивчення та дослідження історії Бабиного Яру, стан та рівень історіографії проблеми в останні роки, як в Україні так і за її межами. Досить навіть уявити собі, що остання, фактично, фундаментальна праця з історії Бабиного Яру була опублікована в Україні вісім років тому, в 2004 році. Йдеться про ґрунтовний збірник документів і матеріалів «Бабин Яр: людина, влада, історія», що включав, крім величезного документального корпусу, декілька концептуальних наукових статей та розвідок українських вчених². Проте ця значна

¹ Докладний аналіз змісту та роботи конференції було зроблено в статті: *Бінерт О.* Міжнародна конференція «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього» (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) // *Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту.* – 2011. – № 3 (27). – С. 9–13.

² *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы.* В 5 кн. – Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат Украины, 2004. – 597 С.

та грубезна книжка не враховувала результати наукових пошуків та досліджень істориків за межами України, що працюють у царині вивчення історії Другої світової війни, нацистського окупаційного режиму, історії Голокосту на українських теренах. Таким чином, на нашу думку, пропонований читачеві збірник наукових статей і матеріалів, авторами яких є українські та зарубіжні вчені-історики, є не лише колекцією доповідей та, очевидно, очікуваним і логічним результатом міжнародної наукової конференції, а й своєрідним, хоча неповним, відображенням стану досліджень історії Бабиного Яру в Україні та в світі на сьогодні. Слід зазначити, що ці тексти віддзеркалюють рівень вивчення проблеми в останнє десятиріччя. Зауважимо, що він такий як є, але саме цей збірник матеріалів надає нам можливість проаналізувати стан досліджень та історіографію проблеми.

Перед нами одинадцять наукових текстів десяти авторів, відомих та знаних істориків з п'яти країн: України, Франції, Нідерландів, Ізраїлю та Німеччини. А також детальний каталог, з анотаціями та легендами, пам'ятників, меморіальних та пам'ятних знаків, що існують сьогодні в Києві на території урочища Бабин Яр, укладачем котрого виступає український історик, відомий дослідник історії Бабиного Яру Віталій Нахманович. До речі, цей каталог влучно демонструє становище в культурі і, скоріше, ставлення до політики пам'яті, відповідальності за пам'ять про минуле в сучасній Україні. У фокусі багатьох матеріалів нашого видання поряд з розглядом різноманітних історичних аспектів та перипетій, пов'язаних з Бабиным Яром у роки нацистської окупації Києва, також присутні роздуми та аналіз сучасного стану вивчення проблематики, визначення пріоритетних напрямів дослідження історії Бабиного Яру, які ще фактично не розроблені чи перебувають тільки на початковій стадії вивчення. Так, у статті відомого голландського історика д-ра Карела Беркгофа, автора однієї з небагатьох у сучасній західноєвропейській історіографії монографії щодо долі України та її населення під окупацією Третього райху³, – «Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі» йдеться про історію трагічних подій у Бабиному Яру. Автор відтворює події 29-30 вересня 1941 року, розстріл близько 34 тисяч євреїв, що став одним з перших масових тотальних убивств в історії Голокосту не лише на територіях СРСР, а й у цілому в Європі. К. Беркгоф, послуговуючись не лише архівними джерелами, а й свідченнями учасників трагедії та значним корпусом джерел усної історії, пише про роль та вплив на трагедію київських євреїв неєврейського населення міста. Він наголошує, що ще й досі залишаються невивченими надто важливі аспекти історії Бабиного Яру, а саме: детальне дослідження історій рятівників та тих, хто зраджували євреїв в екстремальних умовах німецької окупа-

³ *Беркгоф К.* Жива розпач. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 455 С.

ції Києва. Вивчення цих аспектів може суттєво доповнити історичну картину Голокосту в Києві та в Україні в цілому.

Матеріал німецького історика Юргена Маттеуса, що працює наразі в Меморіальному музеї Голокосту в Вашингтоні, – «Початок Голокосту та війна проти Радянського Союзу» – суттєво відрізняється від решти матеріалів збірника, тому що не присвячений суто проблематиці Бабиного Яру, але водночас дуже органічно вписується до видання. Стаття Ю. Маттеуса носить методологічний характер, автор намагається дослідити та проаналізувати втілення нацистської антиєврейської політики Берліна на початковому етапі німецько-радянської війни на захоплених радянських територіях, у тому числі й на українських землях. Він розглядає ранні масові вбивства євреїв влітку та восени 1941 року, аналізує їх важливість в історії Голокосту. Одним з головних сюжетів свого матеріалу автор визначає аналіз напрямів німецької політики проти євреїв у «доленосні місяці» війни проти СРСР, еволюцію геноциду, формування механізму та етапів «остаточного розв'язання єврейського питання».

Важливим видається той факт, що на конференції розглядалися історичні аспекти трагедії Бабиного Яру не лише як символу Голокосту, одного з найжахливіших місць знищення євреїв у Європі, а й місця нацистських злочинів щодо інших груп населення: ромів (циган), діячів українського національного руху, радянських військовополонених... Декілька матеріалів нашого видання присвячені саме долі неєврейських жертв Бабиного Яру. Стаття знаного українського історика Сергія Кота «Учасники підпілля ОУН(м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943)» присвячена саме неоднозначній та трагічній історії українських націоналістів у Києві за німців та їх убивству в Бабиному Яру. Автор досліджує діяльність оунівців-мельниківівців у 1941 та на початку 1942 років, аспекти, з одного боку, колаборації з німцями, з іншого – націоналістичного руху Опору нацистам. Проблема, яка хвилює С. Кота і не тільки його – це сучасне ставлення до пам'яті українських націоналістів-жертв Бабиного Яру. Одними з найцікавіших статей збірника, що ґрунтуються виключно на архівних джерелах та спогадах очевидців, є матеріали київських істориків Тетяни Євстаф'євої про футбольні матчі в окупованому Києві та Дмитра Малакова про перші дні окупації міста та соціальне життя киян в умовах початку брутальних убивств людей.

Цілий ряд матеріалів авторів збірника (Тетяна Пентер, Аркадій Зельцер, Олександр Круглов, Тетяна Євстаф'єва) представляють та аналізують, з одного боку, кількість жертв та післявоєнну долю злочинців, післявоєнний український (радіше радянський) антисемітизм, суди в Західній Німеччині та в Радянській Україні, дивність покарань та замовчування правди у СРСР одразу після війни та багато років поспіль, а з іншого боку, післявоєнну історію місця під назвою «Бабин Яр». Особливе місце в нашому виданні займають

тексти французьких істориків Бориса Чорного та Люби Юргенсон, що присвячені відображенню трагедії Бабиного Яру в післявоєнній художній літературі. На наш погляд, у даному випадку маємо детальний аналіз не лише відомих, маловідомих та зовсім не відомих творів про Бабин Яр, а й історичний контекст, в якому вони були написані, і як такий контекст впливав на цю літературу... Автори цих текстів про літературну спадщину Бабиного Яру відзначають надто складну деталь, про яку варто знати і пам'ятати, а саме: проблема написання текстів (художніх) про таку трагедію є проблемою духовною. Адже саме художні твори глибинно поєднують в собі те, як сприймали цю трагедію її учасники, і те, що залишиться в пам'яті їхніх нащадків. Головне питання, яке автори намагаються розкрити, – це питання вербалізації смерті та «порожності безодні трагедії»⁴.

На завершення декілька думок про можливий вплив міжнародної наукової конференції «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього» та видання матеріалів конференції. Конференція та її матеріали не є вичерпними, в них не охоплюються всі аспекти історії Бабиного Яру. Але завдяки конференції та її змісту ми побачили декілька важливих речей: у вивченні цієї проблематики варто враховувати міждисциплінарні наукові зв'язки, приміром, літературна спадщина може слугувати допомогою історичним розвідкам; ми побачили можливість порівняння та співпраці української та зарубіжної історіографії історії Бабиного Яру, хоча поки ця співпраця ще тільки налагоджується; історія Бабиного Яру потребує нашої спільної відповідальної пам'яті. Насамкінець, ще одне спостереження, на наш погляд, надто важливе. Йдеться про ставлення держави до 70-х роковин трагедії Бабиного Яру, організації конференції, до культури пам'яті про Голокост в Україні загалом. Фактично це ставлення не можна визнати задовільним. Дійсно, держава не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча водночас майже завжди декларує цю підтримку. Це красномовно демонструє відсутність державної політики пам'яті про жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик історичній спільноті України, українському суспільству. Видання наукових доповідей конференції має можливість сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні.

Анатолій Подольський

⁴ Бінерт О. Зазн. праця. – С. 12.

БАБИН ЯР: МІСЦЕ НАЙМАСШТАБНІШОГО РОЗСТРІЛУ ЄВРЕЇВ НАЦИСТАМИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Значення українського топоніма «Бабин Яр» доволі прозоре, але нині воно має кілька відтінків. У роки Другої світової війни він став місцем найбільшого масового захоронення жертв нацизму в Україні – адже після основної різанини, вчиненої у вересні 1941 року, есесівці та німецькі поліцаї не припиняли вбивати тут євреїв та інших осіб. Бабин Яр відомий у світі передусім через те, що сімдесят років тому у ньому відбувся один із найбільших розстрілів німцями євреїв на теренах усього Радянського Союзу. Тож це місце є символом явища, яке в наш час називають «Голокостом від куль»¹.

Поданий нижче короткий огляд цього масового убивства частково базується на важливих дослідженнях моїх колег, котрі також є учасниками цієї конференції.

Колись Бабин Яр був лощиною на околиці Києва. Сьогодні він лежить майже у центрі міста, на його території розташовані парк, житлові будинки та дороги. Упродовж багатьох століть Бабин Яр був частиною ланцюга красивих западин, що межували із Києвом на північному заході. Ці яри слугували природними оборонними об'єктами і захищали від нападників. Схили Бабиного Яру доволі круті, а у східній та північній

¹ *Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. – New York: Palgrave Macmillan, 2008; Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і Літера, 2012.*

його частинах налічується дев'ять пагорбів. Свого часу глибина яру становила від 10 до 50 метрів².

У XIX–XX століттях неподалік від цих схилів було закладено православні, єврейський, караїмський та мусульманський цвинтарі. У XIX столітті російські імперські війська заснували у сусідньому районі під назвою Сирець літні табори зі стрільбищами. У ранній радянський період на цій території так само розташовувався літній табір Червоної армії. Окрім військових, на масиві Лук'янівка, що межує із Бабиним Яром, у хатах та бараках також жили кияни. В окрузі діяла залізнична станція для вантажних потягів, проте дістатися цього місця було нелегко, адже вулиця Мельникова, яка проходила неподалік, закінчувалася на початку яру.

У 1930-х рр. власне Бабин Яр *не* використовували для таємного захоронення жертв радянської політики – Голодомору 1932–1933 рр. та сталінського терору, як вважає сьогодні дехто з українців. Тіла тих жертв ховали в таємних братських могилах на сусідніх кладовищах.

Починаючи з червня 1941 року, моменту вторгнення Німеччини на розширені на той час радянські території, значна кількість євреїв виїхала з Києва. Добровільно або вимушено залишилися ті, що мали літніх або хворих родичів чи не бажали відмовлятися від свого майна. Але, можливо, основною причиною того, що вони не виїхали з міста, були сподівання на краще життя за німецької влади: багато київських євреїв хотіли усунення Сталіна та його більшовицького режиму. Адже багато хто не вірив повідомленням радянських засобів масової інформації, які раптом загрубили про жахливі злочини окупантів³.

² Цей та два наступних абзаци базуються на праці: *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. (до начала немецкой оккупации 1941–1943 гг.): История застройки и проблемы топографии (далі – *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр) // *Бабий Яр: Человек. Власть. История.* – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий (далі – *Бабий Яр: Человек. Власть. История.*) – К., 2004. – С. 66–69, 72–81 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art22.html>).

³ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, MA, 2004 (далі – *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair). – Р. 61–62 (укр. переклад – *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Автор. пер. з англ. Т. Цимбала. – К., 2011 (далі – *Беркгоф К.* Жнива розпачу). – С. 71, 73).

Уранці в п'ятницю 19 вересня 1941 р. німецькі солдати окупували Київ. У суботу, 20 вересня, на колишньому складі зброї поблизу Києво-Печерської Лаври вибухнула міна. Німецькі вояки розпочали арешти євреїв на вулицях⁴.

У середу, 24 вересня, тисячі людей зібралися у черги на головній вулиці Києва – Хрещатику. Вони виконували накази, згідно з якими мали зареєструватися, а також здати мисливські рушниці, протигазу та радіоприймачі у приміщенні колишнього магазину іграшок. Близько 14:00 у будівлі вибухнула бомба. Вибухи в інших місцях центральної частини Києва тривали до кінця дня, усю ніч, а також наступного дня. Ще до приходу німецьких військ ці міни встановили інженери Червоної армії, а тепер підпільні радянські агенти спричинили ще й пожежу, розкидаючи навколо пляшки із пальним. Вогонь охопив територію площею близько 1 кв. кілометра.

Поширилися чутки про те, що винними у цій біді були євреї, – зокрема, через те, що кияни боялися жаклих репресій з боку німців і хотіли знайти цапа-відбувайла. Були усі ознаки того, що саме євреям доведеться страждати найбільше. Есесівці розпочали полювання на євреїв. Було арештовано сотні євреїв, а також агентів НКВС, політичних діячів та партизанів. Їх розстрілювали у різних частинах міста і, можливо, також біля ровів, викопаних червоноармійцями поблизу Бабиного Яру⁵.

У п'ятницю, 26 вересня, представники німецьких збройних сил та СС провели засідання у новій штаб-квартирі коменданта міста, на якому було погоджено дії щодо євреїв Києва. Було вирішено не утримувати їх у гетто, а зібрати і негайно та остаточно знищити у Бабиному Яру. Есесівці вже розстрілювали там військовополонених. Тож зазначу принагідно, що першими у Бабиному Яру розстріляли не мирних євреїв, а військових комісарів⁶.

⁴ Якщо не вказано інші джерела, це речення та наступні абзаци, що містять опис часового проміжку до 29 вересня, базуються на праці: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair.* – Р. 29–33 (*Беркгоф К. Жнива розпачу.* – С. 39–43).

⁵ *Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг.: Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр. Человек. Власть. История.* – С. 94–98, див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/mart6.html> (далі – *Нахманович В. Расстрелы и захоронения*).

⁶ Там же. – С. 98.

Майбутню масакру київських євреїв нацисти розглядали самі і представляли начальству – проте не жителям Києва – як «акцію помсти». Але вони б усе одно вбили євреїв Києва, навіть якби згаданих вибухів і не сталося.

У неділю, 28 вересня, новостворена українська поліція розмістила по місту 2 тисячі примірників наказу, викладеного російською, українською та німецькою мовами, що стосувався євреїв Києва та навколишніх територій. Згідно з наказом, їх зобов'язали прийти наступного дня до 8:00 на конкретне перехрестя і взяти із собою «документи, гроші, коштовності, теплий одяг та білизну». Наказ був без підпису. Ніхто із його авторів не знав добре Київ, адже у наказі йшлося про перехрестя «біля кладовищ», що не відповідало дійсності. Було повідомлено, що «жидів», які не виконають наказ, розстріляють.

Євреї та представники інших етнічних груп погоджувалися в одному: наказ спричинили вибухи та пожежа. А тепер СС і, можливо, українські поліцаї, поширили іншу плітку: про те, що євреїв депортують. Оскільки місце збору було поблизу вантажної залізничної станції, багато євреїв переконали себе у тому, що це правда.

З іншого боку, у місті поширилася інформація, що євреї, яких арештували раніше, не поверталися. Окрім того, 19 вересня, у день окупації, німці дійшли до Дарниці – східного району міста на лівому березі Дніпра, де у скрутному становищі перебували біженці та солдати з Києва й інших місць. Тих, хто бодай трішки був схожий на єврея, відразу розстрілювали і скидали у братські могили починаючи вже з 20 вересня. Чутки про цю ранню різанину на східних околицях швидко дійшли до деяких євреїв у місті⁷.

Напевне, ми ніколи не дізнаємося достеменно, який настрої панував серед євреїв Києва, але найбільш очевидним видається відчуття смертельного жаху. Українці і росіяни згадують, що серед неєвреїв мало хто передбачав можливість масового убивства, вважали, що євреїв депортують. Хтось жалкував із цього приводу, але, здається, доволі багато людей направляли клопотання до влади, як, наприклад, новий

⁷ Tanklevski M. Der kiever khurbn // *Eynikayt* (Куйбышев-Самара). – 1943. – 15 April. – С. 2.

мер Олександр Оглоблін, про помилування окремих євреїв. Такі намагання ніколи не давали бажаного результату.

Упродовж 29 вересня євреї – чоловіки, жінки та малі діти – разом із неєврейськими подружжями, родичами та друзями йшли до вказаного перехрестя⁸. Свідки-неєвреї згадують, яким жахливим було видовище вулиць, сповнених людей різного віку – дуже стурбованих. Українець Федір Пігідо згадував: «Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречення. Було це тяжке видовище». Дехто із сторонніх дивився і зітхав, натомість були й такі, що насміхалися й вигукували образи. Геня Баташова, єврейська дівчина, якій на той момент було 17 років, згадує, що її заспокоїла одна річ: вона побачила вантажівку з німцями, що їхала у протилежному напрямку. Німці посміхалися, тож, на її думку, нічого жахливого не мало статися.

Євреї, а також ті, хто їх супроводжував, прибули до визначеного перехрестя вулиць Мельникова та Дегтярівської, а потім рушили на захід по вул. Мельникова. Там вони побачили допоміжних поліцаїв і врешті дійшли до воріт єврейського кладовища.

Діна Пронічева, на той час тридцятирічна жінка, прибула туди порівняно пізно. За її свідченнями, на вході до єврейського цвинтаря була точка неповернення, адже вулицю Мельникова обнесли

⁸ Абзаци, що містять опис подій 29 вересня, базуються на працях: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair*. – P. 65–68 (*Беркгоф К. Жнива розпачу*. – С. 75–78); *Нахманович В. Расстрелы и захоронения*. – С. 102–114; *Berkhoff K.C. Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Eds. R. Brandon, W. Lower*. – Bloomington, 2008. – P. 291–317 (далі – *Berkhoff K.C. Dina Pronicheva's Story*); *Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. – Munich, 2008. – S. 259–260; USHMM, RG-50.120*0008: «Oral history interview with Genya Batashuva [sic, Batasheva/Геня Баташова], 1992 Apr. 30», Israel Documentation Project, female interviewer not identified by name; USC SFI, interview 36727: Ioanna Evgen'eva Evgeneva, speaking to Bronya Borodyanskaya, Kiev, October 21, 1997; USC SFI, interview 15235: Evgenii Semenovich Skorokhod, speaking to Maria Temkina, Brooklyn, May 17, 1996; USC SFI, interview 23366: Ruvin [sic; Ruvim] Izrailevich Shtein, speaking to Alla Klepikova, Kiev, November 15, 1996.

парканом із радянського колючого дроту та протитанковими їжакми. На проході стояли «німці та українці». Можна було вільно увійти, «але нікого не випускали, окрім візників».

Там було кілька есесівців, але вони тільки спостерігали. Більшість із присутніх німців становили військові жандарми, що мали шоломи на голові, були одягнені в зелену уніформу, а на шиї у них висіли ланцюжки з нагрудними знаками. Жандарми відраховували певну кількість людей, відокремлювали їх від натовпу, стримуючи тих, хто йшов позаду, на хвилини десять. Таким чином, величезний натовп було систематично поділено на частини.

Кожна група людей повертала ліворуч, на вулицю Кагатну (нині вул. сім'ї Хохлових). Тут німці вимагали віддати документи, які одразу спалювали. Потім кожна група повертала праворуч і виходила на вулицю Лагерну (нині вул. Дорогожицька). Саме на цьому етапі у дорослих уже не було сумнівів, що на них чекає страта. Годі було чекати очевиднішого сигналу про близьку смерть. Навколо лунали агресивні крики та лякливі зойки. Жінок, чоловіків та дітей примушували скидати одяг, але не усі роздягалися догола; у цьому випадку німці надавали перевагу швидкості процесу над його ретельністю. Рувім Штейн, який пережив Бабин Яр, згадував у 1996 р., що жінки та чоловіки роздягалися окремо, їх порізно виставляли у шеренги і вели або везли до яру.

Більшість євреїв, які прибули того дня на місце трагедії, також проганяли крізь коридор есесівців із собаками, озброєних гумовими дубинками, великими палицями. Скривавлені та дуже налякані, жертви виходили на відкритий простір біля краю лощини, і тут їх знову ще жорсткіше били німецькі та допоміжні поліцаї. Євреї доходили до вершини пагорба і спускалися до яру давніми стежками або недавно прокладеними просіками.

Убивства євреїв відбувалися одночасно в трьох різних місцях Бабиного Яру. Людей розстрілювали, коли ті лежали або стояли на вузькому виступі. Немовлят виривали з рук дорослих і просто кидали у провалля.

Чимало неєвреїв стали свідками цієї трагедії. Інна Євгенєва, неєврейка, якій тоді було дванадцять років, таємно спостерігала за подіями з червоноармійської їдальні, розташованої усього лиш за 70 метрів від яру. Вона бачила красиву дівчину з кучерявим

чорним волоссям, яка відмовилася роздягнутися, попри те, що її дуже жорстоко побили. Цю нескориму юнку застрелили на місці, не в яру, і одягнуеною.

Коли вже майже стемніло, німці, яким допомагали місцеві, обходили тіла жертв, шукаючи з ліхтарями тих, хто вижив, і вбивали їх. Двоє чоловіків підійшли до 30-річної Діни Пронічевої, котра стрибнула додолу перед тим, як у неї влучила куля. Убивці щось запитозрили і наступили на неї, щоб перевірити, чи вона мертва. Жінка не виявила ознак життя. Тіла було вкрито тонким шаром піску.

Того дня стрілянина почалася о 10:00 і тривала до 17:00-18:00. Проте не всіх євреїв встигли розстріляти. Живих загнали ночувати до гаражів. Після невимовних страждань, які вони пережили тієї ночі, наступного дня вони загинули від куль нацистів. За даними СС, 29 та 30 вересня німецькі військові частини розстріляли 33 771 єврея.

У перші дні жовтня німецький військовий фотограф відвідав місце страти і зробив там кілька кольорових знімків. На тих, що збереглися до нашого часу, немає трупів – лише гори одягу, есесівські служаки, котрі порпаються у них, та радянські військовополонені, яких примусили вирівняти прикриту землею братську могилу⁹.

Убивці належали до зондеркоманди 4а, підрозділу айнзацгрупи С поліції безпеки та СД. Але вони не діяли самостійно: їм допомагав резервний 45-й батальйон поліції з м. Гамбурга та 303-й батальйон поліції із м. Бремена, а також перекладачі, місцеві допоміжні поліцаї. Українські джерела згадують про два воєнізовані формування та загони допоміжної поліції, що перебували у *місті* у момент різанини. Їх створили або очолили активісти ОУН під проводом Андрія Мельника, серед яких переважали західні українці. Першим формуванням була сотня українських поліцаїв, яка прибула сюди 23 вересня, через два дні після першого її загону. Сотнею керував Іван Кедюлич, українець родом із Закарпаття, котрий здобув значний військовий вишкіл та досвід, перебуваючи на службі у Чехословаччині та Німеччині. Письменник Ярослав Гайвас, що належав до групи Мельника

⁹ Малаков Д. Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 г. // Бабий Яр: Человек. Власть. История. – С. 164–170 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art33.html>).

і також перебував у Києві під час різанини, називає Кедюлича таємним уповноваженим ОУН(м) у лавах місцевих сил поліції протягом 1941–1943 рр.¹⁰

Другим військовим формуванням був Буковинський курінь, у складі якого діяли українці з Буковини. Чотири повоєнні публікації членів ОУН(м) описують факт прибуття до Києва групи членів Буковинського куреня під проводом Петра Войновського, невдовзі після приходу німців (друга група прибула до міста 9 листопада). По-перше, за даними публікації від 1955 р., курінь увійшов до міста «незабаром після його звільнення від большевиків», і «найбільша частина вступила до української поліції»¹¹. По-друге, колишній командувач куреня Петро Войновський згадує у своїх мемуарах, що перший підрозділ куреня прибув у той момент, коли «горів Хрещатик»¹². По-третє, у праці про Буковинський курінь з посиланням на його ветеранів зазначається про присутність його бійців у Києві починаючи з часу великої пожежі, де вони діяли у складі «української поліції». Згадуючи оточення Червоної армії поблизу Києва та дату прибуття до міста німців, автори також повідомляють, що «не минуло й тижня після цих подій, як у Київ прибув і Буковинський Курінь, що на той час нараховував 700-800 осіб». Дехто із новоприбулих влаштувався на роботу в міській адміністрації або вирушив до Василькова, Білої Церкви та інших навколишніх населених пунктів з

¹⁰ *Левітас Ф.Л.* Бабин Яр (1941–1943) // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 102; *Нахманович В.Р.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 243; *Гайвас Я.* В роки надії і безнадії (Зустрічі і розмови з О. Ольжичем в роках 1939–1944) // *Календар-альманах Нового Шляху 1977.* – Торонто, [б. д.]. – С. 115.

¹¹ *Шитинський В.* Український націоналізм на Буковині // Організація Українських Націоналістів, 1929–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Париж], 1955. – С. 220. Це джерело, а також три джерела, що містяться у трьох наступних посиланнях, були процитовані у: *Berkhoff K.C.* Dina Pronicheva's Story. – P. 303, 316–317, п. 55.

¹² *Войновський П.* Моє найвище щастя: Спомини. – К., 1999. – С. 254.

метою формування підрозділів поліції. Інші влилися до лав київської «української поліції»: «З рештою членів Куреня провадився військовий вишкіл, вони брали участь у рятувальних роботах, допомагаючи мешканцям Києва гасити пожежі та ліквідувати наслідки масових вибухів»¹³.

По-четверте, і це, напевне, найбільш промовистий факт, є свідчення Юрія Пасічника, українця, котрий у 1941 р. добровільно почав служити в поліції Львова. У статті, опублікованій у 1957 р. у періодичному виданні ветеранів дивізії «Галичина», він згадував, як прибув до Києва 9 листопада 1941 р. у складі групи із 280 добровольців, у кожного з яких, як і у нього самого, «у душі горить жадова пімсти». У відділі поліції на вулиці Короленка він зустрів групу «коло 350 добровольців – синів Зеленої Буковини і Закарпаття, які також добровільно зголосились до активної боротьби проти московських окупантів. Ця група посувалась зараз за фронтовою полозою»¹⁴. Ці чотири джерела дають підстави зробити висновок про те, що Войновський приходив до Києва з буковинцями *двічі*¹⁵. Питання ж про те, чи усі буковинці, які перебували у місті наприкінці вересня 1941 р., а чи їх більшість були присутніми в Бабиному Яру під час різанини, є темою іншої дискусії.

Київ став першим великим містом в Європі, в якому було знищено майже усіх жителів-євреїв. Однак після 30 вересня розстріли цивільних євреїв та єврейських військовополонених у Бабиному Яру тривали принаймні до кінця жовтня (це підтверджують історичні дослідження

¹³ Дуда А., Старик В. Буковинський Курінь: В боях за українську державність, 1918, 1941, 1944. – Чернівці, 1995. – С. 84, 86.

¹⁴ Пасічник Ю. Українські 115 і 118 курені в боротьбі з советською диверсією (Уривки з щоденника з 1941–1944 рр.) // *Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА, VIII, 7-10* (78-81 [sic; =81-84]) (листопад 1957). – С. 9.

¹⁵ Перше прибуття службовців батальйону було не «десь одразу після 7 листопада», як вважає В. Нахманович (*Нахманович В.Р.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *УІЖ*. – 2007. – № 3 (474). – С. 76–96, цит. на с. 82). Навіть якщо немає доступу до двох джерел 1950-х років, не варто нехтувати офіційною історією батальйону (в якій зазначено, що підрозділ прибув «протягом тижня після німців») та припускати, що Войновський, описуючи пожежу у своїх мемуарах, співвідносив її з наслідками вибуху колишнього будинку Думи.

В. Нахмановича та Т. Євстаф'євої). Записи часів війни, що дійшли до наших днів, не містять даних про кількість убитих у цих пізніших розстрілах, але про них згадували й очевидці¹⁶.

У Бабиному Яру вбивали не тільки євреїв. Пліч-о-пліч зі своїм єврейським подружжям наприкінці вересня загинули й жінки та чоловіки неєврейської національності. У лютому 1942 р. було вбито київського міського голову Володимира Багазія та кількох членів ОУН; навіть якщо самі страти відбулися в іншому місці, нацисти, напевне, перевезли тіла до Бабиного Яру¹⁷.

Починаючи із середини серпня 1943 р. сотні в'язнів були змушені викопувати та спалювати тіла, адже нацисти намагалися знищити сліди своїх злочинів – цей комплекс заходів увійшов в історію під кодовою назвою «операція 1005». Зрештою, примусові робітники повстали. Дев'ятеро з тих, які вижили, залишили свідчення про те, скільки трупів було загалом спалено. Свідчення, надані ще у 1940-х роках, не збігаються: 45 тисяч (Я. Стеюк), 70 тисяч (С. Берлянт, І. Бродський, В. Давидов), понад 80 тисяч (Д. Буднік), 95 – 100 тисяч (В. Кукля, місяцем пізніше він уже стверджував про 90 – 95 тисяч), 100 тисяч (Й. Долінер). У 1960-х та 1980-х рр. двоє очевидців підвищили свої оцінки: В. Давидов – до 125 тисяч, Д. Будник називав щонайменш 120 тисяч. Ще один з тих, хто вижив (Л. Островський), заявив ще у 1943 р., що було 25-30 печей, у кожній з яких спалено 2500-3000 трупів; загальної кількості він не назвав. Ще троє чоловіків свідчили про кількість жертв за кілька десятиліть після війни: Капер говорив про 120 тисяч, Стеюк – про понад 100 тисяч, а Трубаков – про 125 тисяч або принаймні 120 тисяч. Більшість із замордованих, очевидно, були євреями¹⁸.

¹⁶ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения. – С. 121; *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2004. – № 22. – С. 354–386.

¹⁷ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. – P. 52, 147 (*Беркгоф К.* Жнива розпачу. – С. 62, 153).

¹⁸ *Бабий Яр: Человек. Власть. История.* – С. 225, 229, 236, 244, 247, 249, 252–253, 293, 301, 304, 310, 313, 314, 320; ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 94, л. 218, цит. за: USHMM, RG-22.002M, reel 27 (Budnik, 1945); ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 6, л. 15об, цит. за: USHMM, RG-22.002M reel 3 (Davydov, 1943).

У листопаді 1943 р. Червона армія та радянська влада повернулися до Києва. Вони натрапили на яр, дно якого було підвищеним, але він усе ще зберігав свою основну форму, як видно на світлинах¹⁹.

Упродовж останніх 15 років дослідники з різних країн вивчали історію цієї трагедії. Такі науковці, як Гаральд Вельцер з Німеччини та Александр Прусін із США, певною мірою пролили для нас світло на німецьких убивць – їхній світогляд і спосіб, у який вони чинили свої згубні справи²⁰.

Вольфрам Ветте, Гартмут Рюс та Дітер Поль із Німеччини показали велику міру відповідальності німецької армії за цю різанину, найкращавішу за усю історію німецького військового правління. Командувач 6-ї армії фельдмаршал Вальтер фон Райхенау надавав підрозділам СС більшу свободу дій, ніж того вимагали офіційні письмові приписи. Саме представники Вермахту, а не службовці СС, розпочали арешти єврейських чоловіків відразу після 19 вересня. Вони надали понад 100 тисяч куль спеціально для розстрілу і надрукували сумнозвісне оголошення з наказом. І, як я вже зазначав, військові жандарми рахували євреїв та формували групи, яких вели до місця страти²¹.

Нам також відомо, що роль місцевих помічників не обмежилася самим тільки розповсюдженням оголошення по місту. Аналіз свідчень, як-от спогадів однієї з небагатьох уцілілих, Діни Пронічевої, а також деяких післявоєнних допитів злочинців, чітко вказує на те, що помічники були задіяні й на місці страт.

На жаль, через сімдесят років після убивств у Бабиному Яру ми навіть не наблизилися до якогось консенсусу щодо кількості вбитих у

¹⁹ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр. – С. 73, 78 (див. також: <http://www.kby.kiev.ua/book1/articles/art22.html>).

²⁰ *Welzer H., Christ M.* Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden. – Frankfurt am Main, 2005. – S. 165–173; *Prusin A.V.* A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2007. – Vol. 21, No. 1 (Spring). – P. 1–30.

²¹ *Wette W.* Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden. – Frankfurt am Main, 115–128; *Ibid.* The Wehrmacht: History, Myth, Reality / Transl. D. Lucas Schneider. – Cambridge, Mass., 2006. – P. 112–125; *Rüß H.* Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar? // *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. – 1998. – Vol. 57, No. 2. – P. 483–508; *Pohl D.* Op. cit. – S. 259–261.

ньому як під час основної різанини у вересні – жовтні 1941 р., так й упродовж усього періоду нацистського панування. Також немає навіть і натяку на згоду стосовно того, яким чином поділити жертв на євреїв та представників інших національностей.

Олександр Круглов вважає, що з «кінця вересня до початку жовтня» 1941 р. у Бабиному Яру та інших частинах міста було застрелено 37-38 тисяч євреїв. Його позиція базується на твердому переконанні – невинуватому, на мій погляд, – про те, що немає підстав піддавати сумніву дані СС про кількість убитих²².

Радянський Союз ніколи не оприлюднював конкретного числа саме євреїв, убитих у вересні та жовтні і навіть за весь час нацистської окупації Києва. Радянська влада спочатку повідомила про 52 тисячі загиблих, до складу яких входили і неєврейські жертви, що є очевидним. Наприкінці 1943 р. газета «Правда» зазначила цифру 85 тисяч. Урядовий звіт, підготовлений на початку 1944 р., посилався на понад 100 тисяч осіб (у тому числі неєвреїв), убитих у Бабиному Яру²³. Такі дані було оприлюднено навіть попри те, що органи НКВС Київської області уточнили, що зі 100 тисяч жертв «приблизно 70 тис.» були євреями, яких, напевне, застрелили наприкінці вересня, а не пізніше. До 30 тисяч інших, на думку НКВС, належали близько 20 тисяч військовополонених та приблизно 10 тисяч мирних жителів, причому схоже на те, що органи не відносили їх до євреїв²⁴.

В. Нахманович опрацював джерела радянського походження, зокрема, повоєнні допити, проведені органами НКВС. Його важливі статті доводять, що євреїв розстрілювали у Бабиному Яру ще до 29 вересня – уже 27-го, в неділю – наступного дня після таємних зборів, на яких було прийняте рішення про невідкладне здійснення масового вбивства.

²² *Kruglov A. The Losses Suffered by Ukrainian Jews in 1941–1944. – Kharkiv, 2005. – P. 100–105; Круглов А. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність. – № 2–6 (Київ, 2002).*

²³ Зверства немцев в Киеве // *Правда. – 1941. – 19 нояб.* (також в: *Известия. – 1941. – 19 нояб.*); *Макаренко Я. В столице Украины // Правда. – 1943. – 8 нояб.*; *О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве // Правда. – 1944. – 1 мар.*

²⁴ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. Наук.-док. вид. / Ред. О.Є. Лисенко та ін. – К.; Львів, 2003. – С. 417–422.

Зрозуміло, що, як і слід було очікувати, євреїв, арештованих на початку жовтня 1941 р., страчували у Бабиному Яру в наступні тижні, а то й місяці. На жаль, на сьогодні немає наукового опрацювання питання, яким чином арештовували цих євреїв, адже вони часом переховувалися упродовж багатьох тижнів чи місяців. Оголошення з попередженням неєвреїв міста Києва про те, що кожен, хто допоможе євреєві утекти, підлягає розстрілу, не збереглося до наших днів, але, ймовірно, існувало. Відомо, що доглядачі житлових будинків мусили під страхом смерті повідомляти про мешканців-євреїв. Єврейська рада України публікує книги з переліками «Праведників», які рятували євреїв міста²⁵. На жаль, ці видання не є науковими працями, адже у них не вказано джерела. Тож нині саме час науковцям розпочати досліджувати історію рятівників, а також донощиків.

*Переклад з англійської
Сергія Коломійця*

²⁵ Левитас И. Праведники Бабьего Яра. – К.: Еврейский совет Украины; Фонд «Память Бабьего Яра», 2001); розширені російська та англійська версії з'явилися у 2009 р.

БАБИЙ ЯР: ПОСЛЕВОЕННАЯ ИСТОРИЯ МЕСТНОСТИ

Все дальше в прошлое уходят от нас события, происходившие в оккупированном немцами Киеве. Сегодня Бабьего Яра¹ фактически нет. Его сравнивали с землей. Построили жилые кварталы, проложили дороги, трассу метрополитена, разбили парк. Овраг исчез с лица земли и постепенно уходит из человеческой памяти. Многие вообще не знают, где был Бабий Яр и что там происходило в годы Второй мировой войны...

После освобождения опустевший город лежал в руинах, в нем, по официальным данным, насчитывалось около 180 тысяч жителей². Самой важной задачей было восстановить Киев. Разбирали завалы, расчищали улицы, восстанавливали общественные и жилые здания. При этом максимально использовались местные ресурсы. Производительность киевских кирпичных заводов интенсивно росла. Восстановление и развитие промышленности, а также жилищное строительство города велись в эти годы ускоренными темпами. Началось возрождение киевских пар-

¹ Бабий Яр – урочище в Шевченковском районе, пролежавшее между современными улицами Дорогожицкой и Фрунзе, до замыва – один из самых больших оврагов на территории Киева (длина свыше 2,5 км, глубина от 10 до 50 м). Название Бабий Яр появилось в XV в. Первое упоминание относится к 1401 году, когда владелица этой земли женщина (баба) – шинкарка продала ее Доминиканскому монастырю.

² ДАКО, ф. 5, оп. 2, спр. 1130, арк. 28.

ков, садов, бульваров. Тільки за три роки в 1948–1950 гг. в Києві було розбито 30 нових городських парків. На вулицях і скверах міста після війни було посажено свйше 1 млн дерев'єв³.

Тоді же, в роки війни, вперше встав питання об увековечуванні пам'яті погиблих в Баб'єм Яру. 13 березня 1945 г. Совнарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постановлення № 378 «О сооружеңні монументального пам'ятника на території Баб'єго Яра»⁴. В нем предлагалося положити в основу пам'ятника ескизний проект і модель, розроблені архітектором А. Власовим (главним архітектором г. Києва), і определити скульптора для виконання скульптурних робіт, заказати робочі рисунки пам'ятника і виділити засади з республіканського бюджету. Впоследствии республіканське управління архітектури обратилося к замістителю председателя Совета министров, известному поэту Н. Бажану относительно возведения в 1946 г. 24 объектово⁵, среди которых был и пам'ятник в Баб'єм Яру. Начати строительство пам'ятника планировалось в 1946 г., а закончить – в 1947 г., стоимость работ должна была составить 3 млн рублей, ассигновано на 1946 г. было 1,5 млн рублей⁶. По замыслу архитектора А. Власова и скульптора И. Круглова, это должна была быть трехгранная пирамида из черного гранита с барельефом в центре и композицией, которая напоминает рельеф территории, где произошла трагедия. Киевский горисполком и главного архитектора (т. е. самого А. Власова) обязали выделить место и соответственно спланировать территорию для пам'ятника. Для этого поручалось привести в порядок всю территорию Баб'єго Яра, распланировав ее под парк, провести необходимые земляные работы, проложить дорожки, аллеи и посадить деревья. Но политическая ситуация в стране изменилась, началась борьба с космополитизмом и о пам'ятнике забыли. Только в 1960 г. в дополнение к постановлению ЦК КПУ и Совета Министров УССР от 4 января 1960 г. «Об упорядочении дел по сооружеңні пам'ятников на территории УССР» Постановление № 378 было отменено

³ ЦДАВОУ, ф. 4906, оп. 24, спр. 963, арк. 2.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 6, арк. 63.

⁵ Там само, ф. 4906, оп. 1, спр. 1336, арк. 50.

⁶ Там само, оп. 1, спр. 1336, арк. 62.

в связи с тем, что сооружение памятника на этом месте требует больших затрат на противоэрозийные работы⁷.

В 1947 г. Бабий Яр как место расстрела гитлеровцами 150 тысяч (так в документе) советских граждан и Сырец (имеется в виду концлагерь и противотанковый ров, местонахождение которого локализуется приблизительно около монумента, установленного в 1976 году) и место расстрела гитлеровцами 25 тысяч военнопленных было внесено в государственный реестр исторических памятников Великой Октябрьской социалистической революции и Великой Отечественной войны по Молотовскому району г. Киева⁸.

В 1950 г. были начаты земляные работы на глиняных карьерах Петровских кирпичных заводов. Непригодную для производства породы смешивали с водой и по трубам отводили в Бабий Яр. Чтобы предотвратить сползание намытой почвы, построили дамбы, а для стока воды – колодцы и отводные каналы. Рельеф местности постепенно изменялся. В середине 1950-х гг. власть предложила засыпать Бабий Яр, обустроив там стадион и парк с аттракционами. И хотя писатель В. Некрасов выступил в «Литературной газете»⁹ с призывом установить памятник, территорию продолжали замывать, что стало причиной трагедии. В марте 1961 г. жидкая пульпа¹⁰ прорвала защитную дамбу и затопила часть жилых кварталов между улицами Фрунзе и Ново-Константиновской. В результате было разрушено 68 жилых и 13 административно-производственных зданий. Пострадали производственные постройки трамвайного депо им. Красина, экспериментального завода «Укрпромконструктор» и стройдвора Управления капитальных ремонтов горисполкома и другие, и что трагичнее всего, – погибли люди.

Городские власти сразу же приступили к ликвидации последствий аварии. Но главной задачей по-прежнему оставалась застройка местности. Еще с 1959 г. здесь ведется строительство жилого массива Сырец площадью более 75 га – между улицами Ново-Окружной, Дегтяревской,

⁷ Там само, оп. 6, спр. 3079, арк. 13.

⁸ ДАК, ф. 1, оп. 5, спр. 65, арк. 145, 152.

⁹ См.: *Литературная газета*. – 1959. – № 125 (10 окт.).

¹⁰ Смесь воды и грунта, получаемая при земляных работах гидравлическим способом.

Кузьминской, Петровской железной дорогой и началом улицы Петропавловской (сюда входит и бывшая территория Сырецкого концлагеря). Массив застраивался преимущественно 5-этажными кирпичными и панельными домами, с вкраплением частных домов и 2–3-этажных домов «сталинского типа». Проведены перепланировка самого Бабьего Яра и окружающей территории. Прокладываются новые улицы – Рижская, Грекова, Щусева, проложен новый участок ул. Мельникова между улицей Оранжерейной и новой магистралью Ново-Окружной (1969–1993 – Д. Коротченко, с 1993 г. – О. Телиги).

При строительстве дома во дворе усадьбы по ул. Грекова, 18-а/22-а, 19 сентября 1964 г. бульдозером были раскопаны останки людей, захороненных в братской могиле. Специально созданная комиссия установила, что во вскрытой могиле захоронены расстрелянные и умершие советские граждане и военнослужащие, содержащиеся в период немецкой оккупации в лагере военнопленных на Сырце¹¹. По решению исполкома Шевченковского райсовета останки 95 человек 1 октября 1964 г. были перезахоронены на Лукьяновском воинском кладбище¹². Комиссия также установила, что, по словам старожилов, на этой территории после войны было расположено три холма братских могил с останками жертв нацистов. Наличие трех холмов высотой в 1 метр подтверждалось имевшимся в Главном архитектурном управлении горисполкома планом Киева съемки 1947 г., на планах довоенной съемки эти холмы в указанном месте обозначены не были. Опрошенные местные жители не могли точно определить местонахождение существовавших ранее холмов, так как местность в связи с застройкой претерпела сильные изменения и существовавшие ранее ориентиры исчезли. Было решено запретить производство строительных работ на этой территории, сравнять вырытый котлован и разбить на указанной территории парк и игровые площадки для расположенных поблизости детских учреждений. Чуть позже в конце октября 1964 г. при строительстве жилого дома по ул. Ново-Окружной (ныне ул. О. Телиги), 25-29, были выявлены захоронения периода войны. В связи с этим Киевский горисполком 3 ноября 1964 г. принял решение № 1538: перезахоронить

¹¹ ДАК, ф. Р-17, оп. 1, спр. 679, арк. 257, 258.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5893, арк. 88.

останки на Лукьяновском кладбище, срочно засыпать котлован, снести временные сооружения, спланировать участок и разбить на этом месте парк микрорайона. Управлению по делам строительства и архитектуры горисполкома и Шевченковского райисполкома было запрещено оформление какого-либо строительства в указанном микрорайоне. Есть еще один интересный пункт в этом постановлении – при разбивке парка земляные работы проводить ручным способом с целью максимального выявления останков погибших¹³.

Затем последовало постановление ЦК КПУ от 30 мая 1965 г. «О сооружении памятников-монументов в память советских граждан и военнопленных солдат и офицеров Советской Армии, погибших от рук немецко-фашистских захватчиков в период оккупации г. Киева»¹⁴. Председатель Совета Министров УССР И. Казанец 26 июля 1965 г. обратился в Совет Министров Союза ССР с просьбой дать разрешение на сооружение двух памятников-монументов:

В связи с 20-летием победы советского народа в Отечественной войне и подготовкой к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Совет Министров Украинской ССР поступает много писем от партийных, советских и других общественных организаций, коллективов трудящихся и отдельных граждан об увековечении памяти советских людей, погибших от рук немецко-фашистских захватчиков в г. Киеве, в котором, по неполным данным, опубликованным Чрезвычайной государственной комиссией, фашистские оккупанты уничтожили около 200 тысяч советских граждан.

Особенно жестокие массовые уничтожения советских военнопленных и мирного населения гитлеровские захватчики проводили в Дарницком и Сырецком лагерях военнопленных, а также в урочище Бабий Яр. На территории Дарницы размещалось несколько лагерей смерти, в которых было расстреляно более 70 тысяч советских военнопленных и мирных жителей города Киева. Более 120 тысяч советских граждан гитлеровцы уничтожили в Сырецком концлагере и в урочище Бабий Яр.

Указывая, что в Киеве до сих пор нет ни одного монумента в память жертв немецко-фашистских оккупантов, Совет Министров Украинской ССР просит

¹³ ДАК, ф. Р-1, оп. 8, спр. 347, арк. 103.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 31. спр. 2647, арк. 60.

Совет Министров Союза ССР разрешить сооружение на территории бывшего Сырецкого лагеря, урочища Бабий Яр и на одной из площадей Дарницкого района города Киева памятников-монументов в честь советских граждан и военнопленных Советской Армии, погибших в борьбе за свободу и независимость Советской Родины¹⁵.

Совет Министров СССР позитивно решил этот вопрос уже 11 августа 1965 г. На документе стояла резолюция его председателя А. Косыгина «Согласиться»¹⁶.

Было решено поставить памятники в г. Киеве на территории Сырецкого лагеря и Бабьего Яра, а также на одной из площадей Дарницкого района, поручить Совету министров УССР рассмотреть вопрос о проведении закрытого конкурса на изготовление проектов памятников-монументов и финансировании их возведения. Был объявлен конкурс на проект памятника к 25-й годовщине трагедии. Рассмотрение проектов назначили на сентябрь 1965 г. с таким прицелом, чтобы до следующего года памятник был уже построен. Хотя конкурс и был закрытым, свои проекты представили многие архитекторы. Некоторые из них выдвинули по два и даже по три проекта, обсуждение работ было горячим. Наиболее интересными, по мнению публики, были мемориалы, предложенные киевскими архитекторами А. Милецким и Й. Каракисом. Но в их проектах присутствовали еврейские мотивы. Большинство официальных лиц склонялись к тому, что «еврейскую тему», а вместе с ней и тему гибели гражданского населения из мемориала нужно убрать. Поражающим был и проект памятника под названием «Когда рушится мир», предложенный скульптором А. Рыбачук и архитектором В. Мельниченко. Книгу отзывов, в которой, рядом с записями в поддержку проектов, появились и антисемитские высказывания, изъяли, а конкурс закрыли «за беспочвенностью работ».

Объявили второй конкурс, теперь уже под общим лозунгом «Дорога. Смерть и Возрождение жизни». Но и этот конкурс закончился ничем.

Памятник на месте гибели десятков тысяч киевлян и военнопленных к 25-летию трагедии так и не возвели.

¹⁵ Там само, ф. 1, оп. 31, спр. 2647, арк. 82.

¹⁶ Там само, спр. 2647, арк. 81.

29 сентября 1966 г. состоялся несанкционированный митинг памяти жертв нацизма. Выступили на нем также многие известные деятели культуры, в т. ч. писатели В. Некрасов, И. Дзюба. В этом же году был опубликован роман-документ А. Кузнецова «Бабий Яр».

Это подтолкнуло власти к действию. 19 октября 1966 г. было принято совместное решение Киевского горкома КПУ и горисполкома «Об установлении памятных закладных камней на территории Бабьего Яра и в сквере на Привокзальной площади в Дарнице». В нем, в частности, говорилось:

...Установить закладные камни на территории Бабьего Яра и в сквере на Привокзальной площади в Дарнице, где должны быть сооружены памятники в честь советских граждан и военнопленных солдат и офицеров Советской Армии, погибших от рук немецко-фашистских захватчиков. Обязать институт «Киевпроект» (т. Шило) в трехдневный срок изготовить проект двух памятных камней, благоустройства и озеленения участков, на которые они будут установлены...

...5. Обязать научно-реставрационные мастерские Госстроя УССР (т. Шаповалова) изготовить и к 5.11.1969 г. установить закладные камни на территории Бабьего Яра и в сквере на Привокзальной площади в Дарнице и выполнить работы по благоустройству и озеленению территорий, на которых будут установлены эти камни¹⁷.

Вскоре между улицами Дорогожицкой и Мельникова появился камень с надписью: «Тут будет построен памятник советским людям – жертвам злодеяний фашизма во время временной оккупации г. Киева в 1941–1943 годах».

22 февраля 1971 г. решением Исполкома городского совета депутатов трудящихся под № 301 «О взятии под государственную охрану памятников истории и искусства и утверждении списков памятников всесоюзного, республиканского и местного значения»¹⁸ закладной камень в Бабьем Яру был закреплен для постоянного наблюдения за конторой зеленого хозяйства Шевченковского района.

¹⁷ ДАКО, ф. П-1, оп. 22, спр. 136, арк. 50, 62.

¹⁸ ДАК, ф-Р-1, оп. 25, спр. 512.

В 1975 г. Киевский городской совет депутатов трудящихся принял решение № 1595, согласно которому управлению культуры горисполкома отводился земельный участок площадью 7,0 га в Шевченковском районе между улицами Дорогожицкой и Мельникова под строительство «памятника советским гражданам и военнопленным солдатам и офицерам Советской Армии, которые погибли от рук немецко-фашистских оккупантов в районе Сырецкого массива города Киева»¹⁹. А решением № 166 от 17 февраля 1975 г. был утвержден проект памятника и выделены средства на его строительство²⁰.

2 июля 1976 г. возле ул. Дорогожицкой был открыт памятник «Советским гражданам и военнопленным солдатам и офицерам Советской Армии, расстрелянным немецкими фашистами в Бабьем Яру» (скульпторы М. Лысенко, А. Витрик, В. Сухенко, архитекторы А. Игнащенко, Н. Иванченко и В. Иванченков²¹). Архитектор А. Игнащенко, который занимался установлением памятника, свидетельствовал, что во время сооружения фундамента натолкнулись на десятисантиметровый слой человеческого пепла. Архитектор утверждал, что, по его исследованиям, как раз на это самое место «фашисты втянули сваленные еврейские памятники и на них просеивали пепел сожженных людей, чтобы изъять золотые коронки, перстеньки и другое»²².

Длительное время этот памятник оставался единственным монументальным воплощением трагедии Бабьего Яра.

26 июня 1962 г. Киевским горисполкомом было принято решение № 988 об окончательной ликвидации кладбищ на ул. Мельникова и перепланировке этой территории (стиль документа сохранен):

Враховуючи, що Копиловське кладовище, яке розташоване по вул. Захарівській № 1, ще в 1927 р. закриті для дальших захоронень, а старо-єврейське –

¹⁹ Там само, оп. 8, спр. 1004, арк. 115.

²⁰ Там само, спр. 1379, арк. 293, 302.

²¹ Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – К., 1982. – С. 513–514.

²² Литовченко Т. Про новітні плани зведення чогось грандіозного у Бабиному Яру чутки ходили ще торік // ПІК (Політика і культура). – 2002. – № 17 (148) (21–28 травня) – С. 43.

Караїмське, розташоване по вул. Мельника №№ 82–86, закриті у 1937 році і зараз перетворились в зарості диких чагарників і дерев, а більшість надмогильних споруд зруйновано ще під час німецької окупації, Виконком Київської міської Ради депутатів трудящих, на підставі інструкції Держплану Української РСР від 28 липня 1958 року «Про порядок заохоронення і утримання кладовищ в населених пунктах Української РСР» постановляє:

1. Копиловське кладовище, розташоване по вул. Захарівській № 1 та старо-єврейське – Караїмське, розташоване по вул. Мельника №№ 82-86, на протязі 1962 року ліквідувати.
2. Територію бывшего Копиловського кладовища площею 1,5 га та старо-єврейського – Караїмського площею 26,9 га передати Управлінню Зеленої зони для утворення на них скверу та парку відпочинку²³.

В последующее десятилетие последовательно уничтожили еврейское и караимское кладбища, где разместили огромный спортивный комплекс ДСО «Авангард», комплекс телецентра, партархив (нынешний Госархив Киевской области), старую часть Воинского (бывшего Братского) кладбища, на котором возвели телебашню, а также мусульманское и Кирилловское православное кладбища. Надгробные памятники снесли, зеленые насаждения вырубili. А решениями № 1989²⁴ от 27 ноября 1962 г. и № 1085²⁵ от 28 июля 1964 г. Киевского горисполкома кооперативу «Автолюбитель» под строительство гаражей-боксов отвели земельный участок площадью 0,5 га по ул. Дорогожицкой, 12а, который находился в районе военного кладбища и граничил с севера с Бабьим Яром²⁶.

На территории Бабьего Яра разбили парк культуры и отдыха Шевченковского района площадью 118 га (архитекторы В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломиец). В 1980 г. строительство парка в основном было закончено, и овраг Бабий Яр практически исчез с лица земли. Осталась частично нетронутой только небольшая часть верховья Бабьего Яра, возле памятника, открытого в 1976 г. В 2000 г. на углу

²³ ДАК, ф. Р-1, оп. 8, спр. 149, арк. 99.

²⁴ Там само, ф. Р-6, оп. 3, спр. 3010, арк. 11.

²⁵ Там само, оп. 3, спр. 3397, арк. 10.

²⁶ Там само, спр. 3010, арк. 4.

улиц Мельникова и О. Телиги, то есть на территории Бабьего Яра, была открыта станция метро «Дорогожичи».

В 1991 году, учитывая приближение 50-й годовщины расстрелов, было решено установить новый памятный знак, который отобразил бы трагедию еврейского народа. Его открытие состоялось 29 сентября 1991 г. Памятный знак, построенный на средства города, представляет собой бронзовое изображение еврейского символа – меноры (храмового семисвечника), покрытой барельефной композицией на тему жертвоприношения (архитектор Ю. Паскевич, инженер Б. Гиллер, художники Я. Левич, О. Левич). Установлен он на территории Кирилловского православного кладбища, закрытого в 1929 г. Тогда же на памятнике 1976 года дополнительно установили табличку на русском языке и на идиш. Неподалеку установлен деревянный крест в память активистов ОУН, расстрелянных нацистами.

Памятные знаки, которые отображают разные аспекты трагедии Бабьего Яра, установлены узникам Сырецкого концлагеря (на углу улиц Дорогожицкой и Шамрыла), киевским футболистам, расстрелянным в Сырецком концлагере (двор дома по ул. Грекова, 22а) и на территории Кирилловской больницы. В 2000 г. на расстоянии 30–40 м от «Меноры» был установлен православный крест с надписью «На этом месте в ноябре 1941 года были расстреляны священнослужители архимандрит Александр Вишняков и протоиерей Павел за призыв к защите Отчизны от фашистов». 30 сентября 2001 г. установлен Памятный знак детям, расстрелянным в Бабьем Яру (скульптор Валерий Медведев, архитекторы Руслан Кухаренко и Юрий Мельничук). Тогда же, 30 сентября 2001 г. на углу улиц Оранжевой и Мельникова был установлен камень с надписью: «Здесь будет построен еврейский общинно-культурный центр “Наследие”».

По решению исполнительного комитета Киевского городского совета народных депутатов от 16 июля 1979 г. под № 920 были установлены и уточнены границы историко-культурных заповедников и зон охраны памятников истории и культуры в г. Киеве, куда включили и территорию Бабьего Яра. Это решение подтверждено распоряжением Киевской городской госадминистрации под № 979 от 17 мая 2002 г.

Постановлением Кабинета министров Украины под № 1761 от 27 декабря 2001 г. «Комплекс памятников на месте массового уничтожения мирного

населения и военнопленных в урочище Бабий Яр во время гитлеровской оккупации 1976–2001 годов между улицами Мельникова, Дорогожицкой и О. Телиги» был внесен в Государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Такова послевоенная ситуация в районе Бабьего Яра и прилегающей к нему территории. Все изложенное почти не открывает новых страниц в этой скорбной истории с увековечиванием памяти об одной из самых чудовищных трагедий Второй мировой войны, а лишь подтверждает то, что никогда не потускнеют, не исчезнут из памяти события, кровью запекшиеся в сердцах людей. Одним из обнадеживающих моментов в современной истории Бабьего Яра является то, что постановлением Кабинета Министров Украины № 308 от 1 марта 2007 г.²⁷ наконец принято решение о создании Государственного историко-мемориального заповедника «Бабий Яр». Может, это позволит прекратить посягательства на эту территорию – хотя бы на то, что осталось от Бабьего Яра.

²⁷ См.: *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 16 (12 бер.). – С. 24 (стаття 594).

ФУТБОЛЬНЫЕ МАТЧИ 1942 ГОДА КОМАНДЫ «СТАРТ» В ОККУПИРОВАННОМ НЕМЦАМИ КИЕВЕ И СУДЬБЫ ЕЕ ИГРОКОВ

70 лет назад в оккупированном немцами Киеве проводились футбольные матчи, и один из них, сыгранный командой хлебозавода № 1 «Старт» и немецкой командой «Flakelf» 9 августа 1942 г., – самый загадочный матч в истории футбола, легенда о котором вроде бы и развеевна, и в то же время продолжает жить. О матчах команды «Старт», которая состояла в основном из игроков команды «Динамо», говорилось, писалось и снималось много. И все же и сейчас возникает много вопросов, на которые современные исследователи не могут дать ответ, и исследовать эту тему довольно сложно. Не все документы доступны исследователям, часто официальные источники и воспоминания свидетелей содержат очень противоречивую информацию. Эта тема в научной и документальной литературе, за небольшим исключением, почти не освещалась. Только в начале 1990-х годов в газете «Киевские новости»¹ появились статьи киевского журналиста Георгия Кузьмина, в которых рассказывается о действительных событиях того времени. На данное время наиболее полно освещает эту тему историко-документальная книга Владимира Пристайко «Чи був “матч смерті”? Документи свідчать»², написанная на основе

¹ *Киевские новости*. – 1992 г. – №№ 42, 43 (октябрь); *Футбол*. – 1995. – № 13, ноябрь.

² *Пристайко В. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать*. – К., 2006.

архивных документов с приложением комплекса документов и указанием источников. Небольшой раздел, посвященный этой теме, есть в книге историка киевского футбола Анатолия Коломийца³. Отдельно можно назвать книгу В.П. Сабалдыря «Від матчу смерті до матчу життя»⁴ и книгу «”Динамо”, ні кроку назад!»⁵, у авторов которой своя точка зрения на эти события. Нельзя оставить без внимания и произведения художественной литературы, прежде всего Ю. Яновского⁶, А. Борщаговского⁷, П. Северова и Н. Халемского⁸. О футбольных матчах того времени упомянуто и в романе-документе А. Кузнецова «Бабий Яр»⁹, написанном на основе личных воспоминаний автора.

Опираясь на архивные документы, свидетельства очевидцев и участников этих матчей, я попытаюсь проследить историю команды «Старт» и судьбы её игроков.

Футбольная команда «Динамо» (Киев), созданная в 1927 г., была (как и все спортивное общество «Динамо») ведомственной командой НКВД, одной из лучших довоенных команд Украины и СССР. С весны 1936 г. она принимала участие во всех без исключения чемпионатах СССР. Уже на первом чемпионате 1936 г. киевляне завоевали серебряные медали. В том же 1936 г. киевское «Динамо» участвовало в съемках кинофильма «Вратарь», игроки дублировали артистов во время игры на футбольном поле. В 1936–1940 годах в составе киевского «Динамо» играли 18–19 человек. В 1940 г. из состава «Динамо» отчислили 4 игроков и приняли 15 новых, среди которых был защитник В. Глазков

³ *Коломиец А.* Киевский футбол на рубежах времен. Люди. События. Факты. Том 1 (1911–1961).

⁴ *Сабалдырь В.П.* Від матчу смерті до матчу життя. – К., 2005.

⁵ *Величко В.А., Шлюк П.С., Горіцький А.В., Лівінський А.М., Потапенко М.І., Сабалдырь В.П.* «Динамо», ні кроку назад! – К., 2007.

⁶ *Яновський Ю.* Київські оповідання. Місто за дротом. – К., 1948.

⁷ *Борщаговський А.* Тревожные облака. – М.: Советская Россия, 1957.

⁸ *Северов П., Халемський Н.* Останній поєдинок. – К.: Радянський письменник, 1957; Последний поединок. – М.: Физкультура и спорт, 1959; Последний поединок. – К.: Держвидав художньої літератури, 1960.

⁹ *Кузнецов А.* Бабий Яр: Роман-документ. – М.: Астрель, 2010.

(из Ростова-на-Дону), из одесского «Динамо» – правый крайний нападающий В. Онищенко, который заменил ушедшего М. Гончаренко, из киевского «Локомотива» пришли Н. Балакин и И. Качкин, дополнили команду 18-летний воспитанник секции киевского «Динамо» нападающий А. Лерман, 19-летний нападающий П. Виньковатов (из Харькова), 24-летний полузащитник А. Садовский (из Днепропетровска) и другие молодые футболисты, в том числе и 7 игроков из Западной Украины (в эту группу входил и М. Матиас, в прошлом – капитан сборной Польши). Вернулся в команду и Константин Щегоцкий. Тогда же пришел в команду и новый тренер, бывший футболист, ленинградец Михаил Бутусов. Весной 1941 г. футболистов разделили на основной и запасной составы.

С началом Великой Отечественной войны большинство игроков сменили свои футболки на гимнастерки, пошли в Красную армию – Б. Афанасьев, П. Виньковатов, В. Глазков, В. Гребер, А. Клименко, П. Комаров, Н. Коротких, И. Кузьменко, П. Лайко, М. Махиня, В. Онищенко, М. Путистин. В истребительный батальон пошли Н. Голимбиевский, М. Гончаренко, Л. Гундарев, М. Свиридовский, Н. Трусевич. «Примерно половина футболистов команды “Динамо”, – рассказывал впоследствии на допросе игрок команды Л. Гундарев, – перед занятием Киева немецко-фашистскими войсками, что произошло 19 сентября 1941 года, эвакуировались в тыл Советского Союза, а я вместе с рядом футболистов был мобилизован в истребительный батальон, в составе которого принимал участие в обороне г. Киева. Вместе с частями Красной Армии наш батальон отступал до г. Борисполя, где мы попали в окружение»¹⁰.

1 июля началась эвакуация из Киева, уезжали семьи футболистов и некоторые члены команды. Но многие остались в городе. Тренер команды Михаил Бутусов и бывший капитан команды Константин Щегоцкий пытались уговорить начальника киевского НКВД Льва Моисеевича Варнавского отправить в тыл не только родственников игроков и новичков-футболистов из Западной Украины – Скорценя, Матиаса, Гурского, о которых пеклись по-особому, но и всех членов команды «Динамо». Варнавский, впоследствии застрелившийся в день падения Киева, усмотрел в этом трусость своих любимцев и отказался помочь им с эвакуацией.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 61614 ФП, арк. 12 і зв.

После оккупации немецкими войсками г. Киева многие динамовцы, кто не смог выйти из окружения, пробирались домой в Киев. Некоторые были отпущены из плена¹¹. Вернулись Н. Голимбиевский, Л. Гундарев, А. Клименко, П. Комаров, Н. Коротких, И. Кузьменко, М. Мельник, М. Путистин, М. Свиридовский, А. Ткаченко, Н. Трусевич. Ф. Тютчев, Ю. Чернега (бывший в армии с 1939 г.).

В Государственном архиве Киевской области хранится документ, составленный заведующим отделом культуры и образования профессором К. Штепой¹² и заведующим секции физкультуры и спорта¹³ В. Дубянским и адресованный председателю городской управы профессору А. Оглоблину:

Секція фізкультури при відділі освіти просить Вас допомогти в справі звільнення кращих майстрів спорту України – футболістів збірної команди м. Києва, які зараз знаходяться як військовополонені в таборах в Боярці:

¹¹ В начальный период войны немецкое командование освобождало из плена украинцев, немцев Поволжья, прибалтов, белорусов. В циркуляре Верховного главнокомандующего Вермахта от 10 октября 1941 г. регламентировался порядок освобождения из лагерей пленных фольксдойче, украинцев, белорусов, литовцев, латышей, эстонцев. В этом документе говорится, что данная акция имеет две цели: использование их на работах в оккупированных областях и освобождение площадей для новых поступлений. Освобождали обычно тех, кто проживал на расстоянии не более трехдневного пешего перехода от лагеря.

¹² Штепа Константин Феодосиевич (1896–1958), историк, профессор. В 1910–1914 гг. учился в Полтавской духовной семинарии, в 1915 г. поступил на историко-филологический факультет Петербургского университета. Участвовал в Первой мировой войне, затем в Гражданской войне в составе войск генерала А.И. Деникина и генерала барона П.М. Врангеля. В 1922 г. закончил Нежинский институт народного образования и поступил в аспирантуру. В 1924 г. защитил кандидатскую, а в 1927 г. докторскую диссертации. С 1930 г. работал в Киевском институте профессионального образования заведующим кафедрой средневековой истории Киевского университета, одновременно – старший научный сотрудник Института истории Всеукраинской Академии наук. 18 марта 1938 г. арестован органами НКВД УССР, но был освобожден. С 14 декабря 1941 г. – редактор газеты «Нове українське слово», в сентябре 1943 г. выехал с немцами. С 1945 по 1952 г. проживал в ФРГ, потом в США.

¹³ Секция физкультуры и спорта была создана 23 сентября 1941 г., руководил секцией В. Дубянский.

1. Кузьменко Іван, 1912 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо».
2. Трусєвич Микола, 1908 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо».
3. Кліменко Олексій, 1912 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо».
4. Коротких Микола, 1910 р., українець, безпартійний, тренер футболу «Крила Рад».
5. Балакін Леонід, 1914 р., українець, безпартійний, автомеханік заводу «Арсенал».
6. Щегоцький Кость, 1911 р., українець, безпартійний, майстер спорту «Динамо», був заарештований по політичній справі та сидів у в'язниці з 1938–1939 р.
7. Шацький Олекса, українець, безпартійний, майстер з футболу «Спартак».
8. Сухарев Василь, 1910 р., українець, безпартійний, майстер з футболу¹⁴.

Документ без дати. Професор А. Оглоблин був головою міської управи з 21 вересня по 29 жовтня 1941 г., тобто документ складено в цей період, хоча в ньому є неточності – Іван Кузьменко перебував у таборі для військовополонених в Дарниці, а Константина Щегоцького взагалі в Києві не було – йому вдалося вийти з оточення. Неврно вказано ім'я Балакіна – було два брата: Миколай грав за команду «Динамо», Володимир – за «Локомотив», А. Шацький в цей час був в Одесі.

Головною проблемою була необхідність відповідної легалізації в окупованому місті. Жорсткий режим, встановлений німецькими окупантами, не давав ні єдиного шансу молодим, здоровим чоловікам залишитися в місті незамеченими. Одним з перших заходів окупаційних влад було реєстрування чоловіків у віці від 15 до 60 років. В початку жовтня вийшов наказ про реєстрацію всіх членів ВКП(б), працівників НКВД, комсомольців. Дворники і управляючі будинками, згідно з наказом команданта української поліції

¹⁴ ГАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 246, арк. 8.

Орлика¹⁵, обязаны были сообщить о проживающих в их домах евреях, работниках НКВД и членах ВКП(б) в течение 24-х часов. Поэтому многие спортсмены, в том числе и футболисты команды «Динамо», пошли на регистрацию, которую объявила секция физкультуры и спорта отдела образования и культуры городской управы, возглавляемого профессором К. Штепой. По свидетельству Г. Швецова, «объявление немецких властей о регистрации спортивных работников было дня через 3–4 после занятия г. Киева. То есть числа 25–26 сентября 1941 г.»¹⁶. Спортсменов оказалось довольно много. Первоначально, как свидетельствуют архивные документы, зарегистрировались около 200 человек. Регистрация в секции физкультуры и спорта городской управы давала шанс получить документы и избежать отправки на работу в Германию.

По инициативе Г. Швецова для объединения спортсменов и организации спортивной работы в городе была создана украинская спортивная организация, которую сначала называли «Січ», потом «Український спортивний клуб “Дніпро”», затем спортобщество «Триzub», и наконец, к концу 1941 г. остановились на названии «Українське спортивне товариство “Рух”».

Украинское спортивное общество «Рух» насчитывало более ста киевских спортсменов, которые тренировались в ряде секций – футбольной, теннисной, ручных игр, легкоатлетической, гимнастической и, одно время, бокса. В городскую футбольную команду, созданную по инициативе Г. Швецова, еще осенью 1941 г. удалось привлечь некоторых известных футболистов – в ряде тренировочных матчей этой команды принимали участие и бывшие игроки команды «Динамо» М. Свиридовский, М. Гончаренко, Л. Гундарев и Н. Голибиевский. Но с переходом на работу весной 1942 г. на хлебозавод № 1 команду покинули М. Свиридовский и М. Гончаренко, Л. Гундарев играл и в команде «Рух», провел несколько матчей в составе команды «Старт».

Чтобы как-то выжить, футболисты вспомнили свои довоенные специальности. Николай Коротких работал поваром в столовой отдела образования и культуры горуправы по ул. Ленина, 22,

¹⁵ Орлик – Конкель Анатолий Константинович, 1900 г. р., белоэмигрант, в 1941 г. комендант полиции в г. Киеве.

¹⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 46, 47 і зв.

Михаил Путистин устроился туда же электромонтером, там же работал и Николай Трусевич (его первоначальная профессия – кондиционер), Василий Сухарев работал на железной дороге. В охрану горуправы устроился Ю. Чернега, в полицию пошли Л. Гундарев, Н. Голимбиевский, А. Ткаченко и Г. Тимофеев. Один из руководителей хлебозавода № 1, И. Кордик, страстный любитель футбола, встретился с Н. Трусевичем и предложил ему и его товарищам работу на своем заводе, с целью создания футбольной команды. Такое предложение сулило футболистам значительно больше, чем могло дать им украинское спортобщество «Рух». Это была постоянная работа, которая уберегала их от отправки в Германию, а в голодном Киеве давала возможность выжить. На завод устроились работать (во дворе на погрузке) 9 человек: динамовцы Николай Трусевич, Михаил Свиридовский, Иван Кузьменко, Алексей Клименко, Макар Гончаренко, Михаил Путистин, Федор Тютчев, Павел Комаров и Владимир Балакин, который до войны играл за «Локомотив». Они и составили ядро футбольной команды. Для укомплектования команды хлебозавода, которая стала называться «Старт», к ним присоединились динамовцы Михаил Мельник, Николай Коротких, Юрий Чернега, Лев Гундарев, Александр Ткаченко, Георгий Тимофеев и Василий Сухарев, до войны игравший за «Локомотив». Самому молодому, М. Мельнику, было 27 лет, самому старшему, Ф. Тютчеву, – 35. Капитаном команды был избран Михаил Свиридовский.

В Государственном архиве Киевской области хранится интересный документ, датированный 27 мая 1942 г. Это письмо директора хлебозавода № 1 (бывший хлебозавод № 4) Чебанюка в адрес секции физкультуры и спорта городской управы: «Киевский Хлебозавод № 1 просит зарегистрировать добровольную футбольную команду завода»¹⁷. С этого момента команда обрела официальный статус.

Команда хлебозавода играла в красных футболках. По словам футболистов, не потому, что так хотели, а просто какую нашли, в той и играли. Интересен и такой факт: 4 июня 1942 г. дирекция хлебозавода № 1 пишет письмо в секцию физкультуры и спорта городской управы с просьбой выделить для команды завода спортивный инвентарь,

¹⁷ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 53.

а именно: бутсы, трусы, футболки, гетры, наколенники, мячи и сетку для ворот. Кроме бутс и трусов, все было выписано уже 19 июня. Вот, скорее всего, откуда у команды «Старт» появились красные футболки. Форму принес М. Свиридовский, который, как капитан команды, мог получить ее от секции физкультуры и спорта городской управы. И. Кордик выхлопотал официальное разрешение тренироваться и играть на стадионе «Зенит»¹⁸ по ул. Керосинной, 24, после ликвидации там лагеря военнопленных.

Официально футбольный сезон 1942 г. был открыт в оккупированном Киеве 7 июня, хотя играть в городе начали еще ранней весной. Матч проводили на стадионе Дворца спорта¹⁹ команды общества «Рух» и хлебозавода № 1²⁰. Что касается интересующих нас событий спортивной жизни, то они хорошо отражены и в прессе того времени, и в архивных документах. Так, в номере за 6 июня 1942 газеты «Нове українське слово» (на страницах которой, среди прочего, публиковались объявления, заметки на различные темы) Георгий Швецов писал в заметке под названием «Спорт»:

З дозволу Штадткомісаріату за допомогою Міської управи спортивного життя Києва відновлено. Наданий для занять стадіон Палацу спорту (В. Васильківська) вівторками та п'ятницями являє центр живої спортивної роботи. ...Тепер за затвердженням статутом почала свою діяльність єдина спортивна організація – товариство «Рух», яка поруч з проведенням спортивної роботи, в зв'язку з браком спортивного інвентаря, організує спортивне товариство та відкриває спортивну крамницю. Група ініціаторів має на увазі організувати друге спортивне товариство в Києві, яке називатиметься «Спорт». Між іншим, українські футболісти мали нагоду бачити на київському німецькому стадіоні²¹ футбольні зустрічі німецьких вояків. ...У неділю 7 червня о 17 год. 30 хв. усі аматори будуть мати можливість

¹⁸ Ныне стадион «Старт».

¹⁹ Ныне НСК «Олимпийский».

²⁰ Тогда команда еще не носила название «Старт».

²¹ Стадион «Динамо» был переименован в «Дойче стадион» и использовался как спортивная арена исключительно для немцев. Директором этого стадиона была знаменитая советская рекордсменка в беге на коньках Т. Васильева.

бачити перше відкрите змагання футбольних команд «Рух» – Хлібзавод, яке відбудеться на стадіоні Палацу спорту²².

Победила команда хлібозавода со счетом 2:0. В этот же день перед матчем «Рух» – «Хлібзавод» состоялся матч между немецкими командами штабной роты военно-воздушных сил и службы обеспечения одной из дивизий.

На 14 июня был назначен матч-реванш команд хлібозавода № 1 и «Рух» на стадионе «Зенит», но он не состоялся, и ряд исследователей²³ истории киевского футбола обоснованно считают, что по вине заместителя председателя украинского спортивного общества «Рух» Г. Швецова. Обратимся к документам: 15 июня 1942 г. секция физкультуры и спорта потребовала от Г. Швецова объяснений. 17 июня 1942 г. в секцию поступила его докладная записка, в которой было указано: «...Почти весь день 14.06. шел дождь, поэтому часть игроков, а также тот игрок, который должен был принести спорт. форму на матч, не явились. ...Лично я, вследствие домашних обстоятельств, на матче в этот день не был»²⁴.

Следующий матч состоялся 21 июня 1942 г., играла команда хлібозавода «Старт» со сборной командой венгерского гарнизона. Именно в это время в городе появилась первая афиша²⁵ о проведении футбольного матча 21 июня 1942 г. На афише были указаны составы обеих команд. 20 июня 1942 г. газета «Нове українське слово» писала:

На стадіоні «Зеніт» (Керосинна, 24) 21 червня (неділя) футбольний матч між збірною хлібозаводу «Старт» та збірною угорського гарнізону.

²² *Нове українське слово*. – 1942. – 6 черв.

²³ Киевский футбол на рубежах времен. Люди, события, факты / Авт.-сост. А. Коломиец. – К., 2007. – Т. 1 (1911–1961). – С. 366.

²⁴ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 207, арк. 76.

²⁵ Всего в настоящее время известны девять афиш на матчи «Старта» и еще 4 афиши на матчи других киевских команд. Афиши большого размера 80×95, тиражом 100 экземпляров на каждый матч, печатались в типографии Киевской книжной фабрики на ул. Воровского, часть тиража была отпечатана в трех-четырёх цветах.

В команді «Старт» гратимуть відомі футболісти, такі як Трусевич, Кузьменко, Гончаренко та інші²⁶.

Счет 7:1 в пользу «Старта».

28 июня команда «Старт» играла со сборной артиллерийской части, и на этот раз одержала победу со счетом 7:1.

5 июля 1942 г. на стадионе «Зенит» был сыгран матч между командами «Старт» и «Спорт»²⁷. Последняя состояла в основном из молодых футболистов, хотя ворота защищал один из запасных вратарей команды «Динамо» Н. Голиббиевский, а в нападении играл еще один игрок из команды «Динамо» Л. Гундарев. Эта игра закончилась блестящей победой «Старта» 8:2. Вот что писал в газете «Последние новости» 6 июля 1942 г. в заметке «Футбол в Киеве» Георгий Швецов, скрывшись за инициалами «Р.Д.»²⁸:

Сейчас после 8 месяцев освобождения Киева от большевистского ига, снова начинает возрождаться популярнейшая спортивная игра – футбол. Часть киевских футболистов вывезены большевиками, но часть осталась и, только наступила весна, начались тренировки футболистов на зеленых полях уцелевших стадионов. Сейчас в Киеве имеется две футбольные команды. Одна – товарищества «Рух», молодая, способная, но недостаточно натренированная и сыгранная команда, и другая 1-го хлебозавода «Старт». В этой команде с запасными сейчас насчитывается 14 человек. Большинство из них давно уже известны киевлянам «болельщикам» по большим матчам. В основном это коллектив бывшей киевской команды «Динамо». Тут играют такие известные игроки, как Трусевич, Кузьменко, Свиридовский, Комаров, Гончаренко и др. Вторая половина подобрана из наиболее способных игроков других расформированных спортивных обществ и команд. Футболисты «Старта» начали тренировку месяц

²⁶ *Нове українське слово*. – 1942. – 20 чер.

²⁷ К июню 1942 г. секция физкультуры и спорта городской управы на базе украинского спортивного общества «Рух» создала еще один украинский спортивный клуб «Спорт» и футбольную команду при этом клубе, которую тоже назвали «Спорт».

²⁸ Г. Швецов на следствии сказал, что заметки под инициалами «Р.Д.» писал он.

назад, тогди же состоялся и первый матч с командой товарищества «Рух», который закончился победой «Старта» со счетом 2:0. Все четыре официальных встречи закончились победой «Старта» со счетом 7:1, 7:1 и 8:2. Таким образом, команда за четыре матча забила сама 24 мяча, пропустив в свои собственные ворота только 4. Все же нельзя сказать, чтобы в игре этой команды видна была особенная сыгранность, да и нельзя требовать этого, ведь команда играет всего месяц-два, а для полной координации действий между всеми игроками надо много времени. Сейчас команда регулярно тренируется два раза в неделю на стадионе «Зенит». Стадион этот отдален от центра города, однако при хорошей погоде, во время встреч на поле, трибуны всегда полны, и снова в Киеве раздаются резкие свистки судьбы и удары по мячу, радуя сердца закоренелых «болельщиков»²⁹.

12 июля 1942 г. состоялось открытие Украинского стадиона (его почти все время во всех документах и переписке называют стадионом Дворца спорта). Это событие имело для немецких властей большое значение, они уже почти год господствовали в Киеве и поэтому уделяли особое внимание пропаганде «значительных» успехов в сфере культурной жизни, в частности, спортивной работе среди местного населения. Вот как это событие освещал в газете «Нове українське слово» Г. Швецов:

Відкриття цього прекрасного майже на 60 000 чоловік стадіону було призначене за советів на неділю 22 червня 1941 року. Але, з цілком зрозумілих для кожного причин, ні матч, ні свято не відбулись, були відкладені на невідомий час. І ось тепер, 12 липня, більш як через рік, відбулося відкриття Українського стадіону. Хороша, сонячна погода сприяла святу, і на відкритті було понад 15000 чоловік, серед них багато представників німецької та союзних армій. ...Майже всі учасники спортивних змагань – члени українського спортивного клубу «Спорт». ...Після гімнастики та легкоатлетики відбулися товариські змагання з боксу, без відзнаки переможців. Змагалися дві пари, в середній та легкій вазі. В першій парі – Федоров и Томашевський, в другій (легка вага) – чемпіон Києва Червинський та чемпіон СРСР 1935 року Трофімов. ...Цікавим футбольним матчем між командою спортивного

²⁹ *Последние новости.* – 1942. – 6 июля.

товариства «Рух» та командою однієї з німецьких частин «Д.В» закінчилось відкриття Українського стадіону в Києві. Матч закінчився перемогою української команди. Про гру обох команд можна сказати, що вона взагалі непогана, але все ж відчувається відсутність потрібного спортивного тренування. Слід відмітити добру організацію свята: наявність буфету, гру духового оркестру під час перерв та ін.³⁰

После поражения немецкая команда значительно усилила свои ряды и в связи с тем, что команда «Рух» отказала им в матче-реванше, предложила сыграть матч команде «Старт». Эта встреча состоялась 17 июля 1942 г., играли команда «Старт» и немецкая команда «RSG I» – сборная железнодорожников. Счет 6:0 в пользу «Старта». Газета «Нове українське слово» за 19 июля 1942 г. в отчете об этом матче пишет:

Але виграш цей аж ніяк не можна визнати як досягнення футболістів «Старта». Німецька команда складається з окремих сильних футболістів, але командою у повній мірі її назвати не можна. І в цьому немає нічого дивного, бо вона складається з футболістів, які випадково потрапили в частину, за яку вони грають. Також відчувається недостатність потрібних тренувань, без яких команда не зможе нічого зробити. Команда «Старт», як всім відомо, в своїй основі складається з колишньої команди майстрів «Динамо», тому і вимагати від них слід значно більше, ніж вони показали на цьому матчі³¹.

Интересен в этом критическом материале тот штрих, что вспомнили о былых заслугах мастеров из киевского «Динамо». Еще более интересная заметка в газете от 18 июля с сообщением о новом матче:

У неділю 19 липня на стадіоні «Зеніт» (Керосінна, 24) відбудеться цікава футбольна зустріч команди київських футболістів «Старт» з мадьярською командою «MBG WL». Команда «Старт» – краща футбольна команда, що складається з робітників 1 хлібозаводу, це перша спортивна команда, що організувалася у Києві, в своєму складі вона налічує добірних гравців міста. За короткий час свого існування команда «Старт» завоювала широку

³⁰ *Нове українське слово*. – 1942. – 15 лип.

³¹ Там само. – 1942. – 19 лип.

популярність не лише серед киян, а й серед німецьких та мадьярських аматорів спорту. Мадьярська команда «M.S.C. WAL», з якою в неділю зустрічається команда «Старт», є учасницею фінальної гри – розіграшу військових команд³².

И далее в газете за 24 июля идет рассказ о том, как развивались события во время матча, и объясняется, как бы между прочим, почему проиграла венгерская команда.

...Майже весь перший тайм гра йде безрезультатно, і лише на останніх хвили-нах тайму киянам, після вдало проведеної комбінації, вдається забити м'яча у ворота угорців. Після перерви темп гри не спадає. На перших же хвилинах другого тайму киянам удається підвести м'яча до воріт угорців, і знову м'яч у сітці. Після другого голу команда угорців кидається у наступ. Не рятує киян і прекрасна гра їх захисників – гол забито. Знову гра починається з центра і поступово переходить до воріт угорців, однак усі атаки киян відбиваються. Але тут, після невдалого падіння, з пошкодженою ногою виходить з гри один із угорських захисників. Все це трапилося на перших хвилинах другого тайму. Вибулого гравця чомусь ніхто не заміняє, і тому майже весь другий тайм угорська команда грає без одного захисника. Це позначається на ході гри, і киянам удається забити ще 3 м'яча. Угорці весь час намагаються відігратися, але всі їх атаки розбиваються об незламну стійкість київських захисників Свиридовського і Клименка. Незважаючи на загальний рахунок матчу, можна визнати, що сила обох команд майже однакова. Захист та півзахист угорської команди працюють добре, напад вдало підводить м'яча майже до воріт київської команди, але там чомусь губиться, і майже всі комбінації їх так і лишаються безрезультатними³³.

Матч 19 июля в пользу «Старта» 5:1.

Тогда венгры предложили матч-реванш с усиленным составом коман-ды «GK SZERO», который состоялся 26 июля 1942 г.

У неділю, 26 липня, на стадіоні «Зеніт» відбувся матч-реванш між київською командою «Старт» та збірною угорською. Тепла сонячна погода сприяла

³² Там само. – 1942. – 18 лип.

³³ Там само. – 1942. – 24 лип.

матчеві, і ще задовго до початку гри майже всі місця на трибунах були заняті. Першу третину першого тайму гра йде безрезультатно, але на п'ятнадцятих хвилинах матчу киянам вдається зробити блискавичний прорив, і м'яч у сітці. За кілька хвилин до кінця першого тайму кияни забивають ще одного м'яча. Після перерви команди починають гру у швидкому темпі. На перших же хвилинах знов м'яч у воротах угорців, рахунок 3:0 на користь киян. Наступні 15-20 хвилин гра йде безрезультатно, і багато кому вже починає здаватися, що рахунок так і залишиться незмінним до кінця гри. Але ось суддя присуджує 11-метровий штрафний удар у ворота киян. М'яч забито. Перший успіх підбадьорює угорців, і вони буквально штурмують ворота «Старту». Не минає і п'яти хвилин, як забито другий м'яч. Гра поступово набирає шаленого темпу, угорці намагаються відквитатися, кияни теж кидаються у наступ. М'яч перелітає від одних воріт до других. Однак, незважаючи на зусилля команд, рахунок лишається до кінця гри незмінним³⁴.

Киевляне победили со счетом 3:2.

В этот же день, 26 июля 1942 г. на Украинском стадионе команда «Рух» встречалась, как сообщала цитируемая нами газета «Нове українське слово», с «сильнейшей немецкой командой “Flakelf”». «Рух» проиграл сборной команде немецких противоздушных частей, собранной из солдат и офицеров противоздушной обороны (зенитчиков), а также летчиков и механиков киевского аэродрома, со счетом 1:2.

6 августа 1942 г. с немецкой командой «Flakelf» встретилась команда «Старт». Газета «Нове українське слово» накануне матча представила команду футболистов «Flakelf» как такую, что имеет много побед и является лучшей командой в войсках оккупационной армии:

Сьогодні на стадіоні «Зеніт» відбудеться цікава зустріч двох кращих футбольних команд: німецької частини «Flakelf» і хлібного заводу «Старт», які не мають жодної поразки в своїх спортивних виступах. Німецька команда «Flakelf» багато разів зустрічалася з гарнізонними частинами, а також з командою київського спортивного товариства «Рух» і щоразу перемагала, показуючи високий клас гри, добрих і міцних майстрів футболу³⁵.

³⁴ Там само. – 1942. – 1 серп.

³⁵ Там само. – 1942. – 6 серп.

Счет 5:1 в пользу команды «Старт». Газета «Нове українське слово» отчет об этой футбольной встрече не опубликовала.

А 9 августа 1942 г. состоялась еще одна встреча – матч-реванш между этими командами. В газете было опубликовано сообщение такого содержания:

Сьогодні на стадіоні «Зеніт» о 5-й годині вечора відбудеться друга товариська зустріч двох кращих футбольних команд міста – німецької «Flakelf» і хлібозаводу № 1 «Старт». Склад команд значно посилюється кращими спортсменами, які серйозно тренуються до цікавої і рішучої зустрічі³⁶.

Именно эта встреча, казалось бы, ничем не отличавшаяся от остальных, вошла в историю под названием «матча смерти». Футболисты «Старта» разгромили «Flakelf» с внушительным счетом 5:3. Отчет о матче не опубликовала ни одна местная газета. Как же развивались события во время матча? Первый гол забили футболисты «Flakelf». Трибуны, заполненные немцами, ликовали. К концу первого тайма украинские футболисты вели со счетом 2:1. Во втором тайме оборону немцев удалось сломать и победа «Старта» выглядела довольно убедительно – 5:3. Два гола из пяти забил М. Гончаренко.

Из показаний М. Свиридовского 3 марта 1944 г.: «Эта команда победительница Восточного фронта. На этот матч приехал их генерал, привез букет цветов, апельсины, лимоны, шоколад. Нас это задело страшно».

Именно про этот матч возникла легенда, будто бы это была встреча между командой «Старт», в составе которой были игроки киевского «Динамо», и сборной «Люфтваффе» ВВС Германии. Ведь болельщики-киевляне, которые присутствовали на этих встречах, видели игроков и болельщиков-немцев в форме летчиков немецкой военной авиации. По легенде, после этого матча всю команду «Старт» расстреляли.

Парадокс заключается в том, что все происходящее на поле излагалось довольно точно, и это придавало истории достоверность. Как-никак зрителей – живых свидетелей, способных уличить в обмане, хватало. Другое дело – скрытые от глаз широкой публики события вне поля, до и после матча позволяли создателям легенд придать истории необходимую окраску.

³⁶ Там само. – 1942. – 9 серп.

«Старт» после матча никто не арестовывал и не расстреливал. Футболисты обеих команд сфотографировались на память и спокойно покинули поле. Через пару дней фотографию немцы передали футболистам, и снимки хранились у них все последующие годы. И этот матч был не последний.

16 августа 1942 г. команда «Старт» встретилась с местной украинской командой «Рух» и вновь одержала победу со счетом 8:0. В газете за 19 августа 1942 г. помещен отчет об этом матче:

Багато глядачів було на стадіоні Zenit, де відбувся футбольний матч між командами 1 хлібозаводу «Старт» і командою Українського спортивного товариства «Рух». Матч проходив при явній перевазі «Старту» і закінчився з розгромним рахунком 8:0 на користь «Старту»³⁷.

Это был последний матч «Старта».

Всего футболистами «Старта» сыграно с 7 июня по 16 августа 1942 г. 10 матчей, 10 побед (7 матчей с оккупантами и 3 с украинскими командами «Спорт» и «Рух»), 56 голов забито, 11 пропущено. Большинство матчей, сыгранных «Стартом», судил судья оберлейтенант по имени Эрвин, удалявший с поля действительно нарушивших правила игроков, за что его все футболисты ценили и уважали. И вообще, все матчи, по свидетельству очевидцев, вызывали огромный интерес как среди местных жителей, так и среди оккупантов, которые активно поддерживали спортсменов, почти не проявляли враждебного отношения и агрессивности к украинским футболистам и болельщикам. Стадион «Зенит» почти всегда был полностью заполнен. И во всех поединках команда «Старт» одержала победу. Ни одной ничьей, не говоря о поражении. Если учесть условия, при которых проходили изнурительные матчи, – как в физическом, так и в психологическом плане, – то это можно назвать подвигом.

18 августа 1942 г. футболистов, которые работали на хлебозаводе, – В. Балакина, М. Гончаренко, А. Клименко, П. Комарова, И. Кузьменко, М. Путистина, М. Свиридовского, Н. Трусевича, Ф. Тютчева, – арестовали. Вот что об этом рассказывал в 1944 г. М. Свиридовский:

³⁷ Там само. – 1942. – 19 сеп.

16 августа сыграли последнюю игру, сыграли очень удачно. 18 августа около десяти часов утра во время нашей работы – мы грузили муку в склад, нас вызвали к директору. Шеф был немец. Приходим. Сидит гестаповец, стоит машина. Гестаповца мы узнали по форме. Форма у них была светло-зеленого цвета, погоны с серебряной отделкой, на фуражке скелет. Фуражка высокая. Сидит гестаповец, сидит переводчик и сидит русский агент. В это время на заводе не было Тютчева и Гончаренко. Тютчев после матча получил повреждение, пошел в больницу, а Гончаренко был в отсутствии. ...Привезли нас на Короленко, 33, в гестапо. Заключение нас во внутреннюю тюрьму. ...При допросе мы узнали, что Гончаренко и Тютчев тоже сидят. Тот же Вячикс³⁸ предал их. Дня через два после этого допроса Балакин был освобожден. Он ничего с «Динамо» не имел, а брат его был в «Динамо»³⁹.

Вот что показывал на допросе 13 октября 1944 г. об аресте Ф. Тютчева и М. Гончаренко Г. Тимофеев:

Тютчев Федор Иванович, до войны кем работал не знаю, при немцах работал на хлебозаводе чернорабочим. В период массового ареста его на работе 18 августа 1942 г. не было. Ему гестапо написало повестку, чтобы он сам явился в гестапо по ул. Короленко, 33. Тютчев дней через пять явился лично и был арестован гестапо. ...Гончаренко Макар Михайлович, до войны работал в обществе «Локомотив», при немцах работал на хлебозаводе чернорабочим. Вместе с Тютчевым явился по вызову в гестапо и был арестован. ...Выше перечисленные мною лица были арестованы гестапо, якобы за то, что у немецких футбольных команд выигрывали по футболу⁴⁰.

³⁸ Вячикс Георгий Павлович (1918–?), киевлянин, по национальности литовец. В период оккупации г. Киева был связан с гестапо и немецкой разведкой. За заслуги перед немцами был награжден орденом «Железный крест». По ул. Красноармейской, 140, содержал ресторан «Спорт», который был пунктом сбора сотрудников гестапо и разведки. Бежал с немцами.

³⁹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 11 об., 12, 12 зв.

⁴⁰ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 72707, арк. 38.

Есть версии, что на них донесли, что команда «Динамо» была в ведении НКВД. Ее игроки числились в штате НКВД и имели воинские звания. Из показаний М. Свиридовского 16 декабря 1943 г.:

Меня и других футболистов арестовали как динамовцев. Играя в футбол, мы всегда обыгрывали немецкие футбольные команды. Кроме того, на допросе в гестапо, меня обвиняли в шпионаже против Германии, как побывавшего в Германии в 1935 г. за границей в сборной команде футболистов Украины, о чем донес Вячис Жорж, который в период оккупации работал в гестапо и участвовал в допросе меня, а до войны он являлся чемпионом по плаванию Украины⁴¹.

28 февраля 1944 г.:

Мы были преданы Вячис. Нас обвиняли в том, что «Динамо» был организован НКВД, а раз так – значит цель организации понятна. Мы убедили, что мы артисты. Из 8 арестованных освобожден только Балакин, который состоял в команде «Локомотив». Чернега, Гундарев и Ткаченко находились на глазах у немцев, поэтому арестованы не были⁴².

Из показаний 2 декабря 1943 г. М. Гончаренко:

18 августа 1942 г., я был арестован гестапо по доносу некоего Швецова, который сообщил немцам о том, что я являюсь работником НКВД, по этой же причине были арестованы вместе со мной другие товарищи: Трусевич, Клименко, Кузьменко, Путистин, Комаров, Тютчев, Свиридовский и Балакин. В гестапо после допроса нас отправили в Сырецкий концлагерь, где мы находились 14 месяцев, с сентября по октябрь месяц 1943 г.⁴³

Г. Швецов на следствии отрицал свою причастность к аресту футболистов команды «Старт»: «Я слышал об аресте 9 человек со спортивной

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 49017 ФП, арк. 246.

⁴² Там само, ф. 6, спр. 74346 ФП, арк. 78 об.

⁴³ Там само, ф. 5, спр. 46839, арк. 143.

команды хлебозавода, но я никакого отношения к этому не имел»⁴⁴. Из показаний на допросе 2 декабря 1943 г. М. Путистина: «18 августа 1942 г. как бывший динамовец я был арестован гестапо, где просидел 23 дня. 11 сентября 1942 г., я был отправлен в Сырецкий концлагерь, где находился до 5-го октября 1943 г.»⁴⁵.

На допросе 2 августа 1948 г. Н. Голимбиевский сказал по этому вопросу: «Мне приходилось разговаривать с Гончаренко и Свиридовским и другими футболистами, бежавшими из-под ареста. Они сами не знали, кто их предал, и в чем их немцы обвиняли. Во всяком случае, они об этом мне ничего не сказали»⁴⁶.

Работавший в полиции в 1942–1943 гг. В. Егоров⁴⁷ показал на допросе 28 ноября 1943 г.: «Агент Вячис Георгий (отчество не помню)... в прошлом окончил Киевский техникум физкультуры и спорта, из его предательской работы мне известно следующее: им выдана гестапо бывшая футбольная команда “Динамо”, которая впоследствии была расстреляна немцами»⁴⁸.

Из протокола допроса свидетеля С. Берлянт⁴⁹ 22 ноября 1943 г.: «Я знаю из предателей... Вячиса Жору, работал в гестапо, арестовывал людей, выдавал коммунистов и евреев, выдал футболистов “Динамо”»⁵⁰.

⁴⁴ Там само, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 83.

⁴⁵ Там само, ф. 5, спр. 46839, арк. 157.

⁴⁶ Там само, спр. 39651, арк. 124.

⁴⁷ Егоров Василий Андреевич (1919–?), киевлянин, до войны служил в Красной армии командиром роты. Попал в окружение и вернулся домой в Киев. В 1942–1943 гг. служил в полиции. В ноябре 1943 г. В. Егоров сам пришел в органы НКВД, был арестован, а в феврале 1944 г. дело было прекращено и его освободили. Работал шофером Киевского отделения «Интуриста».

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39527, т. 1, арк. 26.

⁴⁹ Берлянт Семен Борисович (1910–?), киевлянин. С мая 1936 г. работал вольнонаемным (парикмахер) в Днепровском отряде Пинской военной флотилии, в июне 1941 г. призван в армию и зачислен краснофлотцем в эту же флотилию. Попал в окружение и пришел в Киев. В конце октября 1941 г. был арестован полицией как еврей и до сентября 1943 г. находился в лагере по ул. Институтской, 5, подсобном хозяйстве гестапо в с. Мышеловка, а в начале сентября 1943 г. был отправлен в Бабий Яр сжигать трупы расстрелянных, откуда бежал в ночь с 28 на 29 сентября 1943 г.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46772, арк. 35 зв.

О том, что динамовцев выдал Г. Вячкис, сказал на допросе 16 января 1948 г. обвиняемый О. Перхин⁵¹:

Вячкис Георгий до Отечественной войны проживал в Киеве, работал по физкультурно-спортивной работе. Познакомил меня с Вячкисом Гулов. Через него же я узнал, что Вячкис являлся агентом гестапо, всегда ходил с оружием. От Гулова я также узнал, что Вячкис предал всех футболистов команды «Динамо», которые были арестованы гестапо. Сам Вячкис в разговоре со мной не скрывал своей связи с гестапо, как он выражался, «я теперь занимаюсь дружным спортом»⁵².

В справке, составленной начальником контрразведки НКО «Смерш» Первого Украинского фронта генерал-майором Осетровым в ноябре 1943 г., о причине ареста футболистов говорится: «Чтобы избавиться от столь сильного конкурента, предатели, состоявшие на секретной службе в гестапо, донесли, что все бывшие динамовцы являются сотрудниками НКВД и оставлены в Киеве с разведывательной целью»⁵³. Но достаточно убедительной не является ни одна из версий – не понятно, за что их арестовали. Те документы, с которыми мы ознакомились, ответа на этот вопрос не дают. В процессе следствия не выдвигалось никаких претензий к футболистам, ни как к свидетелям, ни как к обвиняемым, и про матчи 1942 г. их не спрашивали, и не сильно доискивались, кто же их предал.

По словам Владлена Путистина⁵⁴, последним арестовали

⁵¹ Перхин Олег Михайлович (1915–?), уроженец г. Ленинграда, в 1932 г. закончил школу ФЗО и до 1939 г. работал на разных заводах г. Ленинграда. В 1939 г. призван в Красную армию, в сентябре 1941 г. раненым попал в плен под Яготином. Был помещен в госпиталь в г. Борисполь. Коменданту госпиталя представился Лерхиным Альбертом, сказав, что у него отец немец, а мать русская (хорошо владел немецким языком). Получив документы на это имя, пришел в начале ноября 1941 г. в Киев, где зарегистрировался как фольксдойч, в январе – августе 1942 г. содержал кафе-закусочную по ул. Красноармейской, с августа 1942 г. по сентябрь 1943 г. работал директором театра в Умани. Особым Совещанием МГБ СССР приговорен к 10 годам ИТЛ. Освобожден в 1954 г.

⁵² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74465 ФП, арк. 84.

⁵³ Там само, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2, арк. 58.

⁵⁴ Сын М.Ф. Путистина, он был на всех матчах, в которых принимал участие отец.

Н. Коротких – 6 сентября 1942 г., а погиб он первым, был замучен гестапо. Он единственный из футболистов был членом партии, к тому же у него нашли фотопортрет в форме НКВД.

По свидетельству матери А. Ткаченко В. Ильиной, его арестовали дома 18 июля 1942 г. и 21 день держали в гестапо на ул. Короленко, 33. При попытке бежать он был застрелен конвоиром на её глазах, она несла ему передачу. Мать А. Ткаченко днем ареста сына называет 18 июля 1942 г., хотя его фамилия значится на афише среди игроков команды «Старт» в матче с венгерской командой 19 июля 1942 г. На афише матча 9 августа 1942 г. с немецкой командой «Flakelf» фамилии А. Ткаченко нет, но он запечатлен на фотографии среди игроков обеих команд, сделанной после матча⁵⁵. Футболистов арестовали 18 августа, поэтому можно предположить, что В. Ильина назвала ошибочную дату ареста сына.

О том, что 14–17 июля 1942 г. А. Ткаченко еще пользовался доверием властей, утверждал на допросе 16 сентября 1942 г. бывший футболист А. Поталов⁵⁶:

Ткаченко Александр, 1911 г. рождения, по профессии шофер. ... Ткаченко находится официально на службе у немецкой разведки, он поставляет и подбирает лиц для вербовки в качестве немецкой агентуры. ...При этом майор⁵⁷ спросил обо мне Ткаченко, что я из себя представляю. Ткаченко стал заверять майора о моей надежности: «Это хороший футболист и надежный парень», – заявил Ткаченко⁵⁸.

⁵⁵ Пристайко В. Вказ. праця. – С. 31–32.

⁵⁶ Поталов Афанасий Федотович (1911–1942), киевлянин. В 1934 г. работал фельдшером в НКВД г. Иваново-Вознесенска, потом в команде «Динамо» (Киев). В 1941 г. призван в армию, зачислен в резервно-восстановительный батальон 45-й танковой дивизии, попал в окружение и вернулся в Киев. Был арестован 1942 г. полицией и поставлен перед выбором: расстрел или служба в немецкой разведке. После окончания Полтавской разведшколы был переброшен в тыл советской армии, сам пришел в органы НКВД и рассказал о том, что работает на немецкую разведку. По постановлению Особого совещания при Народном комиссаре внутренних дел СССР приговорен к расстрелу.

⁵⁷ Речь идет об А.И. Мильчевском-Майере.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 47995, т. 5, арк. 157.

Из показаний на допросе 10 августа 1945 г. С. Свободы⁵⁹, работавшего с июля 1942 г. у Майера⁶⁰:

Агенты-вербовщики Майера – Самотолков Михаил и Ткаченко Александр. ...Ткаченко Александр, 33 л., жил в Киеве, работал шофером, был следователем при центральном районе полиции, потом работал вербовщиком у Майера. Жил на Рыльской улице, футболист команды «Динамо» Киев⁶¹.

С. Свобода в августе уехал в Полтавскую разведшколу, и если бы до этого А. Ткаченко был арестован, он об этом бы знал и сказал.

⁵⁹ Свобода Сергей Ильич (1907–1946), киевлянин, закончил в 1933 г. Киевский технологический институт. С 1934 г. в Красной армии, военный инженер 2-го ранга, попал в плен и перешел на службу к немцам, был зачислен в разведку «Абвернебенштелле-Киев», где работал по июль 1942 г. под прикрытием – числился референтом торгового отдела горуправы. С июля 1942 г. работал у Майера, в августе 1942 г. был направлен в Полтавскую разведшколу, по окончании которой остался в ней преподавать. В июле 1943 г. перешел на службу в РОА, работал инспектором главного штаба РОА. В апреле 1945 г. был взят в плен союзными войсками. Приговорен в 1946 г. к высшей мере наказания.

⁶⁰ Мильчевский, он же Майер Антон Иванович, 1885 г. рождения, уроженец Житомирской области. Немецко-подданный (поляк), образование высшее, инженер-мукомол. До 1936 г. работал заведующим конструкторского отдела завода мельничных машин. В 1936 г. по ст. 54-10 УК УССР был осужден киевским Военным трибуналом на 5 лет. Освобожден досрочно в 1940 г. и выслен как нежелательный иностранец в Германию. С 1940 г. до занятия немцами г. Киева жил в Берлине (Германия). В 1941 г. по предложению бывшего консула в г. Киеве Гросскопфа поступил на службу в немецкую разведку. С сентября 1941 г. по август 1943 г. руководил вербовочным пунктом филиала немецкого разведоргана «Орион» в г. Киеве. Завербованная Майером агентура после прохождения подготовки в разведывательных школах г. Полтавы забрасывалась со шпионскими заданиями в Советский Союз. Фамилию «Майер», вернее, псевдоним, он взял в 1941 г., имя и отчество не менял. Военным трибуналом Киевского военного округа 12–14 мая 1953 г. в закрытом судебном заседании приговорен к высшей мере наказания. 23 сентября 1953 г. Постановлением Президиума Верховного Совета СССР помилован, приговор изменили на 20 лет ИТЛ. Мильчевский-Майер был освобожден из мест заключения в октябре 1955 г. и выехал в Польшу.

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 5, spr. 48261, арк. 38 зв., 41.

Из показаний на допросе 25 августа 1942 г. М. Федорова⁶²:

В конце мая 1942 г. я встретился с шофером Ткаченко Александром, его я знаю давно, еще со школьной скамьи. ...Кириченко Александр, он же Ткаченко, 1913 г. рождения, по специальности шофер, до войны работал шофером в НКГБ г. Киева. ...Кириченко является агентом немецкой разведки, всячески стремится встать вместо Самотолкова агентом вербовщиком.

О том, что Кириченко стремится быть агентом вербовщиком, мне говорили бывшие курсанты Полтавской школы немецкой разведки Бойцов Михаил... Афоня⁶³, киевский футболист, вратарь, фамилии не знаю⁶⁴.

О том, что А. Ткаченко работал в киевском филиале немецкой военной разведки «Орион», показывал на допросе начальник этого филиала А. Мильчевский-Майер:

Ткаченко действительно был мной завербован в качестве агента германской разведки и должен был уехать в Полтаву. Однако впоследствии он по неизвестным для меня причинам был арестован гестапо и при попытке к бегству был расстрелян, о чем мне известно со слов радиста Малика⁶⁵.

Об этом же на допросе сообщила секретарь-переводчик А. Мильчевская-Шнидель⁶⁶:

⁶² Федоров Михаил Данилович (1913–1942), киевлянин, по профессии автослесарь, работал на заводе «Трансигнал», потом был завербован немецкой разведкой и по окончании Полтавской разведшколы переброшен в тыл советской армии, задержан 25 августа 1942 г. бойцами армейского заградительного отряда 4-й танковой армии. По приговору Военного трибунала Сталинградского фронта от 29 сентября 1942 г. расстрелян.

⁶³ Речь идет о Поталове Афанасии Федотовиче.

⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 51601, арк. 162, 167.

⁶⁵ Там само, ф. 5, спр. 47995, т. 5, арк. 291.

⁶⁶ Мильчевская-Шнидель Анна Иосифовна, жена А.И. Мильчевского-Майера, 1918 г. р., уроженка Житомирской области, в 1941 г. закончила первый курс Киевской консерватории, с 1942 г. по август 1943 г. работала у Майера секретарем-переводчиком Киевского филиала немецкой военной разведки «Орион».

Мне также известны следующие агенты и лица, имевшие преступные связи с Мильчевским-Майером и другими сотрудниками германских разведывательных органов: Ткаченко, примерно 1918 г. рожд., других данных о нем я не знаю. ...Мильчевский-Майер эти доносы писал на Ткаченко. Эти доносы я лично переводила на немецкий язык и направляла их в гестапо. Впоследствии, как мне известно, со слов Мильчевского-Майера, Ткаченко был арестован гестапо и дальнейшая судьба его мне неизвестна. Должна сказать, что фамилия Ткаченко значилась в моей тетради по учету агентуры Мильчевского-Майера. ...В гестапо я направила всего два доноса Мильчевского-Майера, которые он написал на Ткаченко, отказавшегося от выезда в Полтаву⁶⁷.

Об аресте А. Ткаченко показывал и Г. Швецов, но он не называл дату ареста: «Из нашего общества был арестован Ткаченко, так как он уклонился от отправки в Германию»⁶⁸.

О гибели А. Ткаченко сообщил на допросе и Н. Голибиевский, также не называя дату: «Летом 1942 г. Ткаченко арестовали, он пытался во время конвоирования убежать, но был ранен и потом умер»⁶⁹.

О том, что Ткаченко работал с ними на Короленко, 33, рассказывал 3 марта 1944 г. М. Свиридовский: «Работали в разных бригадах. Ткаченко работал на Короленко, Клименко, Кузьменко и Трусевич – на Короленко»⁷⁰.

Футболистов в гестапо продержали около месяца. В сентябре 1942 г. их перевели в Сырецкий концлагерь. Как показывал Ф. Тютчев 9 декабря 1943 г.: «11 сентября 1942 г. меня в числе других из гестапо направили в Сырецкий концлагерь, где я пробыл до 13 сентября 1943 г.»⁷¹. Там М. Путистин работал электромонтером, Ф. Тютчев и П. Комаров – его помощниками. М. Свиридовский и М. Гончаренко работали в сапожной мастерской на ул. Мельникова, 48, – ремонтировали немцам сапоги. Н. Трусевич, И. Кузьменко и А. Клименко, потом к ним перевели и Ф. Тютчева, – работали в выездной бригаде.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 47995, т. 3, арк. 60, 235–236.

⁶⁸ Там само, ф. 6, спр. 73185 ФП, арк. 83.

⁶⁹ Там само, ф. 5, спр. 39651, арк. 78.

⁷⁰ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 12 об.

⁷¹ Там само, ф. 5, спр. 46839, арк. 165.

Спаслись из концлагеря Ф. Тютчев, М. Гончаренко, М. Свиридовский и М. Путистин. Из показаний М. Свиридовского:

Первым сделал побег из этого лагеря Тютчев. Бежал с группой грузчиков в четыре человека, бежали с Подола. После этого бежал я и Гончаренко с Мельникова, 48, в числе 16 человек, т. е. всей бригадой удрали. В части побега нам помогли полицаи. Среди них были спортсмены-футболисты. Они заметили, что мы начинаем сматывать удочки, отвернулись в сторону, как будто бы не видят⁷².

Об этом побеге рассказывал на допросе Н. Пацьора, полицейский 23-го батальона, охранявшего Сырецкий концлагерь:

Во второй половине августа⁷³ 1943 г. я, Хвоя Остап и Дудник охраняли советских граждан, содержащихся в двух комнатах, расположенных при батальоне «СД» улица Мельникова, дом № 48, где эти советские граждане работали на разных работах, и в эту ночь они в количестве пятнадцати человек убежали. Утром, когда обнаружился этот побег, весь состав караула немцами был посажен в карцер, в том числе посадили и меня, однако через сутки нас выпустили⁷⁴.

Михаила Путистина в октябре 1943 г. послали на погрузочные работы на завод «Большевик». Ему удалось бежать и даже выбраться из Киева. Павла Комарова угнали в Германию при эвакуации Сырецкого концлагеря в сентябре 1943 г.

В феврале 1943 г. были расстреляны как заложники Н. Трусевич, И. Кузьменко и А. Клименко, то есть они погибли довольно случайно через шесть месяцев после последней игры и ареста, а не в связи с футбольными матчами и их результатами.

⁷² ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 13.

⁷³ Вероятно, Н. Пацьора назвал ошибочно август, бежали они 19 сентября 1943 г.

⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 50998, арк. 16.

Вот как рассказывал о гибели футболистов 29 ноября 1943 г. заключенный Сырецкого концлагеря И. Бродский⁷⁵, бывший свидетелем расстрела:

В лагере была выездная команда заключенных, которая работала на Короленко, 33, – гестапо. Помню, это было в феврале месяце 1943 г. Эту команду привезли поздно вечером в лагерь. Заявили, что заключенные привезенной команды хотели убить немца, за это на Короленко расстреляли 5 человек, а сейчас за это же преступление будет расстреляно еще 20 человек, что и было сделано. Немцы отобрали 20 человек, среди которых были и футболисты киевской команды «Динамо» Трусевич и Клименко, и тут же их всех перед строем расстреляли⁷⁶.

Еще один свидетель, бывший заключенный Сырецкого концлагеря инженер Г. Попенко⁷⁷, об этом же случае расстрела заключенных писал в своем заявлении «областной комиссии по выявлению фашистских злодеяний»⁷⁸:

18 февраля 1943 года после работы нас быстро согнали строем в первую зону, где установлена виселица, чтобы мы смотрели, как расстреливают 20 человек из числа заключенных, работавших на Короленко, 33. Когда нас построили в две колонны, подошла машина «черный ворон» и оттуда высадились 45 человек живых людей, а 5 убитых остались в машине.

⁷⁵ Бродский Исаак Моисеевич, 1915 г. рождения, в 1939–1941 г. служил в Красной армии, попал в окружение и с октября 1941 г. по январь 1943 г. проживал в Киеве нелегально, в январе 1943 г. был арестован полицией как еврей и помещен в Сырецкий концлагерь, был в команде узников, сжигавших трупы в Бабьем Яру в августе – сентябре 1943 г., 29 сентября 1943 г. вместе с группой заключенных бежал. В начале декабря 1943 г. ушел в Красную армию и погиб на фронте в 1944 г.

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46389, арк. 117 зв.

⁷⁷ Попенко Григорий Алексеевич, инженер, до войны работал преподавателем спецдисциплин в Киевском автомобильном техникуме, в 1942 г. был арестован полицией и помещен в Сырецкий концлагерь, откуда 8 апреля 1943 г. с тремя товарищами бежал на автомашине. За их побег в лагере расстреляли каждого десятого.

⁷⁸ Так в тексте, правильно – Киевской областной и городской комиссии содействия в работе Чрезвычайной государственной комиссии.

Из числа 45 взято каждого третьего (15 человек), при этом переводчик объявил, что их будут расстреливать на наших глазах, а 5 в машине уже расстреляно. Расстреливаем за то, говорил переводчик, что один из пяти поднял руку на немецкого офицера, когда тот его бил⁷⁹.

Исследователи и журналисты очень много писали о гибели троих футболистов, выдвигались разные версии, часто диаметрально противоположные, и до сих пор точно никто не знает, что же послужило причиной расстрела заложников Сырецкого концлагеря, в число которых попали и динамовцы Н. Трусевич, И. Кузьменко и А. Клименко.

В газете «Київська правда» за 17 ноября 1943 г. в статье «Що сталося в Бабиному Яру» со ссылкой на очевидцев писалось:

На протязі довгого часу в концтаборі перебувала в ув'язненні група відомих країні київських футболістів-динамівців. Серед них були Трусевич, Клименко, Кузьменко та інші. За що їх заарештували німці? В пам'яті киян постає незабутня картина – матч між німецькою командою і командою робітників хлібозаводу № 1, в яку входили і згадані товариші. У цьому матчі їх змусили взяти участь німці, сподіваючись вразити киян своїм неперевершеним мистецтвом, продемонструвати перевагу спортсменів арійської породи.... Цей матч був останнім у житті динамівців. Їх незабаром арештували, а 24 лютого 1943 г. на очах у всього табору під час розстрілу 42 чоловік (за втечу двох ув'язнених) убили і славних футболістів⁸⁰.

В статье впервые называется дата гибели троих футболистов – 24 февраля и повод к расстрелу заложников. Причину гибели точно знал Ф. Тютчев, который работал с ними в выездной бригаде и стоял в одной шеренге, когда отсчитывали заложников. Его как свидетеля допрашивали несколько раз по делам палачей Сырецкого концлагеря, но ни в одном документе нет данных о том, как погибли его товарищи, вероятно, его об этом не спрашивали. В последующие годы им не интересовались ни официальные власти, ни журналисты,

⁷⁹ ДАК, ф. 1265, оп. 1, спр. 3, арк. 32.

⁸⁰ *Київська правда*. – 1943. – 17 листоп.

он как бы выпал из их поля зрения. Да и сам Ф. Тютчев, видимо, об этом почти не рассказывал. Со ссылкой на Ф. Тютчева свои варианты гибели Н. Трусевича, И. Кузьменко и А. Клименко рассказывали М. Гончаренко, московский журналист Н. Долгополов и бывший киевский футболист В. Волков, все они отличаются друг от друга, хотя в их рассказах есть и одинаковые детали, и озвучены они были в 1980–1990-е годы, когда Ф. Тютчева уже не стало. Факт остается фактом – сам Ф. Тютчев, единственный, кто точно знал причину и обстоятельства расстрела троих своих товарищей, нигде не давал официальных показаний об их гибели.

В 1965 г. посмертно медалью «За отвагу» были награждены Н. Трусевич, А. Клименко, И. Кузьменко и Н. Коротких. Медалью «За боевые заслуги» были награждены В. Балакин, М. Гончаренко, М. Мельник, М. Путистин, М. Свиридовский и В. Сухарев. Михаил Путистин отказался принимать награду.

19 июня 1971 г. на киевском стадионе «Динамо» установили памятник погибшим футболистам скульптора И. Горового, архитекторов В. Богдановского и И. Масленникова. На гранитной стеле высечены четыре фигуры погибших футболистов. Сообщения об открытии памятника погибшим от рук немецко-фашистских захватчиков футболистам киевской команды «Динамо» напечатали и многие европейские издания. Они также напечатали несколько статей из советских изданий с рассказом о героях-динамовцах. Так, одна из немецких газет в 1973 г. опубликовала статью «Трагедия в Киеве». Это послужило поводом для возбуждения прокуратурой Гамбурга (ФРГ) уголовного дела на основании параграфа 211 (убийство) Уголовного кодекса Германии. Как писалось в процессуальных документах, процесс ведется против подразделения немецкого Вермахта или полиции, по подозрению в убийстве четырех советских военнопленных, в 1942 г.⁸¹ в Киеве их заставили провести футбольный матч с подразделением немецких воздушных сил. После этой игры неизвестный немецкий офицер приказал расстрелять четырех советских футболистов Николая Трусевича, Ивана Кузьменко, Алексея Клименко и Николая Коротких⁸².

В ноябре 1974 г. прокурор Гамбурга В. Рихтер обратился к гене-

⁸¹ В документе ошибочно указан 1942 г., правильно 1943 г.

⁸² ГДА СБУ, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2.

ральному прокурору СССР с просьбой об оказании правовой помощи в уголовном деле по факту убийства четырех советских военнопленных, членов футбольной команды «Динамо», в 1942 г. в Киеве. В своем запросе он просил допросить свидетелей Макара Гончаренко и Антона Идзиковского⁸³, которые упоминались в статье «Памяти героев “Динамо”» московского еженедельника «Футбол-хоккей», тоже приложенной к запросу, а также изучить другие материалы по этому вопросу. В ответе министерства иностранных дел 8 января 1976 г. сообщалось следующее: «...М. Гончаренко не был свидетелем убийства футболистов Трусевича, Кузьменко, Клименко и Коротких. Со слов бывшего игрока команды Тютчева (умер в 1972 г.)⁸⁴, Гончаренко известно, что Трусевич, Кузьменко, Клименко и Коротких в 1941 г. были расстреляны в Сырецком лагере по приказу начальника этого лагеря штурмбанфюрера Радомского»⁸⁵. В заключении прокурора Гамбурга Вессельхофта от 25 марта 1976 г. по факту гибели в 1943 г. в Киеве четырех футболистов говорилось: «неизвестные исполнители преступления расстреляли по приказу “высокого офицерского чина” четырех советских военнопленных, которые выиграли футбольный матч у подразделения немецких воздушных сил. ...Расследование прекращено в связи с тем, что преступники не установлены»⁸⁶. В феврале 2005 г. прокуратура Гамбурга поставила окончательную точку в этом деле. В заключении прокурора Йохена Кульманна сказано:

Настоящую причину ареста футболистов установить не удалось. Футболисты Трусевич, Кузьменко и Клименко расстреляны вместе с другими узниками в Сырецком концлагере по приказу начальника лагеря Пауля Радомского весной 1943 г. спустя большой промежуток времени после игры 9 августа 1942 г. Возможно, что поводом для массового расстрела узников в Сырецком лагере была попытка покушения на шефа гестапо, однако точных данных об этом нет. Есть и другие версии – за диверсию подпольщиков, которую они осу-

⁸³ Идзиковского Антона Леонардовича в 1941–1943 гг. в Киеве не было.

⁸⁴ В документе дата смерти Ф. Тютчева указана неверно, правильно 1959 г.

⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 10, оп. 12, спр. 1759, т. 2. В тексте ошибочно указан 1941 г., правильно 1943 г.

⁸⁶ Там само.

пещивили на Киевском механическом заводе 23 февраля 1943 г., за попытку побега узников. Остается открытым вопрос, какой из версий отдать предпочтение, поскольку известно, что Пауль Радомский погиб 14.03.1945 г. около Штульвайсенбурга. Расстрел в Сырецком концлагере был проведен по его приказанию неизвестными полицейскими, фамилии которых установить не удалось. Новый процесс возможен, если при проведении очередного расследования обстоятельства дадут возможность установить кого-то из виновных, и окажется, что он жив, что маловероятно после 60 лет, как и то, что расстрел в Сырецком концлагере был произведен по «низким мотивам», и будут установлены следы преступления согласно параграфу 211 Криминального кодекса. ...Это же касается и судьбы Николая Коротких. Точных данных о событиях, что с ним происходили в гестапо в Киеве, и о его смерти нет. Свидетелей нет. Фамилии возможных преступников неизвестны или не названы. Таким образом, нет оснований возбудить новый процесс⁸⁷.

В 1981 г. на стадионе «Старт», где проходили матчи, установили памятник – символическую фигуру атлета из бронзы и стали, который подавляет стервятника, работы скульптора А. Харечко и архитектора А. Игнащенко, а в 1990-е годы во дворе дома по улице Грекова, 22а, – памятный знак футболистам, расстрелянным в Сырецком концлагере.

Несколько слов о судьбе других динамовцев. В Сырецком концлагере погиб Лазарь Коген – один из основателей киевского «Динамо». А в Бабьем Яру – Лев Чернобыльский, один из первых администраторов киевского «Динамо». В период обороны Киева, в районе Ирпеня погиб левый крайний киевского «Динамо» Иосиф Качкин, не вернулись с фронта Михаил Волин и Борис Афанасьев.

Прошли всю войну и вернулись в Киев динамовцы Владимир Онищенко, Василий Глазков, Василий Правозеров, Владимир Гребер, Павел Виньковатов, Абрам Лерман, а также Николай Махиня и Константин Щегоцкий, попавшие в окружение под Киевом, но сумевшие выбраться. В рядах Войска Польского сражались динамовцы Олег Лаевский, Тадеуш Еджнах, Казимир Гурский и Михаил Матиас. О. Лаевский вернулся в Киев, остальные остались в Польше.

Война занесла в Канаду Александра Скорценя и Абрама

⁸⁷ Там само.

Горинштейна, в 1970-х годах там же оказался и Павел Комаров.

2 мая 1944 г. на стадионе «Динамо» состоялась товарищеская встреча киевских динамовцев с московскими спартаковцами. Из довоенных игроков в составе «Динамо» были А. Идзиковский, Н. Махиня, П. Лайко, П. Виньковатов, Н. Балакин, К. Калач, участники матчей 1942 года – М. Гончаренко и бывшие игроки «Локомотива» В. Балакин и В. Сухарев.

Совершенно очевидно, окончательная точка в истории об аресте динамовцев, причинах расстрела Н. Трусевича, А. Клименко и И. Кузьменко в Сырецком концлагере, причинах ареста и гибели А. Ткаченко и Н. Коротких в гестапо еще не поставлена, и остается только надеяться, что со временем найдутся новые документы, которые позволят дать ответ на эти вопросы.

КРАТКИЕ БИОГРАФИИ ФУТБОЛИСТОВ

- **Балакин Владимир Николаевич (1913–1992)**, защитник, полузащитник. В футбол начал играть в 1930 г. в Киеве, в 1932–1941 гг. в команде «Желдор» (Киев) (с 1936 г. – «Локомотив», с 1940 г. – «Локомотив Юга») входил в состав сборной Киева 1928–1936 гг. и сборной УССР в 1931–1934 гг. Участник матчей команд сборной УССР (1934 г.) и «Динамо» (Киев) (1936) со сборной клубов Турции. С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г., но через несколько дней отпущен. В 1944–1945 гг. – в «Динамо» (Киев), в 1946–1947 гг. – в команде Окружного Дома офицеров (ОДО) Киев.
- **Голимбиевский Николай Сергеевич (1918–?)**, киевлянин, играл в команде «Динамо» (Киев), вратарь. С началом Великой Отечественной войны был мобилизован в истребительный батальон, участвовал в обороне Киева, попал в окружение и вернулся в Киев. В 1941–1943 гг. работал в полиции. В 1944–1945 гг. служил в Красной армии. В 1945–1948 гг. играл в футбольной команде ДСО «Торпедо» в г. Горьком. Арестован 2 апреля 1948 г. Постановлением Особого совещания при министре государственной безопасности 11 сентября 1948 г. осужден на 25 лет ИТЛ. Освобожден в 1955 г., работал в г. Горьком

начальником хоккейной команды «Торпедо», потом переехал в Москву.

- **Гончаренко Макар Михайлович (1912–1997)**, киевлянин. В футбол начал играть в 1929 г. сначала в юношеской команде завода «Коммунальник», потом в команде «Желдор», с 1932 г. – в команде «Динамо», правый крайний нападающий. С июля 1940 г. – в команде «Локомотив» (Киев), в 1941 г. – в команде «Спартак» г. Одессы. Был одним из лучших бомбардиров «Динамо» (Киев), входил в состав сборной г. Киева 1932, 1935–1940 гг., сборной РСФСР в 1932 г., сборной УССР в 1935–1940 гг. Участник матчей «Динамо» (Киев) со сборной клубов Турции в 1936 г., со сборной Басконии (Испания) в 1937 г. С началом Великой Отечественной войны попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в Сырецкий концлагерь, откуда бежал 19 сентября 1943 г. В 1944–1945 гг. снова в «Динамо» (Киев), потом на тренерской работе. Входил в состав сборной ветеранов Киева в 1957–1958 гг. и играл во многих матчах команды ветеранов «Динамо» (Киев).
- **Гундарев Лев Николаевич (1921–1994)**, киевлянин, образование среднее, играть в футбол начал в 1936 г. в детской команде «Локомотив», в 1939–1940 гг. – в команде мастеров «Локомотива», с 1940 г. – в команде «Динамо», нападающий. С началом Великой Отечественной войны был мобилизован в истребительный батальон, участвовал в обороне Киева, попал в окружение и вернулся в Киев. Был арестован вначале 1942 г. полицией и поставлен перед выбором: или отправка в Германию, или служба в полиции. В 1942–1943 гг. служил в полиции. 10 ноября 1943 г. сам сдался органам НКВД. По приговору Военного Трибунала Киевского гарнизона 18 мая 1944 г. осужден на 10 лет ИТЛ. В 1953 г. был освобожден и работал до 1970-х годов в Караганде на стадионе «Динамо», потом вернулся в Киев.
- **Клименко Алексей Григорьевич (1912–1943)**, защитник. В футбол начал играть в 1929 г. в Киеве в команде «Строитель», в 1931–1935 гг. – в команде «Динамо» (Горловка), с мая 1935 г. – в «Динамо» (Киев), входил в состав сборной Киева 1935–1940 гг. и второй сборной УССР в 1935 г. Участник матча с командой Басконии (Испания). Мастер спорта СССР (1940 г.). С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, участвовал в обороне Киева, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал

на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в сентябре 1942 г. в Сырецкий концлагерь, в феврале 1943 г. расстрелян.

- **Комаров Павел Николаевич (1913–?)**, нападающий. В футбол начал играть в 1929 г. в г. Реутове, Московской обл. В 1931–1933 гг. – в командах «Динамо» и ЦДКА г. Москвы, в 1933–1934 гг. – в команде «Динамо» (Киев), потом «Спартак» (Москва), и с 1935 г. – в команде «Динамо» (Киев). Участник международных встреч с командами Турции, Басконии (Испания), Франции и Бельгии. С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в сентябре 1942 г. в Сырецкий концлагерь, откуда в сентябре 1943 г. при эвакуации лагеря угнан немцами в Германию.
- **Коротких Николай Иванович (1908–1942)**, крайний нападающий. В футбол начал играть в 1925 г. в Киеве в команде «Металлист», с 1931 по 1932 г. – в команде «Динамо» (Киев). С сентября 1931 по 1933 гг. в команде «Динамо» г. Иваново, с 1934 по 1940 гг. – в команде «Динамо» (Киев), с сентября 1940 г. – в команде «Рот-Фронт» (Киев). С июня 1940 г. – младший тренер по футболу оргинструкторского отдела Комитета по делам физкультуры и спорта при СНК УССР, с марта 1941 г. – общественный инспектор по спортивным играм учебно-спортивного отдела Киевского городского комитета по делам физкультуры и спорта, с мая 1941 г. – уполномоченный ЦС ДСО «Крылья Советов» по физкультурной работе по Киеву. Участник матча «Динамо» (Иваново) со сборной клубов Турции (1933 г.). С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал поваром в столовой для спортсменов. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 6 сентября 1942 г., замучен в гестапо в сентябре 1942 г.
- **Кузьменко Иван Семенович (1912–1943)**, центральный полузащитник. В футбол начал играть в 1928 г. в Днепропетровске в команде «Совслужащих», в 1933–1935 гг. – в команде «Динамо» (Днепропетровск). С мая 1935 г. – в «Динамо» (Киев). Участник матчей «Динамо» (Киев) с французской командой «Ред Стар» (Париж) в 1935 г., со сборной клубов Турции в 1936 г., со сборной Басконии (Испания) в 1937 г., с командами Бельгии (Брюссель, Льеж) и рабочих клубов Голландии. С началом Великой Отечественной войны

ушел в Красную армию, оборонял г. Киев, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в сентябре 1942 г. в Сырецкий концлагерь, в феврале 1943 г. расстрелян.

- **Мельник Михаил Григорьевич (1915–?)**, киевлянин. В футбол начал играть в 1930 г. в команде ФЗУ КПВЗ, в 1933 г. – в команде Лесотехнического института, в 1934–1937 гг. – в командах «Авангард» и «Локомотив». В 1938–1939 гг. служил в Красной армии, с 1941 г. – в команде «Динамо» (Киев). Участник футбольных матчей 1942 г. С 1944 г. играл в команде «Динамо» (Киев).
- **Пугистин Михаил Федорович (1906–1981)**, полузащитник. В футбол начал играть в 1921 г. в Рогожско-Симоновском клубе спорта (РСКС) в Москве, в 1924–1932 г. – в клубных командах Рабочего дворца «Пролетарская кузница» (РДПК), завода им. И. Сталина (ЗиС), впоследствии преобразованных в «Торпедо» (Москва). С весны 1933 по 1936 гг. – в команде «Динамо» (Киев). В 1937–1939 гг. был тренером детской команды «Динамо» (Киев). В 1939–1941 гг. – организатор и тренер Львовского областного Совета ДСО «Динамо». С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, попал в окружение под г. Полтава и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в сентябре 1942 г. в Сырецкий концлагерь, откуда в октябре 1943 г. бежал. В 1944–1945 гг. работал заведующим хозяйством команды «Динамо» (Киев). В 1945–1947 гг. – главный тренер команды «Спартак» (Киев). После тяжелой травмы ноги ушел из спорта и более 20 лет работал электромехаником.
- **Свиридовский Михаил Николаевич (1908–1973)**, киевлянин. В футбол начал играть в 1922 г., в команде «Желдор», с 1931–1932 гг. и с 1934 по 1938 гг. – в команде «Динамо» (Киев), защитник. Участник матчей «Динамо» (Киев) со сборной клубов Турции в 1936 г., со сборной Басконии (Испания) в 1937 г., командами Франции и Бельгии. В 1938 г. ушел из команды в связи с тяжелой травмой. С началом Великой Отечественной войны был призван в Красную армию, участвовал в обороне Киева, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Капитан футбольной команды «Старт» хлебозавода, тренер футбольной команды «Алмаз», созданной на граверно-ювелирной фабрике Дюндикова. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в Сырецкий концлагерь, откуда бежал 19 сентября 1943 г. В 1945 г. играл в команде Киевского

танкового училища, потім перешел на тренерську роботу.

- **Сухарев Васильй Алексеевич**, киявлянин, в 1930–1940-х гг. играл в команде «Локомотив». Участник футбольных матчей 1942 г. В 1944 г. приглашен в команду «Динамо» (Киев).
- **Тимофеев Георгий Михайлович (1910–1967)**, киявлянин. В футбол начал играть в 1929 г. в заводских командах «КПВЗ» и «Трансигнал», с 1932 по 1933 гг. – в команде «Динамо» г. Иваново, 1933 г. в команде «Динамо» (Киев) и тренер по футболу команды железнодорожников, 1934–1935 гг. – играл за команду «Динамо» г. Смоленска, с 1935 по 1939 гг. – в команде «Динамо» (Киев), с 1939 по 1940 гг. – тренер по футболу спортивных обществ г. Киева, с 1940 г. – преподаватель физвоспитания в трудколонии № 7 НКВД УССР. С началом Великой Отечественной войны не смог эвакуироваться и остался в Киеве. Работал инструктором по физподготовке в полиции Владимирского района. Несколько раз арестовывался полицией за спекуляцию спиртными напитками и отпущался после выплаты штрафа. Участник футбольных матчей 1942 г. С ноября 1943 г. работал администратором группы съемки кинофильмов на киевской киностудии. Арестован 5 октября 1944 г. Постановлением Особого совещания при НКВД СССР от 26 августа 1945 г. осужден на 5 лет ИТЛ. Освобожден из Карлага НКВД СССР в 1949 г., работал тренером футбольной команды в г. Караганде, с 1953 г. – в г. Киеве. Реабилитирован в 1995 г. («в связи с отсутствием совокупности доказательств обоснованного осуждения»).
- **Ткаченко Александр Николаевич (1913–1942)**, киявлянин, играл в команде «Динамо» (Киев), работал шофером в гараже НКВД. С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, попал в окружение и вернулся в Киев. Служил в полиции, потом в киевском филиале немецкого разведывательного подразделения «Орион». Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами летом 1942 г. и при попытке к бегству убит.
- **Трусевич Николай Александрович (1909–1943)**, один из лучших вратарей СССР второй половины 1930-х годов. В футбол начал играть в 1927 г. в Одессе в команде «Пищевик», в 1928–1932 гг. – в «Динамо» (Одесса), в 1933–1941 гг. – в «Динамо» (Киев). Участник матчей «Динамо» (Киев) с французской командой «Ред Стар» (Париж) в 1935 г., со сборной клубов Турции в 1936 г., со сбор-

ной Басконии (Испания) в 1937 г. и командой Бельгии. С началом Великой Отечественной войны ушел в народное ополчение, был разведчиком, участвовал в обороне Киева, был ранен, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в Сырецкий концлагерь, в феврале 1943 г. был расстрелян. С 1966 г. в Одессе разыгрывается приз памяти Н. Трусевича среди команд Одесской области.

- **Тютчев Федор Иванович (1907–1959)**, полузащитник. В футбол начал играть в 1924 г. в Киеве в команде Райкомвода, в 1929–1939 гг. – в команде «Динамо» (Киев), входил в состав сборной Киева 1928–1936 гг. и сборной УССР в 1931–1934 г. Участник матчей команд сборной УССР (1934 г.) и «Динамо» (Киев) (1936 г.) со сборной клубов Турции и рабочей сборной Германии (1932 г.) С началом Великой Отечественной войны ушел в Красную армию, участвовал в обороне Киева, попал в окружение и вернулся в Киев. Работал на хлебозаводе грузчиком. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован немцами 18 августа 1942 г. и помещен в сентябре 1942 г. в Сырецкий концлагерь, откуда в сентябре 1943 г. бежал.
- **Чернега Юрий (Георгий) Терентьевич (1919–1947)**, с 1936 по 1939 г. учился в Киевском государственном техникуме физической культуры. В ноябре 1939 г. был призван в РККА, служил в войсках НКВД в г. Киеве, в 1940–1941 гг. играл в команде «Динамо» (Киев). С началом Великой Отечественной войны попал в окружение под Яготином и вернулся в Киев. Работал в городской управе охранником до июля 1942 г., а потом чернорабочим в строительной школе при немецкой телеграфной фирме в Святошино до ноября 1943 г. Участник футбольных матчей 1942 г. Арестован 20 ноября 1943 г., приговором Военного трибунала Киевского гарнизона от 28 февраля 1944 г. осужден на 10 лет ИТЛ. Умер в Каргопольлаге 14 августа 1947 г. Реабилитирован в 1997 г. «в связи с отсутствием совокупности доказательств обоснованного осуждения».
- **Швецов Георгий Дмитриевич (1899–?)**, дворянского происхождения, в 1918–1919 гг. учился в Киевском политехническом институте, затем служил с декабря по июль 1920 г. в армии А. Деникина, в чине капитана, на должности зав. артскладом. С июня 1920 г. по 1934 г. служил в Красной армии в должности инструктора физподготовки 134-й танковой бригады

в г. Киеве, затем совслужащий. В 1937 г. закончил Харьковский институт физкультуры, в последние два года перед войной работал тренером по футболу в Доме Красной армии. Играл в команде «Желдор» (железнодорожников), входил в состав первой сборной Киева. Войну встретил под Киевом, где был расквартирован 81-й железнодорожный полк, Швецов служил там инструктором спортивной подготовки. Скрывшись из части, дождался прихода немцев. Создал спортивное общество «Рух». Арестован 13 ноября 1943 г. 5 мая 1944 г. Военный трибунал Киевского гарнизона приговорил его к ссылке на каторжные работы сроком на 15 лет. В 1955 г. был освобожден. Возвратился в г. Киев, работал контролером на Республиканском стадионе, гардеробщиком в одном из учебных заведений.

ФУТБОЛИСТЫ КИЕВСКОГО «ДИНАМО» – УЧАСТНИКИ МАТЧЕЙ В ОККУПИРОВАННОМ КИЕВЕ В 1942 г.

Слева направо: сидят – И. Качкин, В. Шиловский, тренер команды М. Бутусов, А. Идзковский. Гребер, М. Мельник. Стоят: 2-й слева И. Кузьменко, 3-й – Ю. Чернега, 4-й – Н. Махиня. Впереди сидит П. Комаров.

М. Путистин (слева) и Н. Коротких. 1937 г.

Ю. Чернега (справа). Одесса, 1940.

**Футболісти команди «Старт» і німецької команди «Flakelf»
після матчу 9 августа 1942 г.**

Київляне в червоних футболках (на фото темного кольору). Зліва направо сидять: Ю. Чернега, М. Мельник, М. Путистин (без футболки), А. Ткаченко. Стоять: Г. Тимофєєв, Н. Трусович, П. Комаров, А. Клименко, Н. Коротких, В. Сухарєв, Ф. Тютчев, М. Гончаренко.

И.С. Кузьменко

П.Н. Комаров

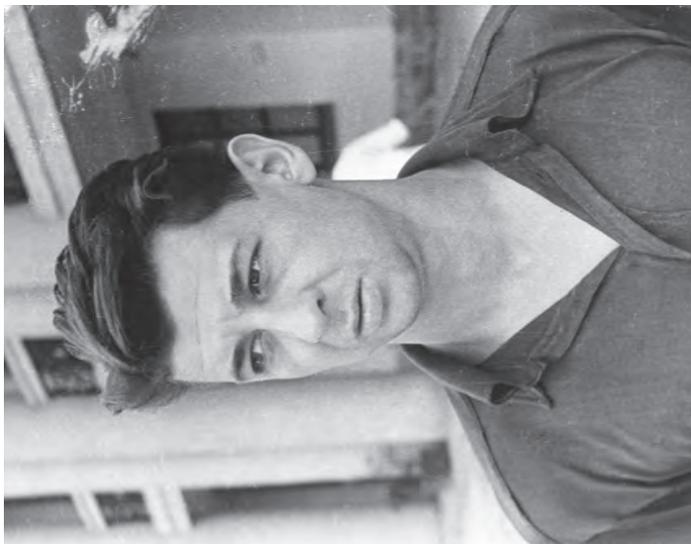
М.Ф. Путистин

М.М. Гончаренко

Г.Н. Тимофеев

Н.А. Трусевич

Ф.И. Тютчев

А.Г. Клименко

НЕДІЛЯ 21 ЧЕРВНЯ	СТАДІОН „ЗЕНІТ“ КЕРОСИННА, 24.	НЕДІЛЯ 21 ЧЕРВНЯ
ФУТБОЛ		
„СТАРТ“ — ЗБІРНА ВЕНГЕРСЬКОГО ГАРНІЗОНУ		
(1-й Х.ЛІБЗАВОД)		
Трусевич Клименко Сухарев Балакин Путистин Гончаренко Чернега	Комаров Коротких Кузьменко Сотник Ткаченко Свиридовський	Апфель Ченте Лукаш Біко Циган Лілік Іллік Молнар Сарі Файта Матек
БОКС	ПРИЙМАЮТЬ УЧАСТЬ:	
	ЧЕРВИНСЬКИЙ—старт	ТОМАШЕВСЬКИЙ АХМЕДОВ
	ТРОФІМОВ—старт	КУЧУР'ЯН ТУРОВЦЕВ—старт
ГРАЄ ДУХОВИЙ ОРКЕСТР		
FUSSBALL SPIEL		
<i>Sonntag 21. 6. 42</i>	<i>START — Vereinigte Brotfabrik 1 Ungar. Garnison Beginn 15 Uhr.</i>	<i>Stadion „Zenit“ Kerosinna, 24.</i>
ВОХКАМРФ		
ЦІНА КВИТКА 3 КРБ. ПОЧАТОК О 18 ГОДИНІ. НАСИ СТАДІОНУ З 10 ГОД.		

П'ЯТНИЦЯ
17
ЛИПНЯ

СТАДІОН „ЗЕНІТ“
КЕРОСИННА, 24.

ЛТНИЦЯ
17
ЛИПНЯ

ФУТБОЛ

СТАРТ — RSG I

(ХЛІБЗАВОД) (ЗБІРНА ЗАЛІЗНИЦІ)

Трусевич	Гончаренко	Гофман	Шоб
Клименко	Чернега	Фюрман	Центграф
Свиридовський	Комаров	Стромайер	Польман
Сухарев	Коротких	Генке	Гаазе
Балакін	Путистин	Барс	Дорінгер
Ткаченко	Тимофеев	Преч	Зонтаг
		Донау	Копінг

STADION „ZENIT“ Kerosinna, 24.

= FUSSBALL SPIEL =

START — RSG I
Brötfabrik I (Eisenbahn)
Beginn 19 Uhr.

ПОЧАТОК МАТЧУ О 6-ІІ ГОД. Б
ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.

ЄДІЛЯ 19 ЛИПНЯ	СТАДІОН „ЗЕНІТ“ КЕРОСИННА, 24.	НЕДІЛЯ 19 ЛИПНЯ
ФУТБОЛ		
СТАРТ — M.S.C. WAL		
(Х.ЛІБЗАВОД) — (МАДЯРСЬКА ЧАСТИНА)		
Трусевич Клименко Свиридовський Сухарев Балакін Ткаченко	Гончаренко Чернега Комаров Коротких Путистин Тимофеев	Саладьи Балог Теглаш Паради Соди Сабо
		Пехл Варга Чери Бицо Фаркаш
<small>Sonntag</small> <small>19. 7. 42</small>	STADION „ZENIT“ <small>Kerosinna, 24.</small>	<small>Sonntag</small> <small>19. 7. 42</small>
= FUSSBALL SPIEL =		
<small>START</small> <small>Brotfabrik I</small>	<small>M.S.C. WAL</small> <small>(Meggsville)</small>	
<small>Beginn 19 Uhr.</small>		
ПОЧАТОК МАТЧУ О 6-й ГОД. ВЕЧОРА		
ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.		

ЧЕТВЕР 6 СЕРПНЯ	СТАДИОН „ЗЕНИТ“ КЕРОСИННА, 24.	ЧЕТВЕР 6 СЕРПНЯ
ФУТБОЛ		
СТАРТ — FLAKELF		
(ХЛІБЗАВОД)		(НІМЕЦЬКА ЧАСТ.)
Трусевич Клименко Свиридовський Сухарев Балакин Тютчев Мельник	Гончаренко Чернега Комаров Коротких Путистин Тимофеев	Харер Данц Шнейдер Біскур Шарф Каплан
		Бреуер Арнольд Яннаш Вундерліх Гофман
<small>Donnerstag 6. 8. 42</small>	STADION „ZENIT“ <small>Kerosinna, 24.</small>	<small>Donnerstag 6. 8. 42</small>
= FUSSBALL SPIEL =		
<small>START Brotfabrik 1</small>	<small>FLAKELF</small>	
<small>Beginn 19 Uhr.</small>		
ПОЧАТОК МАТЧУ О 6-ї ГОД.		
ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.		

НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ	СТАДІОН „ЗЕНІТ“ КЕРОСИННА, 24.	НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ
ФУТБОЛ		
РЕВАНШ		
СТАРТ (ХЛІБЗАВОД)		FLAKELF (НІМЕЦЬКА ЧАСТ.)
Трусевич Клименко Свиридовський Сухарев Балакин Гундарев Гончаренко	Чернега Комаров Коротких Путистин Мельник Тимофеев Тютчев	В ПОСИЛЕНОМУ СКЛАДІ
<small>Sonntag 9 August</small>	STADION „ZENIT“ <small>Kerosinna, 24.</small>	<small>Sonntag 9 August</small>
= FUSSBALL SPIEL =		
REVANSCHE		
<small>START — FLAKELF</small> <small>Region 5 Uhr.</small>		
ПОЧАТОК МАТЧУ О 5-й ГОД.		
ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.		

НЕДІЛЯ 16 СЕРПНЯ

СТАДІОН „ЗЕНІТ“
КЕРОСИННА, 24.

НЕДІЛЯ 16 СЕРПНЯ

ФУТБОЛ

СТАРТ РУХ

(ХЛІБЗАВОД І)

Трусевич	Чернега
Клименко	Комаров
Свиридовський	Коротких
Сухарев	Путистин
Балакин	Мельник
Гундарев	Тимофеев
Гончаренко	Тютчев

|| УКРАЇНСЬКЕ СПОРТИВ. ТОВАРИСТВО

Sonntag 16. 8. 42

STADION „ZENIT“

Kerosinna, 24.

Sonntag 16. 8. 42

= FUSSBALL SPIEL =

START — RUCH
Brotfabrik 1 Ukr. Sport. Vereinigung
Beginn 17 Uhr.

ПОЧАТОК МАТЧУ О 5-ї ГОД.

ЦІНА КВИТКА 5 КРБ.

ТЕМА «ЕВРЕИ В БАБЬЕМ ЯРУ» В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ В 1941–1945 ГОДАХ

Исследования Карела Беркхофа, Мордехая Альтшулера и Дов-Бера Керлера¹ показали, что сведения о массовых убийствах евреев присутствовали в советской прессе в гораздо большей мере, чем это было принято считать ранее. Кроме данных о гибели евреев, получаемых из газет и от свидетелей событий, особое значение для понимания происходящего имела интерпретация информации и передача знаний и имевшихся мнений о событиях от человека к человеку. Советским евреям далеко не всегда необходимо было прямое указание на еврейское происхождение жертв, особенно тогда, когда особая политика нацистов в отношении евреев стала понятной многим. И все-таки возникает вопрос: что в военные годы мог заинтересованный советский еврей почерпнуть из относительно скурых сообщений советской прессы об убийстве евреев в Бабьем Яру и как эти трагические события осознавались еврейской

* Я благодарен Вадиму Алцкану, Михаилу Крутикову и Шломит Шулхани за ценные советы и замечания, сделанные при подготовке этой статьи, а также Татьяне Батановой за помощь в получении некоторых материалов.

¹ *Berkhoff K.* «Total Annihilation of the Jewish Population». The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45 // *Kritika*. – 2009. – № 1 (10). – P. 61–105; *Altshuler M.* The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined // *Yad Vashem Studies*. – 2011. – No. 2 (39). – P. 121–168; *Kerler D.B.* The Soviet Yiddish Press: Eynikayt During the War, 1942–1945 // *Why Didn't the Press Shout? American and International Journalism during the Holocaust* / Ed. R. M. Shapiro. – Jersey City, N.J.: Yeshiva University Press, 2003. – P. 221–249.

советской интеллигенцией? Каким образом изменились ее представления после освобождения Киева в ноябре 1943 г., когда о событиях 29–30 сентября 1941 года узнали намного больше? Кроме того, какими способами в те годы передавалось «еврейское содержание» Бабьего Яра и как на эту передачу влияла позиция советских властей?

1. Бабий Яр в советской прессе

Киевский идишистский писатель Ицик Кипнис в очерке «Цвишн идн» («Среди евреев»), более известном под названием «Бабий Яр», писал осенью 1944 года: «29 сентября. Страшная дата. На простом идише – Йорцайт... На Йорцайт когда-то зажигали свечи, говорили кадиш. Но еще не построена такая синагога, такой храм, который вместил бы весь огонь, все зажженные свечи, способные осветить имя каждого убитого еврея такого большого города»². К этому времени советские евреи уже знали довольно много о событиях в Бабьем Яру. Смутные надежды, что их родственники чудом уцелели в годы нацистской оккупации Киева, не оправдались. Вместе с тем, сведения о событиях в Бабьем Яру были востребованы после освобождения не менее, чем в период неведения и тревог первых лет войны.

Известия о массовом убийстве киевских евреев стали появляться в русскоязычной прессе относительно рано. Уже в ноябре 1941 г. с перерывом в десять дней в «Правде» вышли две статьи, в которых говорилось об убийстве в Киеве. В первой из них, опубликованной 19 ноября 1941 г., ТАСС кратко извещало, со ссылкой на западные агентства, что «немцы в Киеве казнили 52 тысячи евреев – мужчин, женщин, детей». В статье майора Степанченко «Что происходит в Киеве», опубликованной 29 ноября 1941 г., несмотря на явное смещение акцентов на преследование нацистами советских активистов, информация об особой судьбе евреев в целом не опровергалась: «Вырвавшиеся из Киева советские граждане сообщают о страшной резне и погромах, учиненных здесь немецкими захватчиками. Таких погромов история еще не

² *Kipnis Yi. Tsvishn yidn* (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 297, л. 118, копия: YVA, JM/26187). Краткий вариант очерка Кипниса под названием «Бабий Яр» в переводе с идиш был опубликован в сборнике «Бабий Яр», вышедшем в Израиле в 1981 г. (с. 71–74). Перевод одного из более полных вариантов очерка Кипниса опубликован в: *Голокост і сучасність*. – 2003. – № 4 (10). – С. 1–2.

знала. За немногие дни убито и растерзано 52000 мужчин, женщин, стариков и детей. Это – не только евреи...» Далее подробно освещался сам процесс сбора евреев и сообщалось место убийства – Лукьяновское кладбище³. Нота Молотова, опубликованная 7 января 1942 г. со ссылкой на сведения, поступившие от «советских граждан, вырвавшихся из Киева», приводила довольно детальное описание самого процесса убийства: «на еврейском кладбище гор. Киева было собрано большое количество евреев, включая женщин и детей всех возрастов; перед расстрелом всех раздели догола и избивали; первую отобранную для расстрела группу заставили лечь на дно рва, вниз лицом, и расстреливали из автоматов; затем расстрелянных немцы слегка засыпали землей, на их место вторым ярусом укладывали следующую партию казнимых и вновь расстреливали из автоматов». Те, кто читал ноябрьские сообщения в прессе и эту Ноту, в том числе евреи, у которых оставались в Киеве родственники, понимали, что произошло в украинской столице⁴.

До освобождения Киева 6 ноября 1943 г. сведения такого рода поступали советскому и военному руководству из довольно ограниченному числу источников, главным образом из политуправлений армий и партизанских штабов. Эти данные основывались на рассказах офицеров и солдат, которым удалось выйти из зоны оккупации, и на донесениях советских фронтовых разведчиков и партизан⁵.

Внимание русскоязычной прессы к убийству евреев в Бабьем Яру возросло после освобождения Киева, когда появились новые свидетельства гибели еврейского населения украинской столицы. В статье Евгения Кригера в «Известиях», в статьях Константина Буковского, Александра Авдеенко и Петра Олендера в «Красной звезде» приводится много

³ Зверства немцев в Киеве // *Правда*. – 1941. – 19 ноября. – С. 4; *Майор П. Степаненко*. Юго-Западный фронт («Красная Звезда»). Что происходит в Киеве // *Правда*. – 1941. – 29 ноября. – С. 3. Об этих публикациях см. также: *Mankoff J. Babi Yar and the Struggle for Memory, 1944–2004 // Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – P. 396–397; *Berkhoff K. Op. cit.* – P. 73–74, *Altshuler M. Op. cit.* – P. 135.

⁴ Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова // *Известия*. – 1942. – 7 янв. – С. 2; *Mankoff J. Op. cit.* – P. 396; *Berkhoff K. Op. cit.* – P. 74; *Altshuler M. Op. cit.* – P. 136.

⁵ РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 1079, л. 41, копия: YVA, M40/RCM/16; *Свердлов Ф.* Документы обвиняют. Холокост: Свидетельства Красной армии. – М., 1996. – С. 46.

новых подробностей⁶. Происходило это на фоне общего роста внимания советской пропаганды к военным преступлениям нацистов в целом и к Бабьему Яру как одному из символов жестокости нацистов в Киеве в частности⁷.

С июня 1942 г. у евреев существовал еще один источник информации – орган Еврейского антифашистского комитета, газета на идиш «Эйникайт», регулярно и относительно подробно сообщавшая о судьбе евреев в годы войны. В целом информация об уничтожении евреев была в «Эйникайт» более детальной, чем в газетах на русском, а ее еврейская составляющая определялась самим характером издания. Временами в ней появлялись свидетельства «из первых рук». 15 октября 1942 г. Эренбург в статье «Gebentshte erd» («Обетованная земля»), написанной по-русски, но опубликованной на идиш, привел отрывок из дневника убитого немецкого ефрейтора Герберта Бехера, одного из исполнителей во время расстрела евреев в Бабьем Яру: «Я не помню такой трудной работы. Полковник объявил, что мы уничтожили таким образом 56 тысяч врагов Германии»⁸. 5 апреля 1943 г., когда Киев еще был под властью нацистов, в «Эйникайт» появилось свидетельство Михла Танклевского, который в январе 1943 г. после долгих блужданий и опасностей добрался до советских территорий. Скорее всего, уровень доверия евреев к изданию, в котором евреи писали для евреев, был особым – неслучайно этот рассказ киевского еврея, записанный Шмуэлем Гордоном, по прошествии недели был перепечатан в газете «Давар» в Палестине⁹. Публикации такого рода отражали популярную в годы войны среди национально ориентированной еврейской интеллигенции и среди самих спасшихся евреев идею о необходимости донести свидетельства о массовых убийствах до широкой аудитории. В начале статьи в «Эйникайт» подчеркивалось, что Танклевский специально зае-

⁶ *Berkhoff K.* Op. cit. – P. 83–84, *Altshuler M.* Op. cit. – P. 145–146.

⁷ *Yekelchuk S.* The Civic Duty to Hate: Stalinist Citizenship as Political Practice and Civic Emotion (Kiev, 1943–53) // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 2006. – Vol. 7, No. 3. – P. 539.

⁸ *Erenburg I.* Gebentshte erd // *Eynikayt.* – 1942. – 15 окт. – С. 2.

⁹ *Tanklevski M.* Tevakh haehudim bekiev ubearei ukraina // *Davar.* – 1943. – 14 апр. – С. 1, 4.

хал в Куйбышев, где тогда располагался ЕАК и редакция «Эйникайт», чтобы «поведать миру» о произошедшем в Киеве. В статье он рассказывал, как из окна квартиры, в которой он прятался, видел тысячи евреев, в том числе свою сестру с семьей и своего больного отца, идущими «в свой последний путь из города на кладбище». Танклевский сообщил, что в течение трех дней было убито 56 тысяч евреев, причем раненые были закопаны живыми (видимо, число убитых было взято из публикации Эренбурга)¹⁰.

Вместе с тем, внимание «Эйникайт» к Бабьему Яру, как, впрочем, и русских газет, было не большим, чем к другим местам уничтожения советских евреев. Это было связано как с общими задачами еврейской интеллигенции (совпадавшей с целями советской пропаганды): необходимостью отобразить повсеместную трагедию евреев с целью мобилизации евреев – выходцев из различных регионов на борьбу с их особым врагом (Бабий Яр был только одним из многих мест), потребностью выразить свое осознание еврейской трагедии, так и с тем, что новые сведения о событиях в Бабьем Яру были редки. Илья Эренбург в статье «*Di daytshishe fashistn tor nit lebn blaybn*» («Немецкие фашисты не должны жить»), опубликованной в «Эйникайт» 4 ноября 1943 г., накануне освобождения Киева, называет Бабий Яр в ряду многих других мест массового уничтожения евреев. Он призывает убивать врага «За старую еврейскую мать. За маленьких детей. За киевский Бабий Яр. За ямы смерти в Витебске и Минске»¹¹. В другом тексте Эренбурга, написанном уже после освобождения Киева, эпизод о событиях в Бабьем Яру, взятый из письма Евсея Ланцмана (когда маленькая девочка крикнула из ямы, которую засыпали: «Что вы мне сыплете песок в глаза»), соседствовал с не менее жуткими подробностями убийств евреев в Пирятине и Козельце¹². Отсутствие деталей о

¹⁰ *Tanklevski M. Der kiever khurn // Eynikayt. – 1943. – 5 апр. – С. 2.*

¹¹ *Erenburg I. Di daychishe fashistn tor nit lebn blaybn // Eynikayt. – 1943. – 4 нояб. – С. 2, цит. по: Эренбург И. Война 1941–1945. – М., 2004. – С. 507.*

¹² *Эренбург И. Народоубийцы. Война. – С. 579; Еврейский народ в борьбе против фашизма. Материалы 3-го антифашистского митинга представителей еврейского народа. – М., 1945. – С. 38; Письмо Евсея Ланцмана из архива Ильи Эренбурга // Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. – Иерусалим, 1991. – С. 70.*

Бабьєм Яре характерно и для текстов многих идишистских писателей. Давид Бергельсон в обоих эссе о Киеве в «Эйникайт» в мае и в ноябре 1943 г. лишь ограничивается упоминанием о расстрелянных десятках тысяч киевских евреев¹³.

Особо острую реакцию еврейской интеллигенции вызвало известие об уничтожении нацистами в августе – сентябре 1943 г. следов массового убийства киевлян в Бабьєм Яру. Это стало известно благодаря массовому побегу в ночь с 28 на 29 сентября 1943 г. группы заключенных, членов особой команды, занимавшихся под немецким руководством в условиях повышенной секретности эксгумацией и сожжением десятков тысяч тел убитых (удалось вырваться из-под усиленной охраны и дожить до освобождения восемнадцати заключенным, как евреям, так и неевреям). Ицик Фефер, чьи близкие погибли в Бабьєм Яру и в творчестве которого в годы войны национальная тема стала занимать центральное место, указывал в своей речи на Третьем антифашистском митинге представителей еврейского народа в Москве в апреле 1944 г.: «Перед своим отступлением из Киева нацисты раскопали в Бабьєм Яру и сожгли останки наших отцов и матерей, братьев и сестер и развеяли пепел по ветру, думая, что ветер развеет тайну их злодеяний. Но пепел Бабьєго Яра жжет наши сердца, пламя горит в наших глазах, пепел лег на наши жгучие раны и не дает нам покоя»¹⁴.

В «Эйникайт» уничтожению нацистами следов преступлений, а также бегству заключенных были посвящены статьи идишистского писателя Ихила Фаликмана и критика идишистской литературы Мойше Мижирицкого. В статье Фаликмана (февраль 1944 г.) уцелевший узник Бабьєго Яра Янкель (Яков) Капер подробно рассказал о выкапывании и сжигании тел убитых, а также кратко изложил историю побега заключенных. В ней указывалось, что в ямах в основном были евреи, убитые в конце сентября 1941 г.¹⁵ В отличие от текста

¹³ *Bergelson D. Kiev // Eynikayt. – 1943. – 1 мая. – С. 4; Bergelson D. Undzer Kiev // Eynikayt. – 1943. – 11 нояб. – С. 3.* О военной журналистике Бергельсона см.: *Shneer D. From Mourning to Vengeance: Bergelson's Holocaust Journalism (1941–1945) // David Bergelson: From Modernism to Socialist Realism / Ed. J. Sherman, G. Estrakh. – London, 2007. – С. 248–268.*

¹⁴ Еврейский народ в борьбе против фашизма. – М., 1945. – С. 27.

¹⁵ *Falikman I. Der lebedike eydes // Eynikayt. – 1944. – 10 февр. – С. 3.*

Фаликмана, базировавшегося на свидетельстве одного еврея, появившаяся в марте 1945 г. большая статья Мижирицкого с характерным названием «Восстание в Бабьем Яру» основывалась на материалах, собранных Кабинетом еврейской культуры в Киеве, и была посвящена, в основном, подготовке и осуществлению самого побега¹⁶.

Обе статьи полностью соответствовали общим тенденциям еврейской публицистики военного времени, ставившей целью не только рассказать о судьбе евреев, но и подчеркнуть, что и в экстремальных условиях евреи сопротивлялись нацистам и делали все возможное для защиты своего национального достоинства и победы над врагом. Это могло быть восстание в Варшавском гетто, сопротивление в Лунинце и бегство заключенных из Бабьего Яра (не зря все это называлось одним словом «ойфштант» – восстание)¹⁷. Это могло быть также действие отдельного человека, причем не обязательно проявляться в форме открытого сопротивления. Фаликман, в то время капитан действующей армии, в конце своей статьи в «Эйникайт» сообщал, что сразу после освобождения Киева Капер передал в Фонд обороны 50 золотых рублей, найденных у расстрелянных в Бабьем Яру, но не отданных немцам, несмотря на смертельную угрозу¹⁸.

2. Бабий Яр – «место памяти» киевских евреев

У киевских евреев, как, впрочем, и евреев по всей стране, в годы войны появилось глубокое разочарование из-за неготовности советских властей признать уникальность еврейской трагедии. К тому же, как показал Амир Вайнер, в высказываниях киевских евреев антисемитизм украинской бюрократии приравнивался к нацистскому, а произошедший в Киеве в сентябре 1945 г. погром увязывался с антисемитскими настроениями населения, которые эта бюрократия поддерживала¹⁹.

¹⁶ *Mizhiritski M. Der oyfshtand in babi yar (tsum tsveytn yortog) // Eynikayt. – 1945. – 29 сент. – С. 2.*

¹⁷ *Mark B. Der oyfshtand in varshaver geto // Eyniyayt. – 1943. – 15 мая. – С. 4; Mark B. Oyfshtand di luninetser yidn kegn di daytshishe talyonim // Eynikayt. – 1943. – 17 июля. – С. 2; Mizhiritski M. Der oyfshtand in babi yar (tsum tsveytn yortog) // Eynikayt. – 1945. – 29 сент. – С. 2.*

¹⁸ *Falikman I. Der lebedike eydes // Eynikayt. – 1944. – 10 февр. – С. 3.*

¹⁹ *Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001 – P. 191–193. Его утверждения в большой мере*

Все годы войны, особенно после освобождения Киева и возвращения из эвакуации многих его жителей, киевским евреям важно было подчеркнуть, что этот город занимает особое место в их истории и сознании. В мае 1943 г. Давид Бергельсон писал в «Эйникайт»: «из Киева распространялась Тора», подчеркивая давность в нем еврейского присутствия²⁰. Евреям было важно указать, что их история как народа продолжается, несмотря на убийство в Бабьем Яру и вопреки враждебности со стороны части окружающего населения. Чтобы подчеркнуть провал планов нацистов и их пособников в отношении тотального уничтожения евреев, Ицик Кипнис писал в очерке «Среди евреев»: «Мои враги не смогут сказать: Бабий Яр – последнее пристанище еврейского народа. Последний пункт еврейского существования. Последнее слово, которым заканчивается история еврейского народа». Кроме того, он прямо указывал: «Ам Исраэль хай» – «еврейский народ жив»²¹. Еще более яркой публичной демонстрацией популярности этой идеи среди киевских евреев стала длительная овация, которую устроили зрители во время спектакля Украинского ГОСЕТа «Я живу» по пьесе Мойше Пинчевского, когда раздвинулся занавес и появилась надпись на иврите «Ам Исраэль хай» (это было во время гастролей театра в Киеве в 1945 г. – из эвакуации театр вернулся не в Киев, а в Черновцы)²².

В этих условиях одним из главных консолидирующих факторов стала совместная деятельность евреев, независимо от социального статуса и положения, по увековечению памяти погибших. Для киевских евреев Бабий Яр, который они называли «долиной слез», стал местом памяти, куда 29 сентября 1944 г., в третью годовщину расстрела, «с раннего утра и до позднего вечера двигались толпы народа... военнослужащие,

основаны на письме бывших фронтовиков-евреев Сталину, Молотову и Поспелову о потворстве украинских властей антисемитам (*Костырченко Г.В.* Государственный антисемитизм в СССР, 1938–1953. Документы. – М., 2005. – С. 65–72).

²⁰ *Bergelson D.* Kiev // *Eynikayt*. – 1943. – 1 мая. – С. 4.

²¹ *Kipnis Yi.* Tsvishn yidn (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 297, л. 123–124, копия: YVA, JM/26187).

²² *Altshuler M.* Yehadut bemakhbesh hasovieti: bein dat lezehut yehudit bevrit hamoatsot, 1941–1964. – Jerusalem, 2007. – С. 90.

рабочие, служащие, женщины с детьми, стар и млад»²³. Причем это происходило в пятницу, обычный рабочий день. Видимо, было принято решение позволить евреям, работавшим на государственных предприятиях и в советских учреждениях, пойти в этот день к Бабьему Яру²⁴. Авром Каган сообщал, что Несю Эльгерт, которая вместе со своим сыном выползла из Бабьего Яра, и после освобождения Киева работала в одном из учреждений города, отпустили с работы, «чтобы дать ей возможность пойти к “долине слез” выплакать свое горе...»²⁵.

В эти годы начинает формироваться новая еврейская топография Киева, в которой Бабий Яр становится центральным местом. Максим Шрайер указал, что Лев Озеров в своем стихотворении «Бабий Яр» использовал понятие «еврейского кладбища» как «наиболее эксплицитное обращение к еврейству жертв»: «За улицей Мельника – кочки, заборы и пустошь. И рыжая стенка еврейского кладбища. Стой...»²⁶. В свою очередь, Авром Каган в очерке «Что я видел на

²³ *Kagan A. Kiever 'tal fun trem' dem 29 sentiaber 1944 y[or]* (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 460. Копия: YVA, JM/26236).

²⁴ Эта стихийная мемориальная активность евреев в Бабьем Яру 29 сентября 1944 г. отслеживалась властями. Антиеврейски настроенные партийные функционеры среднего звена в украинском ЦК партии склонны были рассматривать ее как проявление еврейского национализма, сведя ее, по аналогии с обвинениями конца 1930-х годов, к попыткам «сионистских элементов организовать массовую демонстрацию еврейского населения в Киеве в годовщину расстрела немцами в Бабьем Яру» (*Khanin V. Documents on Ukrainian Jewish Identity and Emigration, 1944–1990. – London-Portland. – P. 51*). В другом документе того же периода фактически дословные обвинения в национализме («пытался организовать массовую демонстрацию еврейского населения в Киеве»), со ссылкой на информацию, полученную от НКГБ, приводились в адрес поэта на идиш Давида Гофштейна (*Ibid. – P. 56*). Однако украинские власти, включая НКГБ, видимо, не считали тогда нужным вмешиваться в эту еврейскую мемориальную деятельность.

²⁵ Там же. О Несе Эльгерт см.: *Озеров Л. Киев, Бабий Яр // Черная книга / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. – Иерусалим, 1980. – С. 23–24*.

²⁶ *Shrayer M.D. Jewish-Russian Poets Bearing Witness to the Shoah, 1941–1946: Textual Evidence and Preliminary Conclusions // Studies in Slavic Languages and Literatures (ICCEES CONGRESS Stockholm 2010, papers and contributions) / Ed. S. Garzonio. – Stockholm, 2011. – P. 88*.

Киевском еврейском кладбище около Бабьего Яра», наоборот, подчеркивает центральность Бабьего Яра. Упоминание соседства этих двух мест в очерке Кагана должно, видимо, отражать символическую связь между убитыми в Бабьем Яру и теми, над чьей памятью надругались на еврейском кладбище, а использование нацистами надгробий и решеток оград с еврейского кладбища для сжигания трупов в Бабьем Яру в августе – сентябре 1943 г. лишь усилило эту связь. Каган пишет: «Все, что оккупанты не смогли уничтожить на еврейском кладбище, они решили растаскивать и раздать, лишь бы не оставить и следа от Киевского еврейского кладбища». Для Кагана тема разграбленного и разрушенного кладбища, видимо, становится метафорой, отражающей намерение нацистов стереть даже самую память о еврейском прошлом в этом городе: он упоминает разбитые надгробия на могилах миллионера Бродского, популярного в Киеве врача Исаака Кругляка и благочестивого еврея – родственника макаровского цадика²⁷.

Стихийная демонстрация групповой связи с погибшими, осознание размеров трагедии Бабьего Яра и наличие в Киеве национально настроенных интеллектуальных сил подтолкнуло руководство ЕАК к мысли о необходимости целенаправленного и более углубленного сбора собственных материалов о расстреле евреев в Киеве. Это, видимо, происходило вне рамок подготовки «Черной книги», которая открывалась очерком Льва Озерова «Бабий Яр», подробно описывавшим киевские события. В своем письме в Кабинет еврейской культуры, отправленном 23 мая 1945 г., ответственный секретарь ЕАК Шахно Эпштейн предложил киевским коллегам «взять на себя организацию собирания материалов о зверствах немцев над еврейским населением». Он указывал, что «было бы целесообразно в первую очередь собрать и обработать материалы о трагедии в Бабьем Яру и в других местах уничтожения евреев на Украине»²⁸. Это при том, что руководство ЕАК было хорошо осведомлено о деятельности ЧГК, возможно, также знало о работе Комиссии по истории Великой отечественной

²⁷ Каган А. Что я видел на Киевском еврейском кладбище около Бабьего Яра (пер. с идиш Д. Маневича) (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 89, л. 177, копия: YVA, JM/26108).

²⁸ ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 918, л. 28.

войны, о сборе информации армейскими службами и НКВД. Видимо, в эти же месяцы в Киеве возникла идея создания памятника в Бабьем Яру. В июле 1945 г. «Эйникайт» публикует статью Миры Айзенштадт «Памятник в Бабьем Яру», в которой подробно описывается проект памятника, и сообщает о выделении на его создание денег из бюджета, хотя по тексту статьи можно понять, что никаких указаний на то, что большинство погибших были евреи, на памятнике не будет. Автор статьи, впрочем, упоминает, что из 140 тысяч уничтоженных в Бабьем Яру большинство составляли евреи²⁹.

3. Советское видение еврейского Бабьего Яра

Непоследовательность советской национальной политики в годы войны приводила к неоднозначности освещения событий в Бабьем Яру. Замечание Дэвида Бранденбергера в отношении политики поощрения русского национализма в первые годы войны, что это «тенденция, а не ясно артикулированная линия»³⁰, может быть приложено к отображению в прессе темы Бабьего Яра как в первые годы войны, так и в 1944–1945 гг., хотя в конце войны в гораздо меньшей мере.

С одной стороны, центральная русскоязычная пресса в ноябре 1941 г. и в ноябре 1943 г. приводила достаточно подробные сведения о том, что в Бабьем Яру были убиты десятки тысяч евреев. С другой стороны, в публикации Степаненко в «Правде» 29 ноября 1941 г. всячески подчеркивалось убийство неевреев, а в официальном советском сообщении – ноте Молотова – в январе 1942 г. затушевывалась антиеврейская направленность нацистской политики: как об одной группе говорилось о 52 тысячах мужчин, женщин, стариков и детей, как о другой – о казни «украинцев, русских и евреев, чем-либо проявивших преданность советской власти»³¹. Более того, официальное

²⁹ *Ayzenshtadt M.* A denkmol in Babi Yar // *Eynikayt*. – 1945. – 7 июля. – С. 2.

³⁰ *Brandenberger D.* National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956. – Cambridge, Massachusetts and London, 2002. – P. 120.

³¹ *Майор П. Степаненко.* Юго-Западный фронт («Красная Звезда»). Что происходит в Киеве // *Правда*. – 1941. – 29 ноября. – С. 3; Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова // *Известия*. – 1942. – 7 янв. – С. 2.

сообщение ЧГК о событиях в Бабьем Яру, опубликованное 1 марта 1944 г., не содержало даже намека на национальность жертв. На основе этой версии, ставшей результатом длительной переписки председателя ЧГК Шверника с главой Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Александровым (ведомство которого удалило упоминание евреев), переписки, в которую были также вовлечены Хрущев и Молотов, сформировался дискурс замалчивания еврейских жертв Бабьего Яра³².

И все же на всем протяжении войны еврейская составляющая в текстах об убийстве в Бабьем Яру во многом зависела от желания самих авторов, евреев и неевреев, а также от отношения конкретных редакторов и партийных функционеров среднего и низшего звена³³. Статья писателя Рафаила Скоморовского «Не забудемо, не простимо! Кривавий яр» в газете «Радянська Україна» от 9 января 1945 г. содержала фразы, указывавшие на особую судьбу евреев. Так, в целом основываясь на рассказе украинки Тамары Михасевой (она была замужем за евреем Петром Резниковым), автор сообщал о локальном расстреле в Киеве, имевшем место еще до массового убийства 29 сентября. Тамара указывала, что старики, которых схватили в синагоге и на машинах везли на расстрел, впервые в жизни ехали в субботу («Цеп автоматників оперівав будинок синагоги. Стариків довели до машин. Ніколи досі старики не їздили в суботу»), чем подчеркивалась национальная и религиозная принадлежность жертв. Дальнейший рассказ Тамары свидетельствует об особом отношении нацистов к евреям, что отчетливо проявилось «в день Баб'ячого яру»: «Навіть цього дня, коли був опублікований безіменний наказ про те, що всі євреї повинні прийти до Баб'ячого яру... що той, хто наважиться їх ховати буде розстріляний... Навіть цього дня люди вигадували всякі безглуздя. Одні казали: трудова мобілізація, другі – переселення, треті заявляли, що німецьке командування домовилося і буде

³² Переписка подробно изложена Львом Безыменским: *Безыменский Л.* Информация по-советски // *Знамя*. – 1998. – № 5 (<http://magazines.russ.ru/znamia/1998/5/bezym.html>).

³³ *Yekelchik S.* Op. cit. – P. 535–536.

обмін: одна єврейська родина за військопононеного німця»³⁴. Видимо, у матеріалов, подібних статтє Скоморовського, в годы войны был шанс для публикации, если они не выходили за рамки косвенной констатации, что положение евреев в годы нацистской оккупации Киева отличалось от положения остального населения. Вопрос в целом состоял в том, насколько интеллигенция, как еврейская, так и нееврейская, чувствительная к общим переменам советской национальной политики в последние месяцы войны, сама готова была затрагивать еврейскую тему Бабьего Яра.

Еще более сложным является вопрос об отражении этой темы в поэзии, изобразительном искусстве и пластике. В отличие от публицистики (в том числе русскоязычной), в которой еврейская тема часто выражена довольно явно, поэзия нередко базируется на аллюзиях, предоставляя читателю возможность самому достраивать ассоциативный ряд. Если в публицистике Эренбурга еврейская тема занимала заметное место даже в 1944 г., в его поэзии – в частности, в известном цикле стихотворений 1944 г., посвященных Бабьему Яру, – нет прямых указаний на убийство евреев. Однако авторство Эренбурга подсказывало читателю, кто лежал в тех оврагах и окликал читателя из каждой ямы³⁵. Скорее всего, еврейское население однозначно воспринимало в еврейском контексте этот цикл, особенно его первое стихотворение «К чему слова и что перо, Когда на сердце этот камень...», впоследствии получившее название «Бабий Яр». Чуть более явно еврейская тема была выражена в «Бабьем Яре» Льва Озерова, в котором автор, по мнению Шрайера, «дает жертвам возможность высказать их последнюю волю и завещание»³⁶. Вместе с тем, отражение в литературе событий в одном конкретном месте легко обобщалось читателями и переносилось на схожие события в других местах. Евдокия Ольшанская вспоминала,

³⁴ *Скоморовський Р.* Не забудемо, не простимо! Кривавий яр // *Радянська Україна*. – 1945. – 9 янв. Свидетельство Тамары Михасевой, основанное, видимо, на статье Скоморовского, приведено частично в: *Озеров Л.* Указ. соч. – С. 19, 22–23.

³⁵ Подробный анализ еврейской темы в этом цикле стихотворений Ильи Эренбурга, посвященных Бабьему Яру, см.: *Shrayer M.D.* Op. cit. – P. 73–85.

³⁶ *Ibid.* – P. 87.

что весной 1945 г. киевские евреи стихотворение Ильи Сельвинского 1942 г. «Я это видел» о событиях в Крыму прочитывали в общем контексте еврейской Катастрофы: «В нем рассказывалось о расстреле евреев в Крыму. Но киевляне восприняли его как описание трагедии в Бабьем Яру... Поэтому стихотворение “Я это видел” в Киеве ходило по рукам, его переписывали, заучивали...»³⁷.

Даже в стихотворении «Киев» Давида Гофштейна в «Эйникайт»³⁸, посвященном освобождению города, нет указаний на события в Бабьем Яру. Имелись только призывы к мести «всему поколению, всей стране, которая была рождена в позоре», «за позор двух страшных лет» в Киеве, что было в целом одним из центральных мотивов литературы и публицистики военных лет, в том числе на идиш. Идея особой еврейской мести немцам за убийство в Бабьем Яру более явно присутствует в очерке Кагана на идиш «Киевская ”долина слез”» от 29 сентября 1944 г., видимо, так и не опубликованном в Советском Союзе. Автор выражает эту мысль с помощью рассказа о старшем лейтенанте Азрииле Штаркмане, приехавшем с фронта в Киев, чтобы выяснить судьбу своих родных, и оказавшегося в Йорцайт 29 сентября 1944 г. в Бабьем Яру. Каган сообщает, что Штаркман «стоял удрученный и прислушивался к заупокойным молитвам, произносимым набожными евреями по его убитым родным». Автор очерка посредством традиционных еврейских имен, приведенных в форме, принятой в синагоге при вызове к чтению Торы и при составлении надписи на надгробиях на еврейских кладбищах (мацейвах), – Азриил бен Яков Гакоон Штаркман, подчеркивает еврейство старшего лейтенанта и его убитого отца и духовную близость к жертвам Бабьего Яра. В эти годы появилась прямая возможность подчеркнуть национальную принадлежность жертв-евреев, обращаясь к религиозной теме или вызывая связанные с иудаизмом ассоциации, что было немислимо до начала войны

³⁷ Ibid. – Р. 68. Воспоминания Е. Ольшанской на русском языке см.: *Ольшанская Е.* Мне жизнь подарила встречи с поэтом // *Зеркало недели.* – 1998. – № 17 (25 апр.) (http://zn.ua/CULTURE/mne_zhizn_podarila_vstrechi_s_poetom-11298.html, просм. в марте 2012 г.).

³⁸ *Hofshteyn D.* Kiev // *Eynikayt.* – 1943. – 11 нояб. – С. 3.

(религиозный подтекст присутствовал и в статье Скоморовского)³⁹. Связь между еврейской традицией и популярной в годы войны идеей особой мести евреям нацистам Авром Коган передает через слова Штаркмана, который обращается к собравшимся: «Я, Азриил бен Яков Гакоон Штаркман, клянусь вам, что буду резать убийц на куски. Я отправляюсь обратно на фронт... Верьте мне и верьте в мою месть...»⁴⁰.

Еще более неоднозначной была ситуация с поэтами-неевреями, когда они, говоря о Бабьем Яре, не затрагивали напрямую еврейскую тему. Неясно, происходило ли это из-за того, что национальность жертв была для всех очевидной – каждый житель Киева знал, кого убивали в Бабьем Яру в сентябре 1941 г., либо это было намеренным замалчиванием еврейской трагедии, характерным для советской бюрократии и части интеллигенции? Или сказывалось вмешательство редакторов и партийных функционеров уже в ходе подготовки самой публикации? Примером такой неясности может служить стихотворение Володимира Сосюры «Бабин Яр», опубликованное в газете «Київська правда» 15 декабря 1943 г. Основная идея стихотворения заключалась все в том же призыве к мести за убитых, а прямого упоминания евреям нет. Единственной косвенной отсылкой к еврейской теме могут быть строки: «і сталося так, брати, як марили ми з вами, / він знову вільний, наш, золотoverхий рай, / наш Київ дорогий!.. Я зрошую сльозами / холодні ті стежки, де вів вас ворог злий, / *брати мої святі і сестри кароокі!*..» (выделено мной. – А.З.)⁴¹. В то же время подозревать Сосюру в преднамеренном замалчивании еврейской темы, видимо, нет оснований – в сентябре 1942 г. на еврейском антифашистском вечере в Уфе поэт прочитал свое стихотворение «Єврейському народові», которое начиналось словами:

³⁹ Об изменении в СССР отношения к религии с началом войны см., например: *Altshuler M. Yehadut bemakhbesh hasovieti: bein dat vezehut yehudit bevrit hamoatsot 1941–1964.* – Jerusalem, 2007. – P. 23–42; *Чумаченко Т.А.* Государство, православная церковь, верующие 1941–1961 гг. – М., 1999. – С. 23–107.

⁴⁰ *Kagan A. Kiever 'tal fun trem' dem 29 sentiaber 1944 y[or]* (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 460. Копия: YVA, JM/26236).

⁴¹ *Сосюра В.* Бабин Яр // *Київська правда.* – 1943. – 15 дек., а также: *Yekelchyk S.* Op. cit. – P. 535.

«Ти йшов крізь віч, крізь біль, віками гнаний, крізь дим кострів, погромів дикий дим»⁴².

Еще сложнее было передать еврейскую составляющую Бабьего Яра в живописи или скульптуре, не используя при этом явной этнической символики (звезда Давида, менора, скрижали Завета, свитки Торы, ивритские буквы). В Киеве, вероятно, в мае 1944 г., состоялась художественная выставка, на которой были представлены горельефы Адольфа Страхова-Браславского (в том числе «Ров смерти»), посвященные Бабьему Яру и Зеленой горе в Бердичеве⁴³. Эти произведения воспринимались зрителем однозначно как еврейские сюжеты. По описанию Аврома Кагана, выросшего в Бердичеве и жившего в Киеве, на переднем плане горельефа «Ров смерти» была фигура молодой матери, из рук которой немец вырывает младенца, чтобы бросить его в яму с расстрелянными. В другом месте, по мнению Кагана, было изображено, как немец тащит ко рву еврейского мальчика, беспомощно повисшего в его руках. Наконец, были фигуры, однозначно интерпретируемые как евреи, – престарелые мужчины с длинными патриархальными бородами⁴⁴. Неясно, как современники воспринимали и проект 1945 года так и не установленного памятника в Бабьем Яру, на котором была изображена мать с ребенком (автор проекта – Власов). Судя по всему, никаких этнических символов на проекте памятника не предусматривалось. Вместе с тем, выющиеся волосы у матери и у ребенка на горельефе, который планировалось установить на памятнике, намекали на этническое происхождение основной части жертв – побывавшие в оккупации жители Киева хорошо понимали, какая угроза нависала над теми, у кого были выющиеся волосы, – следовали вызовы в гестапо, длительные допросы и проверки.

⁴² *Сосюра В.* Єврейському народові // *Література і мистецтво*. – 1942. – 20 сент.

⁴³ Я благодарен Г. Казовскому за предоставленные сведения о Страхове-Браславском.

⁴⁴ *Каган А.* На художественной выставке в Киеве (пер. на рус. Д. Маневича) (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 21. л. 32, копия: YVA, JM/26079). О выставке в Киеве в мае 1944 г. см.: *Выставки советского изобразительного искусства*. – М., 1973. – Т. 3. – С. 189.

Конечно, во всех текстах, в том числе опубликованных в «Эйникайт», авторы и редакторы следовали требованиям функционеров из Агитпропа⁴⁵: говоря о гибели евреев, было необходимо упоминать также убитых русских и украинцев, как, например, в очерке Бергельсона о Киеве, опубликованном 11 ноября 1943 г. Автор указывал, что Киев был нужен немцам, чтобы «огрбить его, чтобы разогнать его жителей, ...чтобы закопать в ямах десятки и десятки тысяч полурасстрелянных, полуживых евреев, чтобы убивать там украинцев и русских»⁴⁶. Любые намеки на межэтнические трения были запрещены цензурой. Так, в опубликованном варианте статьи Мижирицкого отсутствуют строки, из которых следует, что, несмотря на взаимодействие при подготовке и в осуществлении побега из Бабьего Яра, обе группы заключенных – украинские партизаны и евреи – держались в лагере особняком. Более того, неопубликованные или цензурированные тогда украинские и еврейские тексты давали разную трактовку причин провала одного из вариантов побега: один из украинских участников побега Владимир Кукля в беседе с секретарем киевского горкома комсомола в марте 1944 г. утверждал, что их предал еврей, выдавший план немцам⁴⁷. В архивной версии статьи Мижирицкого, еще до вмешательства цензуры или редакторов, говорится, что один из украинских партизан был пойман с железным скребком в руках, когда делал подкоп, он и выдал всех остальных, а сам Кукля, инициатор бегства через подкоп, остался жив только благодаря помощи буковинского еврея Якова Стеюка, в то время как 16 заключенных были расстреляны⁴⁸.

⁴⁵ О требованиях советской бюрократии равного упоминания различных этнических групп см., например: Еврейский антифашистский комитет в СССР 1941–1948. Документированная история / Сост. Шимон Редлих, Геннадий Костырченко. – М., 1996. – С. 164–183.

⁴⁶ *Bergelson D. Undzer Kiev // Eynikayt. – 1943. – 11 нояб. – С. 3.*

⁴⁷ Бабий Яр: Человек, власть, история / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 253.

⁴⁸ *Mizshiritski I. Der oypshtand in babi yar (tsum tsveytn yortog – 29 sentiaber 1943) (ГАРФ, ф. 8114, оп. 1, д. 401, л. 113–122, копия: YVA, JM/26217).*

* * *

Таким образом, в годы войны публикации об убийстве евреев в Бабьем Яру как на русском, так и на идиш содержали достаточно сведений, чтобы умудренный опытом советский читатель понял особую судьбу евреев под нацистской оккупацией. Вплоть до окончания войны не было полного запрета на еврейскую составляющую Бабьего Яра, несмотря на тенденцию к ее замалчиванию, усилившуюся среди советской бюрократии. Это противоречило желанию еврейской интеллигенции, стремившейся различными способами подчеркнуть еврейскую составляющую Бабьего Яра в своих текстах на идиш, русском или украинском, в изобразительном искусстве. Для них было важно показать, что, несмотря на убийство десятков тысяч евреев в Бабьем Яру, история евреев в Киеве продолжается, а память о еврейском прошлом, в том числе память об убитых, примером чего было массовое посещение места расстрела евреев в Йорцайт, заняла в сознании советских евреев особое место.

УЧАСНИКИ ПІДПІЛЛЯ ОУН(м) – ЖЕРТВИ БАБИНОГО ЯРУ (1941–1943)

Є на Землі місця, де час зупиняє свій рух, застигаючи у німій скорботі. В цих місцях минуле змішується із сучасним і мертві промовляють до живих. Таким місцем є Бабин Яр у Києві, який став планетарним символом скорботи і страшної пам'яті-застереження для людства. Прах понад 100 тисяч чоловіків, жінок і дітей, жорстоко знищених нацистами під час окупації Києва в роки Другої світової війни, перетворив його на величезну братську могилу, яка стала священним місцем для багатьох націй та народів. Це місце є одним із найтрагічніших символів Голокосту для євреїв усього світу. Тут ушановують пам'ять безвинно полеглих циган, яких нацисти винищували цілими таборами. Священним це місце є і для українців.

Серед жертв Бабиного Яру були українці – вояки Червоної армії, які потрапили в полон, учасники радянського комуністичного підпілля, учасники націоналістичного підпілля ОУН обох напрямів, прості мешканці міста, котрих стратили як заручників або за найменші порушення встановленого окупаційного режиму в період окупації Києва.

Пам'ять Бабиного яру пройшла складний шлях: перший біль, десятиріччя замовчувань, вимушені визнання у спотвореному вигляді, правда. Шок перших повоєнних років, що викликав порив до увічнення пам'яті жертв нацистів, швидко змінився тривалим періодом забуття – комуністичне керівництво СРСР наклало табу на будь-які згадки про Бабин Яр. Ба більше, у 50-ті роки ХХ ст. було розроблено проект побу-

дови тут парку розваг та танцювального майданчика. Лише 1976 р. тоталітарний режим змушений був визнати факт Бабиного Яру, встановивши пам'ятник жертвам нацизму. Але це визнання було лише напівправдою – жертвами нацизму назвали абстрактних «радянських громадян». За доби «перебудови» в СРСР уперше після довгих років забуття знову відкрито заговорили про те, що у Бабиному Яру нацисти знищували євреїв та циган. Однак лише після проголошення незалежності України правда про Бабин Яр стала повною – нарешті було визнано, що це місце також стало останнім притулком для сотень членів Організації українських націоналістів, які були знищені гестапо в окупованому Києві як вороги Райху.

1992 року тут уперше встановлено дубовий хрест, котрий увічнив пам'ять про членів Організації українських націоналістів, що загинули від рук нацистів в окупованому Києві у 1941–1943 роках, намагаючись у драматичних умовах Другої світової війни створити передумови для відновлення незалежної Української держави. Пізніше з'явилися гранітні плити з викарбованими на них іменами учасників підпілля ОУН, які вдалося встановити в процесі наукових пошуків.

Попри системні дослідження подій Другої світової війни на території України, що тривають уже протягом шістдесяти років, до останнього часу лишається ще чимало «білих плям», які не дають змоги максимально повно та об'єктивно відтворити всю палітру історичної картини минулого в усій її складності та багатомірності. Фактично, лише упродовж останніх років дослідники починають звертатися до недосліджених або малодосліджених сторінок воєнної історії. До таких сторінок належить висвітлення діяльності Організації українських націоналістів під час Другої світової війни і, зокрема, підпілля ОУН (м) (далі по тексту – ОУН) в окупованому Києві. Радянська історіографія взагалі замовчувала цю тему з політичних мотивів, бо вона загрожувала руйнуванню сформованих ідеологічних кліше, спрямованих на боротьбу комуністичного режиму проти так званих українських буржуазних націоналістів. Ці ідеологічні кліше так міцно укорінилися в українській історичній традиції, що навіть в умовах незалежної України тиснуть на свідомість представників офіційної історичної науки і змушують їх дотримуватися чи взагалі оминати вказану проблематику або підходити до неї з крайньою обережністю. Стриманість і обережність у цьому питанні переважають також і в працях західних

дослідників подій Другої світової війни та, зокрема, серед дослідників «українського питання».

Починаючи із середини 80-х рр. ХХ ст. до наукового обігу вже введено значну кількість важливих документальних матеріалів, збірки спогадів та низку монографічних досліджень про націоналістичне підпілля в Києві¹. Велику наукову цінність мають німецькі архівні матеріали райхкомісаріату Україна, що зберігаються в ЦДАВОУ. Наявна джерельна база дає змогу з достатнім рівнем деталізації відновити підготовку похідних груп ОУН до походу в центральні, східні та південні українські землі, а також перші етапи їхньої діяльності в окупованому німецькими військами Києві.

Умовно ці етапи можна хронологічно визначити таким чином:

- перший етап (19 вересня – 13 грудня 1941 р.) – прибуття та розгортання діяльності похідних груп ОУН у Києві, активна розбудова громадського сектора публічної діяльності ОУН;
- другий етап (13 грудня 1941 р. – 9 лютого 1942 р.) – проведення німецькими репресивними органами масових арештів членів ОУН та їхніх прихильників у Києві, перехід ОУН до глибокого підпілля;
- третій етап (9 лютого 1942 р. – 6 листопада 1943 р.) – діяльність підпілля ОУН в окупованому Києві в умовах глибокої конспірації та жорстокого протистояння з окупантами, найменше зафіксований як у документальних джерелах, так і в спогадах сучасників тих подій. Це об'єктивно зумовлює певну диспропорцію у можливостях дослідження різних етапів діяльності підпілля ОУН у Києві в період німецької окупації.

¹ На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. – 542 с. (далі – На зов Києва); *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.; *Armstrong J.A.* Ukrainian Nationalism. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 290 р.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. – Київ; Львів, 2003. – 528 с. (далі – Київ у дні нацистської навали); Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.

Не маючи на меті будь-яку апологетизацію діяльності ОУН у Києві, звернемо увагу на ті її аспекти, які, на наш погляд, ще не повною мірою враховано дослідниками.

Київ у планах ОУН та перший досвід їх реалізації

Навесні 1941 р. Провід ОУН почав підготовку до збройного німецько-українського конфлікту. Головна стратегія ОУН полягала в тому, аби скористатися умовами війни як шансом для відновлення незалежної української держави. Ще наприкінці квітня 1941 р. теренова ексекютива ОУН у Німеччині отримала доручення негайно готувати членів ОУН для діяльності в Україні, зокрема на Наддніпрянщині. Підпільна мережа членів ОУН у Німеччині тоді налічувала 500 осіб. Спеціальні підготовчі («вишкільні») курси було розгорнуто в Берліні, Бремені, Гамбурзі, Бреслау.

Такий підхід відображав не лише суто партійні позиції ОУН, а й загальні настрої широких кіл української еміграції, яка вважала війну між СРСР та Німеччиною незворотною і за прикладом подій 1917–1918 рр. плекала надію, що у військовому зіткненні цих двох держав знову виникне шанс відновити самостійну українську державу. Скористатися цим шансом у квітні 1941 р. закликали українців усіх політичних поглядів у своєму зверненні 150 провідних представників української інтелігенції та відомих діячів.

Напад німецької армії на СРСР 22 червня 1941 р. збурило великі маси людей, які компактними групами рушили на Схід із різних країн Європи. Важливими проміжними центрами на їхньому шляху були Краків та Львів, де відбувалися концентрація та перегрупування кадрів. Провідником ОУН на Східних Землях і заступником Голови ПУН був призначений Олег Кандиба (Ольжич) – син відомого українського поета Олександра Кандиби (Олеся), як один із секретарів Проводу ОУН, керівник Культурної референтури ОУН та один із найавторитетніших членів організації. У Львові почала діяти референтура Східних Українських Земель (СУЗ), яка мала координувати процес висилки кадрів до Центральної та Східної України. Вже в перші тижні війни вона спрямувала на схід кілька сотень членів ОУН. Загалом через Львів пройшли декілька тисяч активістів ОУН. Разом з ними в «похід

на Схід» вирушило і чимало відомих культурних, господарських, військових діячів, які не були членами ОУН, але щиро прагнули зробити свій внесок у відновлення незалежної української держави.

Провал першої спроби проголошення самостійної української держави у Львові 30 червня 1941 р., ініційованої ОУН(р) С. Бандери, та німецькі арешти низки керівників ОУН(р) примусили різні українські середовища змінити тактику і перейти до «позиційної» діяльності на окупованій німецькою армією території. Її суть полягала у швидкому створенні у населених пунктах повноцінних місцевих українських адміністративних органів із повним спектром повноважень, на базі яких мала сформуватися цілісна система управління з єдиним центральним органом на чолі. Німецькі чинники мали бути поставлені перед фактом реального існування нової української влади – офіційного репрезентанта українського народу в його змаганнях за власну державність. А далі планувалося очікувати, коли СРСР та Німеччина виснажать один одного, і в слушний момент домагатися відновлення самостійної української держави або дипломатичними, або військовими методами.

Провідним завданням, яке ставив перед собою Провід ОУН на Наддніпрянщині (або Провід ОУН на СУЗ, Центральне Керівництво ОУН на СУЗ), було закріпитися в Києві. Вже 19 вересня 1941 р., коли радянські війська та загони ополчення остаточно залишили місто, перші передові похідні групи ОУН опинилися в Києві. Надалі прибуття керівних кадрів та активних членів організації до столиці відбувалося в кілька етапів упродовж вересня – початку листопада 1941 року. За нашими підрахунками, загальна чисельність членів ОУН, які були в цей період перекинута в Київ у складі похідних груп (у тому числі Буковинський курінь), може сягати від 3500 до 4000 осіб. Значна їх частина надалі була направлена з Києва до інших регіонів України.

Є всі підстави вважати, що керівництво Проводу ОУН на СУЗ мало налагоджений оперативний зв'язок із групами симпатиків (або й безпосередньо підпільників) ОУН у Києві, коли в місті ще перебували радянські війська.

Уже ввечері 19 вересня 1941 р. в місті відбулася нарада активу ОУН, учасники якої обговорили питання якнайшвидшого створення Київської міської управи. Не пізніше 23 вересня на зборах представників київської

інтелігенції міську управу було обрано (голова проф. О. Оглоблин, заступник – В. Багазій). У складі співробітників управи у різних відділах працювала велика група членів ОУН, які становили її ядро і тим самим діяли можливість легалізуватися та реально впливати на діяльність управи. Фактично водночас зі створенням міської управи, Провід ОУН на СУЗ розгорнув підготовчу працю для створення загальноукраїнського представницького органу, який мав виконувати функції своєрідного парламенту і стати легітимним політичним репрезентантом України в умовах політичного вакууму, що утворився на її території після припинення діяльності радянської адміністрації. У цьому зв'язку цілком логічними були кроки ОУН зі створення 5 жовтня 1941 р. Української Національної Ради в Києві, яка мала на першому етапі поширити свій вплив на Центральну, Східну та Південну Україну. Головою Української Національної Ради було обрано професора Київського політехнічного інституту Миколу Величківського.

Члени похідних груп ОУН ініціювали створення київської поліції, яка мала забезпечувати порядок і безпеку в місті, а також давала б легальну можливість формувати ресурс озброєних людей, що в майбутньому мали стати основою українських збройних сил. Відповідні завдання покладалися на військовий сектор ОУН, який діяв у складі ПУН на східних українських землях. З цією метою в єдину систему нелегального зв'язку було об'єднано підрозділи української поліції в різних населених пунктах України. Координувати їхню діяльність після прибуття до Києва Буковинського куреня було доручено П. Войновському.

Однією з найбільш дискутованих тем масових страт нацистами єврейського населення Києва 29–30 вересня 1941 р. є питання участі чи неучасті української поліції міста у цьому злочині. Сформувалося три підходи до його висвітлення.

1. З часів СРСР склалася певна традиція, згідно з якою українську поліцію вважають безпосереднім учасником цієї акції знищення, а то і її головним виконавцем.
2. Інша точка зору відводить українській поліції участь у розклеюванні оголошень про збір єврейського населення та організації оточення місця страти, а також у районі безпосереднього місця страти в зоні, де у євреїв вилучали одяг та документи.

3. Низка авторів стверджує, що українська поліція взагалі не брала участі у розстрілах 29–30 вересня 1941 р., бо вона на той час ще перебувала в початковій фазі формування.

Чи не найбільш ґрунтовно питання створення та діяльності української поліції та інших каральних органів в окупованому Києві дослідив В. Нахманович, позиція якого близька до другої точки зору². Враховуючи, що ця тема може бути предметом окремої дискусії, звернемо увагу лише на декілька важливих моментів.

Відомо, що на першому етапі створення української поліції у 20-х числах вересня 1941 р. ініціативна група налічувала усього 15 осіб. За деякими даними, станом на 23 вересня і до кінця вересня чисельність усіх українських поліцейських разом із залученими добровольцями не перевищувала 45 осіб. 29 вересня офіційно було затверджено план створення української поліції в Києві в кількості 300 осіб. Того ж дня він був погоджений з представниками німецької військової адміністрації, яка дала дозвіл на його реалізацію. Про це, зокрема, йдеться у звіті учасника підпілля ОУН Орлика. Ці дані визнає і В. Нахманович, який наводить також і німецький звіт від 29 вересня 1941 р., у якому зазначено, що «на бажання міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано 300 українських допоміжних поліцаїв, які відбули підготовку на місці та добре знайомі з умовами Києва». Далі він намагається показати, що члени української поліції могли брати допоміжну участь у акції страти. Але В. Нахманович, на наш погляд, недостатньо вмотивовано ставить під сумнів інформацію учасника підпілля ОУН щодо того, що для комплектації української поліції відповідно до погодженого плану були направлені спеціальні емісари до Житомира. І саме звідти перші 150 добровольців для служби в поліції з числа радянських військовополонених прибули до Києва лише 1 жовтня 1941 р. на двох вантажних автомобілях. Також ставляться під сумнів згадки ще одного з учасників формування української поліції про участь певної

² *Нахманович В.Р.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Nahmanovich_2.pdf.

кількості військовополонених у роботах із розбирання конфіскованого у євреїв одягу та інших речей.

Надалі чисельність української поліції в місті поступово збільшувалася. В тому числі до її складу увійшли близько 500 учасників Буковинського куреня, які в кількості 700 осіб прибули до Києва, за одними даними, 29 жовтня 1941 р.³, за іншими – 7 листопада 1941 р.⁴

Ці дані важливі для об'єктивної оцінки дискусії, яка триває навколо ймовірної участі українських поліцейських у трагічних подіях 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти здійснили масове знищення євреїв Києва. Вже доведено, що Буковинський курінь взагалі не перебував у цей час у Києві і, відповідно, у жодній формі не причетний до вбивства єврейського населення у Бабиному Яру. Міська ж українська поліція, на наше переконання, ще не була оформлена офіційно і на той момент була малочисельною, тож у подіях 29–30 вересня 1941 р. як поліційна одиниця брати участі не могла.

Достеменно відомо лише про присутність 29 вересня 1941 р. у районі Бабиного Яру на той час одного з учасників ініціативної групи зі створення української поліції в Києві (згодом очолив її слідчий відділ) – учасника підпілля ОУН Романа Біди (псевдо «Гордон»). Його привезли німецькі військові в район Бабиного Яру вранці 1941 р. на автомашині без роз'яснень, що там буде відбуватися. Згодом з'ясувалося, що його поставили по маршруту руху колони євреїв біля місця, де збирали їхній одяг. Залишилися свідчення того факту, що Р. Біда зміг вивести з колони приречених єврейську родину (матір із дитиною), якій згодом через підпільників ОУН у міській управі надали нові документи та ордер на нове житло з метою приховати їхнє єврейське походження. Ця родина вижила, і на початку 1990-х рр. колишній хлопчик на прізвище Альперін написав про цей факт, назвавши «Гордона» «поліцаєм із сумними очима», яким він його запам'ятав. На другий день розстрілів попри вимоги німецьких військових Р. Біда не з'явився до Бабиного Яру. В подальшому, в листопаді – грудні 1941 р. його заарештувало і стратило гестапо⁵.

³ Кот С. Буковинський курінь: міфи і факти // *Розбудова Держави*. – 2011. – № 1–2. – С. 138–140.

⁴ Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *УІЖ*. – 2007. – С. 80–83.

⁵ Гайвас Я. Осінь 1941 у Києві // *Український історик*. – 2000. – № 1–3 (144–146). –

Про перебування Р. Біди («Гордона») в районі Бабиного Яру 29 вересня 1941 р. згадує один з керівників підпілля ОУН у Києві Я. Гайвас. Він розповідає про нараду активістів ОУН, яка відбулася після появи оголошень про збір єврейського населення, на якій був присутній Р. Біда:

Першим забрав слово в виміні думок керівник розвідочного апарату Київської команди міліції Роман Біда. Він подав до відома, що впродовж дня прийшов до нього німецький зв'язковий до цієї служби в товаристві полковника жандармерії і запросили його взяти участь в обсервації перебігу збірки. Не чекаючи на його відповідь, полковник сказав йому, що до нього в день збірки прибуде автомашина і забере його на місце збірки. «Що я маю робити?» – запитав Біда. Після короткої дискусії майже всі присутні висловилися за тим, щоб він поїхав і прибув вечером того дня на нараду проводу, яку генерал зразу ж зарядив.

Вже перед полуднем дня збірки вислані розвідники принесли нам жакливі дані. До місця збірки вони не могли зблизитися, бо головна вулиця доїзду Мельниківська і інші були обсажені німецькими патрулями, але безперервні масові вистріли і людський крик, який доходив хвилями, підтверджує те, що говорять у місті, а саме, що в Бабиному Яру масово розстрілюють людей. З поширенням тих вісток серед населення, зникали люди з вулиць міста. Місцевий провід Організації дав доручення по можності не перебувати на тих вулицях міста, особливо вечером, бо можливі масові арешти на вулицях, чим німці уже пописувалися в Києві.

Вечером відбулася передбачена нарада, на яку не всі прийшли. Біда прийшов і розказав чимало про жахіття. Його самого заставили німці пильнувати місця, де скидали речі, кинені, або видерті жидам (це слово вживалося в українській мові у польській Галичині замість слова «єврей». – С.К.)⁶.

Свідок тих подій Володимир Онищук, якому у 1941 р. було дванадцять років, стверджує, що в ті трагічні дні вересня він взагалі не бачив на вулицях Києва української поліції. Хоча він супроводжував єврейську родину свого товариша від будинку по сучасній вул. Б. Хмельницького, 80, до вулиці Артема. Ось як він запам'ятав той день:

С. 254–255; Коваль М. Рік 1941-й. Київ. «Остаточне вирішення» // *Дзеркало тижня*. – 2001. – 22 вересня (№ 37 (361)). – С. 17.

⁶ Гайвас Я. Знач. праця.

Аж коли, побачив на протилежному боці вулиці, на паркані вивішують об'яву. То було звернення до єврейських мешканців міста прибути зі своїми пожитками й цінними речами в певну місцевість району Сирця (р-н Бабиного Яру). Збентежені, занепокоєні були всі люди нашого двору. Що буде? Мучилися в здогадах, та про страшну дійсність в голові не вкладалося. Були чутки, що будуть євреїв вивозити кудись (навіювало таку думку те, що десь там близько залізнична колія була: чи то станція «Лук'янівка», чи «Дитяча залізниця»).

На другий день, після моторошної ночі, потяглися люди з дворів у вулички, вулиці, а далі вливалися у великий потік по вул. Артема. Йшли, переважно, жінки, діти, старики з клунками, з возиками (чоловіків було схоплено попередніми днями по дворах, на вулицях). Багатьом допомагали сусіди (не євреї) піднести клуночки, тягли возики тощо. Отож і мене попросила одна єврейська родина допомогти транспортувати їхні пожитки (з їхнім сином Петьком я товаришував). В них був возик і чимало речей. Ніякої охорони чи поліції ніде я не помітив.

Спустились по нашій вулиці і почали підніматися вгору по вулиці Гоголевській. Пройшли всю вулицю і підійшли до вулиці Артема. По ній йшло значно більше людей. Зрідка, але там вже стояли німці – з обох боків на тротуарах. Багато допомагаючи йшли далі, вливаючись в потік. Мої сусіди сказали мені повертатися додому. Тож далі я вже не пішов. На розі цих вулиць ми попрощалися. Виявилося – назавжди.

[...] Ніякої української поліції чи Буковинського куреня в Києві на той час не було⁷.

Слід зазначити, що в німецьких документах звітного характеру, які висвітлюють проведену нацистами акцію з масового знищення євреїв у Бабиному Яру, фігурують винятково німецькі частини спеціального призначення, які були залучені до її підготовки та здійснення. На участі саме німецьких військових та поліцейських підрозділів у проведенні масових страт 29–30 вересня 1941 р. наголошував у своїх спогадах, перекладених і виданих у СРСР, також колишній відповідальний співробітник міністерства закордонних справ нацистської Німеччини і, одночасно, розвідник-антифашист Герхард Кегель.

⁷ *Онищук В.* Спогади. Рукопис // Архів автора.

Головним ідеологічним інструментом ОУН у цей час була щоденна газета «Українське слово». 29 вересня 1941 р. побачило світ її перше число в Києві накладом 500 примірників. Проте вже за короткий час за сприяння київської міської управи газета почала виходити тиражем від 20 тисяч до 50 тисяч примірників і дуже швидко набула значної популярності серед киян та мешканців інших міст України. До газети виходили кілька додатків: «Останні вісті», «Література і мистецтво», останній згодом реформовано у «Літаври». Безумовно, як і всі друковані видання на окупованій території, газета перебувала під жорстким контролем військової цензури та була зобов'язана друкувати на її вимогу матеріали певного характеру, вживати характерні терміни (наприклад, «жидо-большевики»). Однак редакція газети намагалася надавати їй виразно національно-державницького змісту, спрямувати її діяльність на пробудження національної свідомості українців та пропаганду ідей українського націоналізму. Слід зазначити, що зусиллями Олени Теліги до складу редакції «Літаврів» увійшов колишній єврейський радянський російськомовний поет Яків Гальперін. Щоби приховати його єврейське походження, через учасників підпілля ОУН у міській управі йому видали нові документи. Він почав писати твори українською мовою і друкувався під іменем Микола Первач (опубліковані у трьох із чотирьох номерів «Літаврів»). Після загибелі О. Теліги Я. Гальперін протягом тривалого часу переховувався на квартирі близького до українського руху Б. Кастелянчука, однак у квітні 1943 р. після випадкової зустрічі у місті його видав гестапо якийсь Левітін, що знав про його єврейське походження з довоєнних років⁸.

Підпільна мережа ОУН будувалася за принципом «п'ятірок». У складі Центрального керівництва ОУН на СУЗ діяли Секретаріат та Організаційна референтура. Постійно відбувалися підпільні наради керівного складу ОУН у Києві. Були налагоджені також постійні канали зв'язку з різними регіонами не лише в межах райхскомісаріату Україна, а й із дистриктом «Галичина» й територією Краківського генерал-губернаторства загалом та окупованими територіями Чехії, навіть Німеччиною, де відбувалися підпільні зустрічі з керівництвом ПУН.

⁸ Кучерук О. Микола Первач: «...І ви почуєте ще знову і знову поетову пророчу мову». Епізод з часу німецької окупації Києва у Другій світовій війні // *Українське слово*. – 2008. – 2–15 квітня. – С. 12–13.

Нацистські репресії проти підпілля ОУН

Активна діяльність ОУН у Києві не могла не опинитися в полі зору як німецьких спецслужб, так і комуністичного підпілля. Опубліковані архівні матеріали переконливо засвідчують, що й ті й ті пильно стежили за нею.

Усі звіти та аналітичні доповіді агентури НКВС про ситуацію в окупованому Києві обов'язково містили розділи про націоналістичний рух, при цьому постійно наголошувалося на головній меті діяльності ОУН – це створення самостійної української держави⁹. В звітах докладно характеризувалися всі напрями діяльності націоналістичного середовища м. Києва, й оцінки цієї діяльності були цілком вагомими.

Не мали ілюзій щодо мети діяльності ОУН також і німецькі спецслужби. В одному з донесень айнзацгрупи С з Києва до Берліна повідомлялося: «У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе більше і більше набирає форм боротьби проти національних українських формувань»¹⁰.

Нацисти тримали в полі зору обидва крила ОУН: ОУН під проводом полковника А. Мельника та ОУН(р) під проводом С. Бандери. За даними німецької служби безпеки, найактивнішою в Києві була ОУН під проводом А. Мельника:

Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер у Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із Західної України. Крім цього штабу ОУН, існує ще створена Кандибою Національна Рада, на чолі якої стоїть професор Величківський... Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційній)... Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвигою Телігою, є також суто націоналістичною організацією... Академія наук у Києві також стала центром українських націоналістичних сил... Ще одним інструментом української національної політики є Українська Автокефальна Церква...¹¹

Уже із середини листопада 1941 р. спостерігається зміна ставлення німецької влади до української адміністрації, яку всіляко обмежують у її

⁹ Київ у дні нацистської навали. – С. 262.

¹⁰ *Косик В.* Зазнач. праця. – С. 554.

¹¹ Там само. – С. 555.

діях та можливостях. Під повний німецький контроль було взято українську поліцію. Її декілька раз реорганізують, підпорядковують німецьким командирам. До Києва мобілізують велику кількість нових поліцейських-добровольців, значна частина яких пройшла спеціальне навчання під егідою СД. Відбувається заміна командирів-українців на колишніх військово-полонених офіцерів Червоної армії з числа добровольців.

Зрештою, окупаційна влада перейшла у прямиий наступ проти націоналістичного підпілля. Перша хвиля масових арештів членів ОУН у Києві почалася в середині грудня 1941 р. Більшість сучасників тих подій та дослідників називають дату 13 грудня. За спогадами очевидців, тоді гестапо арештувало велику групу учасників підпілля, зокрема, членів редакції газети «Українське слово» І. Рогача, П. Олійника, О. Оршана-Чемеринського, І. Яковенка, І. Кошика, а також 27 співробітників міської управи. Провід ОУН ухвалив рішення про виведення розконспірованих кадрів із Києва та перехід у глибоке підпілля. Перші арешти відбулися також в українській поліції. Було заборонено Українську Національну Раду.

У січні 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів. За зв'язки з ОУН було схоплено, зокрема, близько 60 осіб київської молоді.

7–9 лютого 1942 р. у Києві відбулися чергові масові репресії проти ОУН. 7 лютого 1942 р. було заарештовано понад 200 членів ОУН та їхніх симпатиків, переважно представників київської інтелігенції. Передусім гестапо розшукувало всіх «західняків», що прибули до Києва восени 1941 р. 9 лютого було заарештовано О. Телігу та членів Спілки українських письменників. Лише одиницям пощастило звільнитися з-під арешту після кількох тижнів ув'язнення та вирватися з Києва. В тому числі покинути Київ був змушений керівник Проводу ОУН на СУЗ О. Ольжич (Олег Кандиба).

Протягом січня – лютого 1942 р. були заарештовані й закатовані гестапо учасники Буковинського куреня Євген Суховерський, Орест Чемеринський і Дарія Чемеринська (Гузар), сестри Євгенія і Теодозія Суховерські, Юрій (Георгій) Дідів, Корнель Костюк, Теофіль Панчук, Корнель Турлик, Микола Унгурян, Роман Якубович, Юрій Шпителько, Володимир Коцур, Керський.

У лютому 1942 р. у 115-му шуцманшафтбатальйоні німці провели анкетування особового складу, де, поміж іншого, треба було вказати відомих заповнювачу анкети членів ОУН. У квітні почали масово замінювати командирів-буковинців і галичан на колишніх червоноармійців, в обіг було

запроваджено російську мову. Усе це викликало хвилювання та незадоволення серед вихідців із Західної України та Буковини. А у травні, на «зелені свята», гестапо провело раптові арешти командирів-буковинців як учасників підпілля ОУН. Тоді були заарештовані шестеро (за іншими даними – десятеро) учасників Буковинського куреня, серед них встановлені: хорунжий Архип Кибич, чотовий Созонтій Пиндуляк, Семен Демидюк, Ярема Якубовський, а також галичанин сотник Кравець.

На думку керівництва СБ і СД у Києві, націоналістам було завдано непоправного удару. Однак підпільна мережа ОУН у Києві продовжувала свою діяльність на чолі з новопризначеним крайовим провідником ОУН на СУЗ Зіновієм Домазаром (псевдо «Діброва», «Аркадій»). Мережу підпілля в короткий час було поновлено. В березні з нагоди річниці від дня народження Т. Шевченка у підпільній друкарні ОУН були надруковані і поширені по Києву листівки під гаслом «Хай живе незалежна Українська держава!»¹². Тоді ж Києвом розійшлися сотні брошур обсягом 12 сторінок, у яких містився текст протестного меморандуму голови забороненої нацистами Української Національної Ради до райхскомісара України Е. Коха¹³. В травні заходами ОУН було розповсюджено листівку, присвячену пам'яті засновника українського націоналізму М. Міхновського, та журнал ОУН «Сурма», в статтях якого стверджувалося, що «українці не хочуть воювати за чужі інтереси як найманці..., вони підуть в бій тільки за право на незалежне політичне життя»¹⁴. А серед української поліції була поширена листівка, в якій Е. Коха названо «каторою України»¹⁵.

14–15 серпня в Києві відбувся скликаний ОУН нелегальний Всеукраїнський З'їзд Українських Самостійників, в якому, крім членів ОУН, брали участь колишні учасники українських визвольних змагань¹⁶. 15 вересня 1942 р. в місті було проведено таємну нараду ОУН¹⁷. У вересні

¹² Там само. – С. 556.

¹³ Там само. – С. 558.

¹⁴ Там само. – С. 565.

¹⁵ *Кот С.* Знач. праця. – С. 145.

¹⁶ *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни // На зов Києва. – С. 428.

¹⁷ *Косик В.* Знач. праця. – С. 287, 583; *Кучерук О., Червак Б.* Матеріали до історії ОУН. – К., 1997. – С. 30.

ОУН розповсюдила в Києві чергову листівку під назвою «Народження нового українця»¹⁸. Гестапо не припиняло слідства проти діяльності ОУН в Києві та в Україні в цілому, намагаючись повністю знищити націоналістичне підпілля. У звіті про становище в генеральному окрузі Київ за квітень 1942 р. повідомлялося: «ОУН може вважатися самим активним носієм боротьби за національну незалежність. В даний час вона намагається за допомогою поширюваних листівок, тенденція котрих вказана вище, насильно домогтися зміни умов. Пряме різке розмежування між тенденціями Бандери і Мельника, що існувало раніше, тепер більше не спостерігається, так як обидві партії витиснуті в опозицію»¹⁹. У вересні 1942 р. в Києві було заарештовано двох членів ОУН, на початку жовтня – ще дев'ять, у тому числі керівника відділу пропаганди Центрального Керівництва ОУН на СУЗ Василя Кузьмика (псевдо «Петренко»). Під час арештів було викрито підпілну друкарню ОУН та реквізовано наклад чергового числа організаційного журналу «Сурма». В жовтні 1942 р., за звітами гестапо, було заарештовано ще трьох членів ОУН²⁰.

Арешти членів націоналістичного підпілля в Києві тривали також у 1943 р. – фактично до останніх днів окупації Києва німецькою армією. Зокрема, заданими звіту німецької поліції безпеки і СД від 19 березня 1943 р., в Києві за причетність до ОУН було заарештовано понад 40 осіб, в основному представників інтелігенції²¹. В тому числі влітку 1943 р. до рук гестапо потрапив також крайовий провідник ОУН на СУЗ Зиновій Домазар («Аркадій», «Діброва»)»²². Є підстави вважати, що його арештували на початку липня 1943 р. й утримували в тюрмі гестапо на Короленка, 33, до початку вересня, після чого розстріляли. На стіні камери № 30 приміщення тюрми органи НКВС після вступу до Києва

¹⁸ Косик В. Зазнач. праця. – С. 582.

¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 600–601.

²⁰ Косик В. Зазнач. праця. – С. 287, 583, 585, 590; Полікарпенко Г. Зазнач. праця. – С. 429.

²¹ Косик В. Зазнач. праця. – С. 607.

²² Баранівська Т. Пам'яті Антона Серженюка-Баранівського // На зов Києва. – С. 288; Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – Торонто, 1991. – С. 105; Інформаційний відділ ОУН. Втрати Організації Українських Націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944. – [Б. м.], 1946. – С. 3.

виявили і зафіксували короткий напис: «Дом Зен 5.7.43 р. – 5.9.43 р. Бог і Україна». Скорочення з великою часткою ймовірності можна розшифрувати саме як «Домазар Зеновій».

Відомо, що після трагічних подій 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти масово знищили десятки тисяч євреїв, територію Бабиного Яру і надалі використовували як місце страт мешканців Києва – противників нацистського режиму, заручників, тих, хто порушував накази нацистів, й інших.

З наближенням лінії фронту влітку – восени 1943 р. переважна більшість активу ОУН та їхніх прихильників були виведені з Києва і переміщені на територію Галичини і Волині. Частина з них і далі працювала у підпільних структурах ОУН у Львові та інших містах Галичини. Частина влилася до загонів УПА на Волині, в тому числі обіймала в них командні посади.

За офіційними даними, опублікованими інформаційним відділом ОУН у квітні 1946 р., під час німецької окупації України протягом 1941–1944 рр. Організація українських націоналістів втратила 4456 членів, у тому числі 197 осіб із вищого керівного складу, 6 крайових провідників та 5 членів Проводу ОУН. З усіх українських земель, де діяли структури ОУН, найбільших жертв ОУН зазнала в окупованому Києві, в якому загинув 621 український патріот²³.

Відтак діяльність і жертви підпілля ОУН в окупованому Києві стали невід'ємною сторінкою історії України в період Другої світової війни та частиною загальної трагічної пам'яті Бабиного Яру, нагадуванням про злочини нацистського режиму.

²³ Інформаційний відділ ОУН. Втрати Організації Українських Націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944. – [Б. м.], 1946. – С. 1–3; *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої Світової війни. – [Б. м.], 1951. – С. 144–145; *Верига В.* Знач. праця. – С. 182.

**«МИ ПОВИННІ БУЛИ ВИКОНУВАТИ БРУДНУ РОБОТУ...»:
ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ КИЄВА ВОСЕНИ 1941 р.
У СВІТЛІ НІМЕЦЬКИХ ДОКУМЕНТІВ**

Наприкінці вересня 1941 р. підрозділи СС і поліції, підпорядковані головнокомандувачу СС і поліції на Півдні Росії (*Höherer SS-und Polizeiführer Russland-Süd, HSSPF*) обергрупенфюреру СС Фрідріху Єкельну, в межах «остаточного розв'язання єврейського питання» провели чергову «єврейську акцію», цього разу в Києві, під час якої знищили єврейське населення, яке залишилося в місті¹. Для Єкельна та його підлеглих акція в Києві не була чимось особливим – на той час на їхньому рахунку вже були десятки тисяч убитих євреїв у багатьох населених пунктах України². Для команд СД, поліцейських батальйонів, підрозділів військ СС убивства євреїв як «голо-

¹ За переписом населення 1939 р., у Києві проживали 224 236 євреїв, або 26,5% мешканців міста (*Distribution of the Jewish Population of the USSR 1939 / Ed. M. Altshuler. – Jerusalem, 1993. – P. 20*). Німецькі війська захопили місто майже через три місяці після початку війни, тож чимало євреїв змогли евакуюватися, натомість військовозобов'язаних чоловіків призвали або ж вони добровільно вступили до армії.

² Лише упродовж серпня 1941 р. підрозділи Єкельна (поліцейський полк «Південь», 304-й і 320-й поліцейські батальйони, 1-ша мотопіхотна бригада СС) розстріляли 44 125 осіб, переважно євреїв (*Ereignismeldung UdSSR № 94 від 25 вересня 1941 р., у: BAW, Bestand R 58/217*).

вних носіїв більшовизму»³ стали рутинною «роботою», хоч і відразливою, однак необхідною для найважливішої мети «походу на Схід» – знищення «єврейсько-більшовицької системи»⁴. Акція в Києві також не була якісним стрибком у політиці винищення – цей стрибок (у межах України) стався приблизно місяцем-півтора раніше, коли в Білій Церкві загин зондеркоманди 4а разом із дорослими євреями вперше розстріляв також єврейських дітей⁵, а так звана штабна рота Скельна за участі 320-го поліцейського батальйону під час триденної «грос-акції» в Кам'янці-Подільському знищила майже всіх місцевих євреїв разом із депортованими до міста «іноземними» євреями з Угорщини⁶.

Через свої масштаби – майже 22 тисячі жертв лише за один день, близько 34 тисячі за два дні – акція в Києві стала одним із символів єврейського геноциду. Ані раніше, ані пізніше, навіть в Освенцимі або Трєблінці, стільки євреїв **за один день** нацисти не знищували. Тому про Бабин Яр ще довго пам'ятатимуть як теперішнє, так і майбутнє покоління.

На момент захоплення міста вже діяв наказ про поголовне знищення євреїв в окупованих районах Радянського Союзу⁷. Зазвичай цьому знищенню передували такі проміжні кроки, як реєстрація, концентрація, мічення євреїв.

³ Див. наказ шефа головного командування Вермахту Кайтеля від 12 вересня 1941 р. (ВА-МА, RH 37/3114).

⁴ Див. наказ головнокомандувача 6-ї армії генерал-фельдмаршала фон Райхенау від 10 жовтня 1941 р. «Про поведінку військ на Сході» (ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 454, л. 25).

⁵ Див.: Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen. – Bd. 31, Amsterdam, 2004. – S. 207–225; *Groscurth H.* Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940. – Stuttgart, 1970. – S. 534ff.

⁶ Див. докладніше: *Mallmann K.-M.* Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941 // *Jahrbuch für Antisemitismusforschung.* – 2001. – No. 10; *Круглов А.* «Єврейська акція» в Каменец-Подольськ в кінці августу 1941 г. в світє немецких документів // *Голокост і сучасність.* – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2005. – № 1. – С. 43–48.

⁷ Див. докладніше: *Ogorreck R.* Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung». – Berlin, 1996; *Browning Ch.R.* The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution. – Cambridge University Press, 1995; *Browning Ch.R.* Der Weg zur Endlösung. Entscheidungen und Täter. – Rowohlt Tb., 2002; *Browning Ch.R.* The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

У Києві таких попередніх заходів не проводили: по кількох днях після окупації в місті різко загострилася ситуація – через вибухи радіомін сталася велика пожежа в центрі Києва, тож окупанти змушені були «вирішувати єврейське питання» прискореними темпами. Фактично єврейське населення, яке залишилося в Києві, почали масово знищувати лише через десять днів після вступу до міста німецьких військ. Саме це відрізняє акцію в Києві від подібних трагедій в інших населених пунктах.

ЗАХОПЛЕННЯ КИЄВА НІМЕЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ. ПЕРШІ АНТИЄВРЕЙСЬКІ ЗАХОДИ

Німецькі війська (частини 71-ї, 75-ї піхотних дивізій і 99-ї легкої піхотної дивізії, що належали до 29-го армійського корпусу⁸) увійшли до міста близько полудня 19 вересня 1941 р. В той час у Києві ще залишалось приблизно 400 тисяч мешканців – з 930 тисяч осіб у середині 1941 р. майже 200 тисяч після 22 червня 1941 р. були призвані до армії, 325 тисяч – евакуйовані⁹. Як буде показано далі, кожен десятий із цих 400 тисяч був євреєм¹⁰.

Разом із передовими частинами Вермахту до міста прибув також передовий загін зондеркоманди 4а зі складу оперативної групи С (*Einsatzgruppe C*) – 50 осіб на чолі з оберштурмфюрерами СС Гефнером і Янссеном¹¹. Основний склад зондеркоманди цього дня проводив «єврейську акцію» в Житомирі (розстріляно 3145 осіб) і прибув до Києва

⁸ Окрім цих дивізій до складу корпусу у вересні 1941 р. входили 95-та и 299-та піхотні дивізії.

⁹ *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра (1941–1945) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 278 (далі – *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра). Про 400 тисяч киян, які залишилися в місті, також писав у своєму звіті від 2 жовтня 1941 р. кригсфервалтунгсрат (Kriegsverwaltungsrat) з 454-ї охоронної дивізії фон Фрорайх (ВА-МА, RH 26 – 454/28).

¹⁰ До війни приблизно кожен четвертий мешканець міста був євреєм (див. прим. 1).

¹¹ До передового загону входили взвод військ СС під керівництвом обершарфюрера СС Сгера і декілька чиновників (див. свідчення від 31 травня 1965 р. Августа Гефнера: Barch В 162/5652, ВІ. 2906).

25 вересня разом зі штабом *Einsatzgruppe C*¹². Тоді ж до Києва увійшли поліцейський полк «Південь» у складі 45-го резервного батальйону (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Мартин Бессер) і 303-го поліцейського батальйону (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал), а також частина штабу головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії обергрупенфюрера СС Єкельна¹³.

У той самий період документи фіксують появу в Києві перших загонів української допоміжної поліції. Зокрема, 21 вересня до міста із Житомира прибула передова команда (18 осіб) української поліції на чолі з Б. Коником, а 23 вересня – «козака сотня» під командуванням І. Кедюлича¹⁴; обидві належали до тієї частини ОУН, що після розколу 1940 р. залишилась відданою полковникові А. Мельнику. Врешті, 29 вересня на прохання фельдкомендатури 195 454-та охоронна дивізія надала в її розпорядження 300 українських допоміжних поліцейських¹⁵.

¹² Див.: «*Ereignismeldung UdSSR*» № 106 від 7 жовтня 1941 р. (ВАН, R 58/218).

¹³ Радіограма № 136/37 головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії від 26 вересня 1941 р., 10.00 (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»). За іншими даними (див. обвинувальний висновок прокуратури Регенсбурга (Az.: I 4 Js 1495/65) від 2 лютого 1970 р. у справі Розенбауера, Бессера і Кройцера, в: ВАН, 162/6670), 45-й батальйон прибув до Києва вже 22 вересня 1941 р.; штаб батальйону спершу розміщувався в університеті, а потім в ошадкасі. 303-й батальйон увійшов до Києва 23 вересня 1941 р. (див., наприклад, запис у поліцейському службовому паспорті обервахтмайстера охоронної поліції Еріха Карраша: «23.9. – 14.10.41: завдання з охорони і чищення в Києві»).

¹⁴ «Короткий нарис про засновання і зорганізованія УОП в Києві» (ГАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 227, арк. 2; ГДА СБУ, ф. 13, спр. 397, арк. 29). Документ опубліковано російською мовою в: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. – К.; Львів, 2003. – С. 254–256.

¹⁵ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007 (далі – *Нахманович В.* До питання). – С. 247 (посилання на щоденне донесення 454-ї охоронної дивізії від 29 вересня 1941 р.).

Загалом наприкінці вересня у Києві перебувало понад 1,5 тисячі поліцейських та есесівців.

Одразу після захоплення міста окупаційна влада почала вживати репресивних заходів проти єврейського населення Києва. При цьому перші антиєврейські акції провели не СД і поліція, а Вермахт. У Києві в перші дні окупації дислокувався 29-й армійський корпус (командир – генерал Ганс фон Обстфельдер) у складі п'ятьох дивізій: 71-ша, 75-та, 95-та, 299-та піхотні та 99-та легка піхотна дивізії. Кожна з них розміщувалася у визначеному районі міста. Вже 19 вересня 75-та піхотна дивізія наказала залучати до робіт з розчищення й розмінування євреїв¹⁶. 21 вересня 95-та піхотна дивізія видала наказ про «контроль чоловічого населення Києва», згідно з яким рано-вранці 22 вересня належало провести раптову акцію із захоплення чоловічого населення призовного віку, помістити затриманих до «слідчого табору», де офіцери абверу з допомогою надійних українців мали їх перевірити, а виявлених «солдатів у цивільному, партизанів або звільнених злочинців, а також євреїв» відправити до дулагу 201. Натомість 75-та піхотна дивізія у наказі про «чищення міста Києва», виданому того ж дня, вимагала комісарів і «звільнених злочинців» передавати СД. Виконання наказу було відкладено через нестачу сил, насамперед гідних українців, яких тільки почали підбирати і ще мали перевірити¹⁷. 22 вересня командир корпусу наказав, посылаючись на наказ 6-ї армії від 19 вересня 1941 р. про арешт чоловіків призовного віку, арештовувати окрім переодягнених червоноармійців також євреїв-чоловіків¹⁸. 23 вересня фон Обстфельдер провів нараду з шістьма підлеглими командирами дивізій¹⁹, на якій знову наголосив, що патрулі мають арештовувати насамперед євреїв-чоловіків, а євреїв і полонених слід призначати на роботи²⁰.

24 вересня, коли почалися вибухи і пожежі, що спричинили загибель багатьох німецьких солдатів і офіцерів, комендант міста генерал-майор

¹⁶ *Arnold K.J.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 58 (1999). – S. 51.

¹⁷ *Ibid.* – S. 50.

¹⁸ *Ibid.* – S. 51.

¹⁹ Окрім п'яти дивізій фон Обстфельдеру тимчасово підпорядковувалася 296-та піхотна дивізія із 17-го армійського корпусу.

²⁰ *Arnold K.J.* *Op. cit.* – S. 51.

Курт Ебергард²¹ або фон Обстфельдер поставили вимогу СД: на відплату розстріляти всіх євреїв міста. Колишній оберштурмфюрер СС Август Гефнер, котрий очолював передовий загін зондеркоманди 4а, у своїх післявоєнних свідченнях так описав цю зустріч з Ебергардом:

Приблизно на 2-й або 3-й день пожежі в Києві я у другій половині дня разом з Янсеном пішов на місце пожежі, що було неподалік мого відомства, оскільки я мав зважати на те, що моє відомство також зачепить пожежа. Вулицю оточили члени поліцейського полку пожежної охорони, які мене сповістили, що я маю чекати вибуху. Стався вибух. Ми пішли далі. На лівому боці вулиці підірвали увесь фронт будинків, щоби вогонь не поширився на інший бік вулиці. За декілька хвилин із будинків праворуч вирвалося полум'я. Неймовірно, але за мить поліцейські прогнали в одну поперечну вулицю велику кількість євреїв, частина яких несла каністри з бензином. Тепер усе стало зрозуміло. Янсен і я пішли назад до нашого відомства, там уже був наказ, щоби я терміново прибув до міського коменданта генерал-майора Ебергардта [так у тексті. – *О.К.*]. У супроводі Янсена я одразу поїхав туди. Під час доповіді був присутній його ад'ютант і ще один офіцер. Він стисло розповів мені про саботаж із боку євреїв і сказав, що наказав негайно привселюдно повісити приблизно 60 євреїв, що і відбувається в цей час. На відплату він мені наказав розстріляти всіх євреїв Києва. Потім запитав, чи маю я повноваження розстріляти євреїв. Я дав ствердну відповідь на запитання. На його запитання, скільки євреїв перебуває в Києві, я відповів, що мені про це нічого не відомо, можливо, тисяч із п'ять. Потім він наказав мені розстріляти всіх євреїв. Я заявив йому, що в мене замало людей, тому я не в змозі технічно це зробити. У нього самого є два батальйони, тобто достатньо людей, щоби самому це зробити. Це були два піхотні батальйони. На це Ебергардт повідомив, що згідно з наказом «Барбаросса» він усе належне повинен зробити і зробити, однак розстрілювати повинна, відповідно до категоричного наказу, оперативна команда. Він наказує зібрати євреїв, викопати ями, дасть боєприпаси, поставить караул у моїх будівель тощо. Якщо ж я не почну негайно викону-

²¹ Ебергарда, коменданта фельдкомендатури 195, призначили комендантом міста за наказом 6-ї армії 24 вересня 1941 р., він підпорядковувався командирі 29-го армійського корпусу, одночасно виконуючи обов'язки начальника гарнізона до 27 вересня 1941 р., коли гарнізонним начальником став командир 113-ї піхотної дивізії генерал-майор Цикввольфф (*Arnold K.J. Op. cit. – S. 43*).

вати наказ, він віддасть мене під воєнно-польовий суд. Я сказав йому ще раз, що з невеликою кількістю людей, що я їх маю, це неможливо технічно, однак я негайно поінформую мого командира. Давши наказ виконати це якомога скоріше й одразу його інформувати, мене відпустили. Враховуючи той факт, що найближчим часом до Києва прибудуть усі штаби поліції вищого рівня, ми з Янсеном розуміли, що долю євреїв Києва визначено. Ми вирішили спробувати зробити все, щоби ми, офіцери СС керівної служби, і наша команда не брали участі у страті. Я не зателефонував. Наступного дня мене знову викликали до Ебергардта, Янсен мене супроводжував. Коли я повідомив, що не зміг зв'язатися з Блобелем телефоном, він розлютився і наказав мені негайно розпочати страту, навіть якщо у мене мало людей. Я знову заперечив. Він закричав на мене: «Ви негайно постанете перед воєнним судом!». На це я відповів, що мої накази для Києва полягають у тому, щоби зайняти будівлі для двох штабів і зробити все, щоб ці будівлі зберегти і ретельно обшукати. Цього я ще не виконав і ці два штаби не убезпечив. Тепер у нього виникли сумніви щодо безпеки штабів, і він зрозумів, що навряд чи виправдається перед воєнним судом. Тоді я дістав наказ негайно поїхати до Блобеля, що змушений був зробити. Я витратив на це багато часу, і лише у другій половині наступного дня повідомив Ебергардта, що Блобель зайнятий розстрілом у Житомирі й у Києві буде тільки за 2-3 дні. Тоді я маю повідомити *Einsatzgruppe C* і *HSSPF*. Це було неможливо, адже я не знав, де вони перебувають, і не мав рації. Маю суттєве доповнення, що я 1) вже забезпечив абсолютну безпеку будівель і 2) була технічна можливість проводити страти. Якби Ебергардт узяв на себе зовнішнє оточення будинків, то в мене звільнилося б стільки людей, що я міг би провести страту. Янсен і я залишилися при своєму рішенні – зробити все, аби уникнути залучення. Після прибуття команди під керівництвом Блобеля до Києва, я одразу відвів Каллсена і Ханса на нараду. Я оголосив їм, до чого ми дійшли, і запитав, чи вони також вважають, що ми безумовно маємо уникнути такого закінчення нашої діяльності в Росії (ми мали 1.10 знову бути в Берліні). У принципі з цим усі погодилися. Я запропонував їм план, виконання якого вони доручили мені. Спершу я доповів Блобелю про ситуацію і запропонував, щоби зондеркоманда 4а негайно вирушила далі у північно-східному напрямку, аби знову опинитися поблизу штаб-квартири 6-ї армії. Це я обґрунтував тим, що поліцейський полк «Росія-Південь» уже перебуває в Києві, а айнзацкоманда 5, яка також має залишитися в Києві, от-от прибу-

де. Я також запитав у Блобеля, чи він поривається розстрілювати євреїв. Після довгих умовлянь і за підтримки інших офіцерів я все-таки вмовив Блобеля погодитися. Ми завбачливо не наказали розвантажувати машини. Квартири для членів команди хоча й конфіскували, однак не обладнали, і люди лише раз їх оглянули. Ми підготувалися до відправлення і чекали лише наказу «По машинах!». Тут у Блобеля виникла ідея, що він має повідомити про від'їзд д-ра Раша. Блобель повернувся незадоволений, і ми мусили залишитися²².

Колишній оберштурмфюрер Адольф Янссен дещо інакше розповідає про ці події. За його словами, коли він 19 вересня приїхав до Києва, в місті

спершу було спокійно. Ввечері я повернувся до Василькова, де був штаб фон Путткамера. За день я був знову з Гефнером у Києві. Я ще пам'ятаю, що того дня в монастирі злетів у повітря артилерійський штаб. На мою думку, вибух було зроблено дистанційно. В музеї Леніна я сам знайшов такий вибуховий пристрій. У Києві ми разом з Гефнером зустріли міського коменданта Ебергардта. Та це сталося кількома днями пізніше. Це було того дня, коли в повітря злетіла міська комендатура. На шляху до міського коменданта я нічого особливого не запам'ятав. Якщо в мене запитують, чи бачив я євреїв, що бігли із каністрами бензину в руках, то це не відповідає дійсності. Міський комендант спілкувався з Гефнером і зі мною. Нас не просили прийти до міського коменданта, як стверджує Гефнер. Гефнер і я випадково зустріли міського коменданта. Міський комендант знав мене і тому звернувся до мене, коли я підбіг до будинку, де стався вибух. Ми розмовляли. Раптом підійшов командир корпусу, який тоді перебував у Києві, і запитав Ебергардта, що сталося. Ебергардт доповів. Командир корпусу сказав: «Євреїв слід розстріляти». Він вважав, що цю акцію могли влаштувати лише євреї. Тоді мене командир корпусу запитав, чи можемо ми розстріляти євреїв. Я сказав, що командир команди не я, а Гефнер, і розстріл уже через те неможливий, що в нас було тоді приблизно 20 осіб. Тож командир корпусу наказав міському коменданту, щоб страту провів поліцейський батальйон²³.

²² Свідчення Августа Гефнера від 16 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3092–3095).

²³ Свідчення Адольфа Янссена від 24 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3176–3177). Щодо наради офіцерів команди з метою вмовити Блобеля вийти з міс-

Цілком імовірно, що наказ про масові страти в Києві як покарання за вибухи схвалив тодішній командувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал Вальтер фон Райхенау²⁴, з яким фон Обстфельдер зустрівся

та і залишити Київ айнзацкоманді 5, то Янссен заявив, що він «не може сказати, що цієї розмови не було, і не може сказати, що вона була». Гефнер на допиті 6 липня 1965 р. наполягав на тому, що розмова з Ебергардом відбулася в кімнаті у міській комендатурі. «Неможливо забути обставин, за яких я дістав наказ, що мав призвести до розстрілу 30 тисяч осіб» (Barch В 162/5653, ВІ. 3285).

²⁴ *Rüß H. Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar? // Militärgeschichtliche Mitteilungen.* – 1998. – № 57. – S. 489. Рюс посилається на заяву 1963 р. колишнього начальника поліції безпеки і СД у Києві в 1942–1943 рр. Еріха Ерлінгера. Райхенау був прибічником нацистської ідеології і завжди відзначався своїм радикалізмом. Зокрема, ще на початку липня 1941 р., після того, як у Луцьку знайшли українців, убитих НКВС, він наказав ГФП і зондеркоманді 4а розслідувати ці вбивства і провести «акцію відплати», що вилася у розстріл 3 липня 1941 р. 1160 євреїв (*Ogorreck R. Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung».* – Berlin, 1996. – S. 131–132). Із заяви колишнього оберштурмфюрера СС Гефнера від 3 листопада 1947 р.: «Негайне розслідування Вермахту і зондеркоманди засвідчило, що ці звірства вчинило єврейське населення під керівництвом єврейського комісара НКВС. Командувач з цього приводу перебував у Луцьку і дав розпорядження розстріляти як відплату 3000 євреїв» (*Walendy U. Babi Jar – Die Schlucht «mit 33.771 ermordeten Juden?» // Historische Tatsachen* № 51 (Verlag für Volkstum und Zeitgeschichtsforschung, D 4973 Vlotho, 1992), S. 36). З його ж пізніших свідчень: «Я повернувся до Луцька (це мало бути на початку липня 1941 р.) з якоїсь поїздки. Коли я після багатьох розпитувань знайшов свій підрозділ, люди вештались довкола у пригніченому настрої. Я помітив, що щось наближається, і запитав, що відбувається. Хтось сказав мені, що Блобель з нервовим розладом лежить у своїй кімнаті. Я пішов до кімнати. Блобель був там. Він верз дурниці. Він казав про те, що неможливо розстріляти так багато євреїв, потрібен плуг, щоб їх заорати. Він був цілковито зламаний. Він погрожував застрелити з пістолета офіцерів Вермахту. Я бачив, що він напружений, і запитав Янссена, що готується. Янссен сказав мені, що є наказ фон Райхенау, згідно з яким 3000 євреїв необхідно розстріляти на відплату за те, що в замку в Луцьку було знайдено 2000 трупів» (свідчення Гефнера від 16 червня 1965 р., у: Barch В 162/5653, ВІ. 3087–3088). Коли 20 серпня 1941 р. завдяки втручання 295-ї піхотної дивізії було призупинено розстріли єврейських дітей у Білій Церкві, Райхенау негативно відреагував на це і визнав необхідність знищення дітей, «оскільки в цьому випадку заходи вже розпочалися»» (див. донесення 1-го офіцера штабу 295-ї піхотної дивізії підполковника Гельмута Гроскурта від 21 серпня 1941 р., у: *Groscurth H. Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940.* – Stuttgart, 1970. – S. 534–537).

25 вересня²⁵. Під час цієї зустрічі він напевно доповів фон Райхенау про вибухи і пожежі, а також про причетних до них. Того ж дня 95-га дивізія наказала своєму протитанковому дивізіону запобігати всім спробам євреїв залишити місто²⁶.

26 вересня, коли до міста прибули основні сили СД і поліції, Ебергард провів нараду за участі Єкельна, шефа *Einsatzgruppe C* бригаденфюрера СС д-ра Раша і начальника зондеркоманди 4а штандартенфюрера СС Блобеля²⁷. На цій нараді обговорювали деталі майбутньої «акції відплати». Її мала провести зондеркоманда 4а²⁸, для підтримки якої (збирання жертв, супроводження їх до місця страти, внутрішнє і зовнішнє оточення страти) на прохання Блобеля Єкельн призначив два поліцейських батальйони – 45-й і 303-й.

27 вересня фон Обстфельдер провів нараду у вузькому колі – з Ебергардом, командиром 113-ї піхотної дивізії Циквольффом (тоді начальником київського гарнізону), майором генштабу Вінтером і Гебауером²⁹. Того ж дня (напевно, після засідання у фон Обстфельдера) відбулась ширша нарада – за участі офіцерів абверу 29-го корпусу, підпорядкованих дивізій і міської комендатури, представників СД, поліції, таємної польової поліції (ГФП), міністерства окупованих східних територій і райхскомісаріату Україна. За свідченнями колишнього начальника розвідвідділу 29-го армійського корпусу Герхарда Ширмера, який вів нараду, хоча на ній йшлося про «евакуацію» євреїв, усі розуміли, що мова йде про вбивство.

На нараді, наскільки я можу пригадати, не йшлося про те, що цих євреїв евакуюють із Києва за те, що в Києві вирують пожежі, спричинені росіянами.

Я ще знаю, що нас як офіцерів розвідки своєчасно поінформували про те, що

²⁵ *Arnold K.J.* Op. cit. – S. 52.

²⁶ *Ibid.* – S. 53.

²⁷ *Rieß H.* Op. cit. – S. 495. При цьому Рюс посилається на свідчення Блобеля на судовому процесі в Нюрнберзі в 1948 р.

²⁸ На той час у команді було близько 120 осіб (Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd. 31, Amsterdam 2004, S. 248). Окрім чиновників поліції безпеки, шоферів, адміністративно-технічного персоналу до складу команди входили взвод резервістів військ СС і взвод охоронної поліції.

²⁹ *Arnold K. J.* Op. cit. – S. 55.

в Києві слід зважати на ці вибухи... За моїми тодішніми враженнями, це були воєнно-політичні планомірні акції, до яких євреї не мали стосунку³⁰.

Про непричетність євреїв до вибухів у Києві заявив і колишній шеф оперативного штабу Вермахту генерал-полковник Альфред Йодль під час допиту як свідка на засіданні Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 4 червня 1946 р.

Місцевий комендант Києва, – сказав Йодль, – спершу підозрював саботаж з боку населення, поки ми не захопили план підриву. Цей план підриву містив 50 або 60 об'єктів Києва, що їх уже давно підготували до вибуху, і, як негайно засвідчило розслідування саперів, був правильним. Було принаймні ще 40 таких об'єктів, підготовлених до вибуху, і більшу частину мали підірвати дистанційно зовні за допомогою радіохвиль. Оригінальний план підриву я особисто тримав у руках...³¹

ПЕРШІ РОЗСТРІЛИ 27 і 28 ВЕРЕСНЯ 1941 р.

Хоча причетність євреїв до вибухів і пожеж була вельми сумнівною, якщо не абсурдною, що добре розуміли і багато вищих офіцерів Вермахту³², однак за численні жертви мав хтось відповісти, і

³⁰ *Boll B., Safrian H.* Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941–42 Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. H. Heer, K. Naumann. – Hamburg 1995. – S. 278.

³¹ Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal. Vol. XV, Nuremberg 1948. – P. 329. 17 жовтня 1941 р. під час телефонної розмови Гімmlера з начальником гестапо бригаденфюрером СС Мюллером мова йшла і про знайдений план замінування міста. Того ж дня Гімmlер надіслав Єсельну радіограму з вказівкою з'явитися з цим планом до райхскомісара України Еріха Коха, де на нього за дорученням Гімmlера чекав штурмбанфюрер СС Дьорнер (офіцер зв'язку РСГА при Гімmlері); Гімmlер хотів тримати цей план у своїх руках (Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, Ch. Gerlach, Ch. Diekmann und A. Angrick. – Hamburg, 1999. – S. 237). Імовірно, Йодлю цей план передав Гімmlер.

³² Серед них був, наприклад, начальник розвідвідділу штабу 6-ї армії майор Рудольф Пальтцо, який на допиті як свідок 27 липня 1965 р. заявив: «Я вважаю

знову, як і в інших містах, винуватцями визнали саме євреїв, які, особливо на думку чинів «нижчого рівня», були завжди і в усьому винні. У листі ефрейтора 296-ї піхотної дивізії, написаному в Києві 28 вересня 1941 р., читаємо: «В Києві, наприклад, міни вибухають одна за одною. Місто палає вже вісім днів, усе це справа рук євреїв. Тоді розстріляли євреїв віком від 14 до 60 років, і будуть також розстріляні дружини євреїв, якщо цьому не буде покладено край»³³. Розстріляли, ймовірно, як євреїв, заарештованих зондеркомандою 4а³⁴, так і євреїв, схоплених патрулями Вермахту за наказом 29-го армійського корпусу від 22 вересня. Можливо, їх убили 27 вересня, коли, як випливає зі звіту розвідвідділу (відділ 1с) 113-ї піхотної дивізії, в Києві «розпочалася єврейська акція, яку проводив поліцейський полк Південь»³⁵. Інформацію про розстріли 27 вересня також містять звіти СД.

26.9, – читаємо в «Донесенні про події в РСРП» № 111 від 12 жовтня 1941 р., – поліція безпеки відновила свою діяльність у Києві. Цього дня сім команд з допиту зондеркоманди 4а стали до роботи у таборі для цивільних полонених, у таборі для військовополонених, у єврейському таборі і в самому місті. У таборі для цивільних і військовополонених

неправдоподібним, що євреї влаштували цю пожежу. Я чув, що пожежа, можливо, виникла через те, що радянські військовополонені розбирали склад трофейних боєприпасів, які здетонували. Я також вважаю, що, можливо, у підпадах, крім того, взяли участь партизани, оскільки в штабі пізніше казали про те, що пожежа виникла в різних місцях» (Barch B 162/5654, Bl. 3524).

³³ Boll B., Safrian H. Die 6. Armee. Unterwegs nach Stalingrad. 1941 bis 1942 // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog. – Hamburg 1997. – S. 78.

³⁴ Див.: *Ereignismeldung UdSSR* № 97 від 28 вересня 1941 р. (BAB, Bestand R 58/217): «Під час першої акції 1600 арештів...».

³⁵ ВА-МА, RH 26-113. Див. також радіограму № 142/143 від 28 вересня 1941 р., 10.15, головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії: «Пол. полк “Південь”: акція з чищення і виставлення оточення в Києві» (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»). Про розстріли євреїв у суботу 27 вересня 1941 р. також згадують очевидці (див.: Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг. / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – К., 1991. – С. 23).

виявлено і докладно допитано 10 політичних комісарів. За старою комуністичною практикою, ці хлопці заперечували будь-яку політичну діяльність. Лише під час очної ставки з бездоганими свідками 5 комісарів зізналися, тобто назвали свою посаду, однак більше не дали жодних свідчень. 27.9 їх розстріляли. В одному випадку політкерівник намагався врятуватися, запропонувавши золото. Його відвели на його квартиру, де зі схованки під підлогою завглибшки 50 см він вийняв 21 золоту монету. Єврея розстріляли. Далі, знайшли 14 партизанів, серед них керівні особи. Вони також трималися своєї тактики мовчання на допитах. Знову їх виявили показання свідків. У деяких випадках отримано зізнання. Керівник партизанів, який закликав захищати Київ, також спробував урятуватися, запропонувавши золото. Цього разу золотий годинник і рублі були сховані за піччю. Всіх обвинувачених розстріляно. Ліквідовано трьох єврейських функціонерів, які також хотіли відкупитися золотом. Золото конфісковано³⁶.

Жертвами були не лише цивільні, а й єврей-військовополонені: їх зібрали у пересильному таборі для військовополонених (*Dulag 201*) на вул. Керосинній (нині вул. Н. Шолуденка) й упродовж шести днів, з 28 вересня по 3 жовтня 1941 р., вивозили на розстріл до Бабиного Яру. Колишній військовополонений Л. Островський, якого допитали як свідка після звільнення міста, розповів:

У таборі на вул. Керосинній я перебував близько 8 днів, спершу разом з військовополоненими різних національностей – українцями, росіянами та ін., – загалом близько 8 тисяч осіб, а за два дні мене перевели до відділення цього ж табору, в якому перебували близько 3 тисяч військовополонених і цивільних осіб – лише єврейського населення. Протягом перших п'яти днів їжу для мешканців табору не видавали, а за останні три дні перебування в цьому таборі я одержав один раз десь із півлітра так званої баланди – трохи борошна, розведеного у воді, і другий раз – кілька грамів капусти. Води взагалі не давали. Зачинені приміщення табору були так щільно забиті людьми, що можна було лише стояти, в багатьох приміщеннях люди задихалися через брак повітря. Багатьох євреїв до табору приводили побитими

³⁶ *Ereignismeldung UdSSR* № 111 від 12 жовтня 1941 р. (BAB, Bestand R 58/218).

до смерті. Через брак харчів, антисанітарні умови в самому таборі, грубе поводження з людьми з боку німецьких доглядачів, які били ні про що, в таборі щодня помирали до 5 осіб. З 28 вересня 1941 р. і до моменту виходу з табору, всіх євреїв, які в ньому перебували, віком до 16 років і старших 35 років щодня вантажили на автомашини і вивозили з табору. Незабаром ці самі машини поверталися до табору без людей, а лише з одягом, який складали в окремих приміщеннях. Тому всі, хто перебував у таборі, дізналися, що на автомашинах вивозять не на роботу, як спершу пояснювали німці, а на розстріл. Згодом ці припущення підтвердили новоприбулі в'язні, котрі заявили, що всіх євреїв вивозили з табору до «Бабиного Яру» і там розстрілювали... З 28 вересня по 3 жовтня 1941 р. з табору німці щодня вивозили 10-15 вантажних машин, заповнених людьми. За час перебування в таборі туди щодня привозили нові й нові партії по декілька сотень людей, однак загальна кількість всіх військовополонених до кінця дня залишалася майже незмінною, адже стільки ж і йшли на розстріл³⁷.

Про розстріли військовополонених розповів також після звільнення міста у листопаді 1943 р. місцевий мешканець І. Янович. За його словами, уже 20 вересня 1941 р. німці

проводили групами, переважно радянських військовополонених, на розстріл до Бабиного Яру, що розташований неподалік мого дому за 800-1000 метрів. Особисто я не дивився, як їх розстрілювали, бо стояла охорона і близько не пускали, тільки чутно було крики людей і автоматні постріли. Таким чином, з 20 вересня 1941 р. щодня німці водили на розстріл сотні людей³⁸.

ІНФЕРНО: МАСОВІ РОЗСТРІЛИ 29 і 30 ВЕРЕСНЯ 1941 р.

27 вересня 1941 р., як випливає зі щоденника розвідвідділу штабу 6-ї армії, «в друкарні “Південного фронту” було виготовлено 2000

³⁷ Див. свідчення від 12 листопада 1943 р. колишнього військовополоненого Л. Островського: ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 277, арк. 1–5.

³⁸ Цит. за: *Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 357.

настінних оголошень для Києва із закликом до євреїв з'явитися у визначене місце»³⁹. 28 вересня «члени української міліції» розклеїли по місту ці оголошення; одночасно пустили чутки, що євреїв збирають для переселення.

Згідно з цими оголошеннями⁴⁰, 29 вересня євреї Києва почали скупчуватися у Єврейського кладовища на північно-західній околиці міста. Якщо хтось відмовлявся піти з квартири добровільно, його виганяли на вулицю поліцейські з 45-го батальйону. Колишній обервахтмейстер 2-го взводу 3-ї роти 45-го резервного батальйону Фердинанд Вальш, який брав участь у вичищенні міста від євреїв, згадував після війни:

Нас, членів роти, розподілили по вулицях із завданням обшукати будинки, знайти євреїв і відвести на збірний пункт. При цьому я можу зазначити, що будинки євреїв були помічені червоним хрестом на дверях. Я ще пам'ятаю такий інцидент: мене і майора Ньоринга, що був кадровим поліцейським родом із Райхенберга, призначили для обшуку будинків. В одній квартирі ми побачили жінку, що лежала на ліжку, і приблизно 5-6-річну дитину. Це була дівчинка. Жінка сказала, що вона бабуся цієї дитини і що дитина хвора. Тоді Ньоринг схопив дитину за волосся, підійшов з нею до вікна (3-й поверх) і, тримаючи дитину за волосся, висунувся з вікна. Це видовище я не забуду ніколи. Я був упевнений і сьогодні упевнений, що Ньоринг викинув би дитину на вулицю. Тому і підскочив до нього, схопив дитину за тулуб, рвонув назад і вигукнув Ньорингу, у нього що, немає дітей. Ньоринг спантеличився, навіть злякався і віддав мені дитину. Ми одразу пішли з квартири і залишили обох осіб на місці. Ньоринг ніколи більше не згадував про цю справу, і я майже впевнений, що йому було соромно переді мною⁴¹.

³⁹ *Boll B., Safrian H. Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941/42 // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. H. Heer, K. Naumann. – Hamburg, 1995. – S. 278.*

⁴⁰ Текст оголошень див., напр.: Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года / Сост. Ш. Спектор, М. Кипнис. – Иерусалим, 1991 (далі – Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии). – С. 68–69.

⁴¹ Свідчення Фердинанда Вальша від 16 лютого 1967 р. (Barch В 162/6662, Bl. 205–206).

Вичищати місто від євреїв німецьким поліцейським активно допомагали й антисемітськи налаштовані місцеві жителі, причому в деяких випадках знайдених євреїв вони просто вбивали на місці. Серед цих добровільних помічників-убивць були такі собі Устинов, Юшков і Баранов. Є. Устинов на допиті 21 грудня 1943 р. свідчив:

Ввечері я ніс відро вина до себе на квартиру... Дорогою почув шум у садку і повернув туди. Підійшовши ближче, я побачив, що люди закопують схоплених євреїв. Найактивніше розпоряджався маляр Сергій... Цей Сергій потім забрав собі теплу ковдру і продукти цих євреїв. Побачивши це, я залишив відро з вином своєму синові Миколаю, а сам збігав за лопатою і почав допомагати закопувати. Всього ми закопали 6-7 осіб, серед них ще були живі, вони кричали і просили не закопувати їх, однак ми били їх лопатами по головах і закопали. Найбільше кричали і благали нас молоді дівчина років 20 і старенька, яку притягли до ями з розбитою головою. Присутній тут німецький офіцер поранив її з пістолета, а в ямі вже добив солдат з автомата.

Зі свідчень М. Юшкова:

Наприкінці вересня 1941 р. ввечері я повертався додому з Олександрівської вулиці. Підійшовши до садка поблизу мого будинку, я побачив юрбу людей і почув галас. Підійшовши ближче, я побачив, що тут б'ють і закопують євреїв. Яму вже наполовину засипали, добивали біля ями молоду дівчину років 20, котра кричала і благала пощадити. Цю дівчину того вечора так і не добили, а наступного ранку її пристрелив німець. Найактивнішими в цій справі були Устинов Єгор Денисович і Григорій, прізвища не знаю... Насамкінець жінки, їхні прізвища не знаю, забрали в Устинова і Григорія лопати і завадили їм закопати напівживу дівчину. Наступного дня зранку до іншої ями в тому самому садку двірник будинку 37 по вул. Нижній Вал на ім'я Олексій стягав побитих напівживих євреїв з буд. 37, яких німці пристрілювали вже в ямі...

Свідок А. Герасимова, що йшла ввечері повз згаданий садок і побачила «юрбу дітей, озброєних німців і чоловіків, що орудували

лопатами», вирішила подивитися, що відбувається. Підійшовши ближче, побачила, що

чоловіки закопували яму, в якій були живі люди, як на мене, осіб 6-7. Переважно це були старі жінки і серед них один дужий чоловік. Яму цю вирили як щілину для укриття. Коли я підійшла, в яму накидали трохи землі, люди ще могли рухатися, вони зі слізьми на очах бігали по могилі, обіймали один одного, плакали. Чоловіки, які закопували яму, казали дівчорі, щоб кидали каміння в яму, щоб не закопувати людей живцем, а вбити їх. Я бачила, як один із тих, із лопатами, вдарив напівзакопаного чоловіка по голові, бо останній весь час намагався виборсатися нагору. Чоловік у могилі укляк від удару і одразу впав⁴².

Дехто з українців, сподіваючись, певно, що їм щось припаде з єврейського майна, ще до масових убивств затримували євреїв, збирали їх в одному місці й потім передавали німецькій поліції, а у день масових розстрілів навіть самостійно доправляли євреїв до Бабиного Яру. Приміром, засуджені 1947 р. українці Сірош і Музиря 29 вересня 1941 р. з трьома іншими особами (серед яких такий собі Григор'єв) зібрали у підвалі 15 євреїв. Спершу спробували здати їх українській поліції на Короленка, 15, а коли євреїв там не прийняли, відвели людей до Бабиного Яру. Біля Яру, за свідченнями Музирі,

Григор'єв підійшов до німецького офіцера і заявив: «Ми українська поліція – привели жидів». Спершу німецький офіцер не зрозумів Григор'єва, однак жінка-єврейка, що стояла поруч, переклала йому слова Григор'єва. Після цього офіцер покликав іншого німця і наказав йому відвести нас далі в поле, де усіх роздягали. Коли прийшли на це місце, я, Сірош, Григор'єв, Гришка і Щербина почали роздягати всіх людей, які йшли повз нас. Коли з людини знімали весь верхній одяг, вона проходила вперед, а ми роздягали наступних. Приблизно за годину до нас підійшов німець і наказав припинити роздягати людей і почати вантажити речі на машину.

⁴² Цит. за: *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра. – С. 269–270. 21 січня 1944 р. Устинова, Юшкова і Баранова засуджено воєнно-польовим судом 8-го гвардійського танкового корпусу до смертної кари шляхом повішення і 23 січня 1944 р. страчено на тому місці, де вони вбивали людей.

Ми вантажили речі години 3 або 4, а потім почали просити німецького офіцера, щоб він дозволив нам іти додому. Спершу він нас не відпускав, а потім наказав іншому німцеві, щоб нас провели крізь пости, виставлені навколо Бабиного Яру⁴³.

Євреїв, які приходили до Єврейського кладовища, німці направляли ліворуч до південної огорожі сусіднього військового кладовища, де в них забирали теплий одяг, коштовності й документи. У супроводі німецьких поліцейських євреї проходили уздовж південної огорожі військового кладовища, знову повертали праворуч, потім ішли крізь гай, повз два ланцюги німців із собаками (?)⁴⁴ і палицями, котрі били людей, і потрапляли на широкий майданчик біля крайнього південно-східного рукава Яру. Тут євреїв примушували зняти взуття і принаймні верхній одяг, а то й роздягнутися повністю, причому тих, хто замешкався, знову били. Біля краю майданчика були узвишся, а між ними – вузькі проходи, крізь які євреїв гнали в основне русло Яру⁴⁵. Декілька розстрільних команд зі складу роти військ СС, зондеркоманди 4а і 45-го поліцейського батальйону, розташованих у південній частині урочища уздовж мінімум півкілометра⁴⁶, вбивали євреїв пострілами в потилицю; жертви мали лягати на землю долілиць або на тіла вже вбитих чи ставати навколішки, зігнувши спину і нахиливши голову.

Серед «стрільців» із зондеркоманди 4а був шофер Курт Вернер, який після війни на допиті так описав свою участь у розстрілі:

Прибувши на місце страти, я одразу з іншими товаришами мав піти униз

⁴³ *Нахманович В.* До питання. – С. 257–258.

⁴⁴ У німецьких свідченнях згадано тільки одну собаку, з якою ходив командир 4-го взводу (взвод важких кулеметів) 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону лейтенант поліції Еріх Гослар (помер у 1950 р.), що його підлеглі називали «катор Києва». Свою собаку Гослар нацьковував на євреїв, що намагалися втекти.

⁴⁵ *Бабин Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович.* – К., 2004. – Книга 1. Историческая топография. Хронология событий. – С. 103–115 (далі – *Бабин Яр: человек, власть, история*).

⁴⁶ Свідчення Августа Гефнера від 4 серпня 1965 р. (Barch В 162/5654, Bl. 3575).

у цей яр. Це тривало недовго, і незабаром до нас по схилах яру привели перших євреїв. Євреї мали лягати долілиць біля стін яру. В яру були три групи стрільців, загалом близько 12 осіб. До цих розстрільних груп одночасно згори постійно підводили євреїв. Наступні євреї мали лягати на трупи вже розстріляних. Стрільці стояли за євреями і вбивали їх пострілами в потилицю. Я ще й сьогодні пам'ятаю, як вжахнувся євреї, коли згори, з краю яру, вперше побачили трупи в яру. Багато євреїв, перелякавшись, невпинно кричали. Неможливо навіть уявити, яких нервів коштувало в цих умовах виконувати брудну роботу. Це було жахливо. Я мав упродовж першої половини дня перебувати в яру. Там я мусив якийсь час знову стріляти, а потім я закладав патрони в магазини автоматів. Упродовж цього часу стріляли інші товариші. В середині дня нас забрали з яру, і по обіді я з іншим чоловіком мав нагорі відводити до урочища євреїв. У цей час унизу в яру розстрілювали інші товариші. Ми підводили євреїв до краю яру, звідти вони самі по схилу спускались донизу. Цього дня розстріли тривали приблизно до 5-ї або 6-ї години (17-ї або 18-ї години). Потім ми повернулися до нашої квартири. Цього вечора знову видали шнапс. Ми всі раділи, що розстріл закінчився. Я точно пам'ятаю, що того дня в яру були фіюери СС д-р Функ, Янссен і Гефнер, і постійно добивали євреїв, поранених не смертельно [...]. Інші офіцери, зокрема, напевно Блобель, фон Радецькі, Ханс, Мюллер і Каллсен, стояли нагорі урочища і звідти спостерігали за розстрілами. Я також ще тепер пригадую, що внизу в яру добивав людей Войтон, навіть якщо й не діяв як справжній стрілець. Наступного дня ми також рано-вранці поїхали на це місце страти. Вчорашні трупи лежали в яру ще неприкриті. Я вважаю, що цей розстріл також тривав цілий день. Я мусив знову стріляти і заповнювати магазини, а потім, як і вчора, нагорі – після зміни в яру – підводити євреїв. Підходили цілі колони євреїв. Всі були голі. Це була жахлива картина. Також знову були присутні всі офіцери, тільки я тепер уже більше не знаю, хто з них того дня був унизу в яру і добивав людей [...]. Також наступного дня після розстрілу нам видали шнапс. Я також знаю, що ввечері офіцери напилися⁴⁷.

⁴⁷ Свідчення Курта Вернера від 28 травня 1964 р. (Barch В 162/5651, Bl. 2304ff).

А от свідчення ще одного «стрільця» – колишнього обершарфюрера СС і шофера Віктора Трілла:

Я вже точно не пам'ятаю, коли прибув з машинами до Києва. Було вже доволі холодно, я вважаю, що вже був жовтень. Однак точно не пригадую. Я передав зламані машини відповідальному за матчастину (*Schirmmeister*) команди, який залишився в Києві. Він дав розпорядження щодо ремонту. Я впродовж цього часу нічим не займався. Можливо, наступного дня після того, як я передав автомашини, Блобель викликав до себе нас, трьох водіїв. Я вже не пригадую імена інших водіїв. Отже, ми прийшли до Блобеля. У своєму кабінеті Блобель поінформував нас, що відбудеться велика акція, в якій ми повинні взяти участь, адже в той час нічим не були зайняті. Він нам докладно пояснив, що йдеться про страту великої кількості євреїв, яких треба розстріляти, бо це асоціальні елементи, зайві й небажані для Німеччини. Він також додав, що йдеться про психічно хворих і зайвих їдців. Наступного дня рано-вранці, коли все ще було в тумані, я поїхав на вантажівці з міста разом з однією командою. Ми не мали особливого спорядження або зброї. Коли я кажу «команда», то йдеться про 25-30 членів ЕК [так у тексті. – *О.К.*] 4а. Окрім вантажівки поїхали ще кілька легкових автомобілів із офіцерами. За містом ми приїхали на пагористу, із вибалками місцевість. Усі члени команди, що були призначені безпосередньо для страти, тобто стрільці, вийшли з вантажівки й одержали автомати та необхідні боєприпаси. Щодо автоматів, то це були автомати типу «Шмайсер 42» австрійського виробництва з бічним магазином. Я вважаю, що в кожному магазині було 32 набої. Кожен стрілець одержав п'ять повних магазинів. Тільки-но ми злізли з вантажівки, в ніс шибанув запах зогнених тіл. Особливо це відчули ми, щойно призначені водії. Інші члени команди, вочевидь, були в курсі справи, бо почали сміятися з нашої реакції, і сказали, що тепер ми все побачимо зблизька. Потім нас повели до лощини, приблизно 20 метрів углиб, дно якої було завширшки 15-20 метрів. Було неможливо визначити довжину цієї лощини, бо вона мала багато вигинів. Ця лощина була частково заповнена трупами, присипаними вапном. Власне, дна лощини не було видно, тому я не можу сказати точно, якої вона була глибини і скільки тіл у ній лежало. Деякі тіла були в близьні. Принаймні, трупи були без взуття. Видовище було жахливим і огидним. Екзекуційна команда в кількості 11-12 осіб мала зісковзнути по схилу до трупів, іти було неможливо. Коли ми

спустилися, то не було де стати, тобто не було місця, щоб стояти на землі. Ми змушені були стояти на трупах, що там лежали. Жертв приводили або вони самі приходили з бічних ярів або лощин, що з'єднувалися з тією, де ми перебували. Жертви також мусили іти по трупах. Без жодних вимог вони лягали і клали обидві руки на потилицю, вони лягали долілиць. Це були єврейські жінки та чоловіки різного віку. Чоловіки становили більшість. Я вже не пригадую, чи були там діти. Страта відбувалася таким чином: команда стояла впоперек лощини в лінію з бічним проміжком у 2 метри. Жертви мали проходити між стрілками до кінця лощини. З іншого боку лощина була відкрита, однак тієї частини не було видно через поворот. Жертви лягали одна поряд одної на трупи, головою до закритого боку лощини. Стрільці підходили і стріляли одразу, без наказу, в потилицю жертв. Нам це пояснили заздалегідь. Беручи до уваги тип автомата, що ми використовували, стріляти одиничними пострілами було неможливо. Тому на кожну жертву практично припадало по кілька пострілів, що спричиняло їхню миттєву смерть. Ці жертви були лише в білизні, верхній одяг і взуття з них знімали раніше, що я згодом сам бачив. Залежно від того, скільки в бічних урвищах роздягалось євреїв, вони приходили на місце розстрілу невеликими або більшими групами. Кількість тих, що прибували, коливалась від 2, 3 до 15 осіб. Яр був заповнений кількома так званими шарами у напрямі до його відкритої частини. Я перебував у яру близько години, і за цей час ми, десятеро стрільців, розстріляли сотні євреїв. Під час розстрілу Блобель перебував нагорі урвища зі своїми офіцерами і спостерігав. Він постійно щось помічав і весь час кричав донизу. Цілоком імовірно, що розстріл, на його думку, відбувався не досить швидко. Я вже точно не пригадую, що він кричав. Як я вже сказав, приблизно за годину свисток сповістив нас, що йде зміна. Ми піднялися схилом нагору, де вже чекала змінна команда. Вони також були озброєні автоматами і рушили вниз, де розстріл відбувався так само, як і при нас. Я ще маю додати, що під час розстрілу 2-3 особи внизу в лощині безперервно заряджали магазини і передавали їх стрільцям. Щодо питання, скільки магазинів я випорожнив, маю сказати, що вже точно не знаю. Щодо криків Блобеля та інших офіцерів СС, то я вважаю, що вони насамперед адресувалися команді, яка заряджала магазини. Дійсно, вони не встигали, і ми часто залишалися без боєприпасів. Після цього розстрілу мене звільнили на три або чотири години. У цей час нам дали випити (гадаю, ром). Кожен стрілець одержав приблизно $\frac{1}{4}$ літра спиртного. Цього було досить, щоби

пересилити нудоту. Під час перерви я оглянув місцевість і побачив вельми розгалужену мережу ярів. Я так і не зрозумів, як утворилися ці яри. Спершу я подумав про русло висохлої річки. Під час огляду я помітив, що євреїв заганяли у бічний яр, що з'єднувався з яром, де розстрілювали. Їх охороняли члени команди і українські добровольці (*Hilfswillige*). Також я побачив величезну купу одягу. Вочевидь, у цьому яру євреї мали роздягатися перед розстрілом. Коли я зазирнув у цей бічний яр, там могло перебувати близько 300 євреїв. Я бачив лише цей яр, де були ще живі євреї. Однак, зважаючи на ситуацію, я гадаю, що євреї були і в інших ярах, звідки їх вели на місце розстрілу. Поза цими лощинами або ярами не було видно жодного єврея. Я не зміг побачити, звідки їх приводили до цих ярів, вони всі вже перебували там. Я вже згадував, що за 3-4 години я мав знову спуститися до яру як стрілець. Усе відбувалося так, як і раніше. Оскільки я мав перерву в 3-4 години, а розстріл тривав, то переді мною мали діяти 3-4 езекуційні команди. Ці команди прибули, напевно, у проміжку на місце страти. Після другої участі в розстрілі моя діяльність на місці страти цього дня закінчилася. Також, як я вже описав, я мав брати участь у стратах ще два дні, напевно, упродовж тижня. На мою думку, у проміжку страт більше не було⁴⁸.

Діяльність розстрільних команд контролювали офіцери зондеркоманди. Зокрема, оберштурмфюрер СС Гефнер наприкінці другого дня страт за наказом бригаденфюрера СС Раша спустився до яру і добивав ще живих людей⁴⁹. Під час одного з післявоєнних допитів Гефнер згадував:

Першого ранку страту в Бабиному Яру в різних місцях проводили рота військ СС батальйону особливого призначення і поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». Євреї низкою підходили до ями. Перших євреїв відвели до ями солдати військ СС. Євреї мали там стати навколішки, вигнути спину до колін, нахилити голову і скласти руки. Стрілець ставав за ними і з близької відстані стріляв з автомата в потилицю або в мозочок. Після розстрілу перших євреїв до ями низкою приходили інші. Вони мали ставати навколішки на пусті місця, що залишилися після розстріляних, і їх розстрілювали так

⁴⁸ Свідчення Віктора Трілла від 25 червня 1960 р. (Barch B 162/5641, Bl. 12–15).

⁴⁹ Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 247.

само. Таким чином заповнювалося дно лощини. Коли дно заповнилося, в ямі почали розстрілювати шар за шаром. Стрільці стояли на трупах. Євреї, котрі підходили низкою і з краю ями бачили розстріл, ішли без спротиву до ями, їх розстрілювати таким самим чином. Розстрілювали цілі сім'ї. Однак я не пам'ятаю, чи бачив, зокрема, як розстрілювали дітей. Першого дня до обіду розстрілювали солдати військ СС і поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». (Поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь» не залежали від ЗК 4а і, наскільки мені відомо, розстрілювали безперервно. Регулювання або можлива заміна належали до внутрішніх справ полку.) Пізніше сталася заміна, однак як саме, я не знаю. По обіді, на мою думку, почали розстрілювати навіть члени нашої команди. Пізніше знову прийшли солдати військ СС. Надвечір страта закінчилася, це могло бути між 5-ю і 6-ю годинами. Точно я вже не знаю. Наступного ранку страта тривала. Я знову був спостерігачем. Спосіб і метод розстрілу були такі самі. У другій половині дня прийшов д-р Раш і наказав мені спуститися до ями. У першій половині цього дня знову розстрілювали солдати військ СС, по обіді – наша команда й упродовж усього дня – поліцейські з поліцейського полку «Росія-Південь». Цілком можливо, що члени нашої команди мусили розстрілювати у другій половині дня тому, що Графхорст надіслав мало есесівців. Графхорст скрізь по можливості чинив пасивний спротив⁵⁰.

Про роль у цих розстрілах української допоміжної поліції дають уявлення свідчення як обвинуваченого колишнього члена цієї поліції О. Стасюка:

Не пам'ятаю точно, якого числа, однак це було приблизно на початку жовтня 1941 року, в той період, коли німці розстрілювали єврейське населення в Бабиному Яру м. Києва, другого дня чи, можливо, першого, зараз точно не пам'ятаю, ми перебували, вся поліція, у школі на Подолі. Рано-вранці нас розбудили, вивели на вулицю, вишукували і з нашої групи відібрали по 20 осіб на автомашину, посадили у 2 автомашини і повезли у напрямку Бабиного Яру. Коли привезли ближче до Бабиного Яру, на одній з вулиць, точної її назви зараз не пам'ятаю, нас висадили з машин і наказали нам там [перебувати] до особливого розпорядження. Ми постояли декілька хви-

⁵⁰ Свідчення Августа Гефнера від 4 серпня 1965 р. (Barch В 162/5654, ВІ. 3575–3576).

лин, приїхав німець з якимись солдатами німецькими, і з перекладачем також, і повів нас на те місце, де забирали у євреїв носильні речі. Коли ми прийшли на місце, то побачили велику площу, де накидано багато речей. Нас усіх, поліцейських, примусили всі ці речі складати акуратно в одному місці. Ми цю роботу виконували. Коли там зібрали речі, то приїхали вантажівки. Нам наказали ці речі вантажити на автомашини, а коли завантажені машини поїхали кудись у місто (точно не знаю), ми охороняли речі, які залишилися. Таким чином, ми працювали цілий день, і знову нас привезли на автомашинах до свого приміщення на Подолі. У мене був лише один такий виїзд, де розстрілювали євреїв... Того дня, коли розстрілювали євреїв, я перебував на вищезгаданій роботі, однак на власні очі не бачив, як розстрілювали євреїв і хто саме. Організовано було таким чином. Спершу німці приводили на площу, де ми вантажили і збирали єврейські речі, на цій площі відбирали носильні речі, потім їх вели ближче до урвища Бабиного Яру, там знімали з євреїв одяг і потім їх розстрілювали. Я сам бачив, як нашою площею пройшла автомашина зеленого кольору, крита, з німцями із військ СС, у формі зеленого кольору зі знаками черепа на кашкеті. Ці німці виходили з автомашини неподалік від нас, усі озброєні німецькими автоматами, і лавами ішли до Бабиного Яру, там, пізніше, як вони пройшли, я чув стрілянину автоматних черг, а також крик людей. Українську поліцію близько до місця розстрілу не підпускали, і самі поліцейські не розстрілювали євреїв, це все робили німці. Навіть я не бачив українських поліцейських в оточенні, там також стояли німці⁵¹.

Першого дня «грос-акції» було вбито 22 тисячі осіб⁵², другого – близько 12 тисяч. Загалом «зондеркоманда 4а у співпраці зі штабом групи і двома батальйонами поліцейського полку “Південь” 29 і 30.9.41 стратила в Києві 33 771 єврея»⁵³.

⁵¹ Див. протокол допиту в МДБ УРСР від 1 липня 1946 р. колишнього поліцейського О. Стасюка в: Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 280–281.

⁵² Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a., in: Justiz und NS–Verbrechen, Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 251. Суд при цьому послався на свідчення колишнього обершарфюрера СС Ернста Конзее (Ernst Consee), який вів воєнний щоденник команди, від 28 лютого 1962 р. Зокрема, він сказав: «Наскільки мені відомо, першого дня було розстріляно приблизно 22 тисячі євреїв і другого дня – приблизно 10–12 тисяч» (Barch B 162/5642, Bl. 467–468).

⁵³ Див.: «Ereignismeldung UdSSR» № 101 від 2 жовтня 1941 р. (BAB, R 58/217).

Інформацію про масові розстріли євреїв у Києві, в тому числі про кількість жертв, містять документи Вермахту. Зокрема, радник військової адміністрації з 454-ї охоронної дивізії (відділ VII) у звіті від 2 жовтня 1941 р. записав: «Євреїв міста для реєстрації і розміщення в таборі закликали з'явитися у визначене місце. З'явилося близько 34 тисяч, враховуючи жінок і дітей. Всіх їх, після того, як здали всі свої коштовності й одяг, убили, що забрало декілька днів»⁵⁴.

Про близько 35 тисяч убитих євреїв зазначає у своєму звіті від 5 жовтня 1941 р. і вповноважений Міністерства окупованих східних областей (Східного міністерства) при групі армій «Південь» д-р Ганс Кох:

Пожежа в Києві (24–29 вересня 1941 р.) зруйнувала саме центр міста, тобто найкрасивішу й найвеличнішу його частину – з двома найбільшими готелями, головним поштамтом, радіоцентром, телеграфом і кількома універмагами. Пожежа вразила простір близько 2 кв. км, без притулку залишилось близько 50 тисяч осіб, вони так-сяк розміщуються в квартирах, що збереглися. Як покарання за безсумнівний саботаж 29 і 30 вересня ліквідовано євреїв міста, загалом (за свідченнями оперативної команди СС) близько 35 тисяч осіб, половина з яких – жінки. Населення сприйняло страту... спокійно, багато хто із задоволенням; будинки євреїв, що звільнилися, передано тим, хто потребує житла⁵⁵.

Щоби засипати трупи, схилю яру вверечі 30 вересня підірвали, а потім близько 100 військовополонених зрівняли могилу⁵⁶. Зокрема, після війни колишній поліцейський 2-го взводу 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Йозеф Ніч свідчив, що він увечері 30 вересня 1941 р.

з кількома членами роти отримав завдання забрати з одного табору полонених росіян і доправити їх до яру, в якому розстріляли євреїв. Прибувши до яру, полонені (їх було приблизно 100 осіб) мали вийти з наших машин і вирушити до яру. Я ще пам'ятаю, що ми вже під час поїздки в напрямку

⁵⁴ VA–MA RH 26 – 454/28.

⁵⁵ Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal. – Vol. 25. – Nuerenberg, 1948. – P. 100–101 (Nürnb. Dok. 053–PS).

⁵⁶ Див. обвинувальний висновок прокуратури Регенсбурга (ФРН) від 2 лютого 1970 р. у справі Розенбауера, Бессера і Кройцера (Barch B 162/6670).

яру чули вибухи. Полонених у нас забрали інші поліцейські, які, напевно, під час страти були в яру. Ми повинні були знову охороняти яр. Що полонені мали робити в яру, я не знаю. Приблизно посеред ночі полонені повернулися. Ми їх знову відвезли назад до табору⁵⁷.

2 жовтня 1941 р. до Києва з інспекцією прилетів Гімлер. Єкельн доповів йому про результати «грос-акції»⁵⁸. Пізніше Єкельн організував «товариську вечірку» для учасників масових убивств, щоб ті розслабилися і налаштувалися на інші думки. У своїй промові на цій «вечірці» він виправдовував убивства і доводив їх необхідність⁵⁹.

РОЗСТРІЛИ НА ПОЧАТКУ ЖОВТНЯ 1941 р.

Розстріли євреїв у Києві, щоправда, значно менших розмірів, тривали і в першій половині жовтня 1941 р. Коли на початку жовтня оберштурмфюрер СС Гефнер приїхав із Рівного до Києва (щоби взяти замість зламаного автобуса іншу машину для повернення до Німеччини), він знову відвідав Бабин Яр, де проводили невеликі розстріли. Йому доповіли, що вже розстріляно 35 тисяч осіб⁶⁰.

Поліцейський полк «Південь», що перебував у Києві до 14 жовтня 1941 р. включно, 1, 2, 8 і 11 жовтня провів у місті ще чотири «акції за військовим звичаєм»⁶¹, що ними в донесеннях Єкельна маскували розстріли євреїв; було знищено щонайменше декілька сотень осіб.

Колишній водій зондеркоманди 4а Людвіг Маурер після війни на допиті свідчив, що розстріли в Києві тривали навіть 8-14 днів. «Якщо запитують, чому я так вважаю, то я маю зазначити, що в той час перебував у

⁵⁷ Свідчення Йозефа Нича від 19 квітня 1967 р. (Barch B 162/6662, Bl. 394).

⁵⁸ Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42, S. 224.

⁵⁹ Див. свідчення Рене Розенбауера від 13 березня 1969 р. (Barch B 162/2886, Bl. 1331).

⁶⁰ Urteil LG Darmstadt Ks1/67 (Gsta) vom 29.11.1968 gegen Callsen u. a. // Justiz und NS-Verbrechen. – Bd. 31. – Amsterdam, 2004. – S. 251.

⁶¹ Див. радіограми № 156/57 від 2 жовтня 1941 р., № 160 від 3 жовтня 1941 р., № 179 від 9 жовтня 1941 р. і № 191 від 12 жовтня 1941 р. головнокомандувача СС і поліції на Півдні Росії (Центральний військовий архів у Празі, фонд «Штаб командування райхсфюрера СС»).

автомайстернях, віддалених від місця страти на 300-400 метрів. Кожного дня я бачив, як поліцейські ставили оточення, і також чув постріли»⁶².

З 19 жовтня 1941 р. в Києві дислокувався 304-й поліцейський батальйон (командир – майор поліції і штурмбанфюрер СС Карл Декерт), який уже 21 жовтня розстріляв за саботаж як заручників 80 українців, «крім того 9 жінок і 3 дітей»⁶³; жінки й діти напевно були євреями.

Певну кількість євреїв розстріляла в Києві в першій половині жовтня айнзацкоманда 5 (*Einsatzkommando 5*, командир – оберштурмбанфюрер СС Август Мейер), яка прибула до міста 30 вересня; серед убитих були і євреї, яких з різних причин не стратили 29–30 вересня, і єврейськовополонені. У середині жовтня ця команда розстріляла 300 психічно хворих євреїв⁶⁴, а надалі, зокрема, взимку 1941–1942 рр., вбила ще принаймні декілька сотень євреїв, що переховувалися в місті⁶⁵.

СКІЛЬКИ ЄВРЕЇВ ЗАГИНУЛО В БАБИНОМУ ЯРУ?

Отже, на основі викладеного вище можемо зробити висновок, що в Києві наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. було вбито 37–38 тисяч євреїв, а за весь період окупації – 39–40 тисяч. Дехто з дослідників стверджує (часом навіть без посилань на будь-які джерела), що загинуло на декілька десятків тисяч євреїв більше. Наприклад, на думку відомого ізраїльського дослідника Голокосту І. Арада, в місті під час окупації залишились і були знищені 60–70 тисяч євреїв⁶⁶, його колега

⁶² Див. свідчення Людвіга Маурера від 13 лютого 1964 р. (ВАН, 162/5649, ВІ. 1976).

⁶³ Див. щоденник службовця 304-го поліцейського батальйону Отто Мюллера, запис за 21 жовтня 1941 р. (Архів центрального бюро Федерального уповноваженого з документів служби державної безпеки колишньої НДР: МfS – НА IX/11, ZUV 78, Bd. 6, ВІ. 64). 22 жовтня 1941 р. Ебергард оголосив про розстріл за саботаж 100 жителів міста (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 45).

⁶⁴ Див.: «*Ereignismeldung UdSSR*» № 132 від 12 листопада 1941 р. (ВАН, R 58/218).

⁶⁵ Див.: Urteil LG Karlsruhe VIKs1/60 vom 20.12.1961 gegen Ehrlinger u. a. // Justiz und NS-Verbrechen, Bd.18. – Amsterdam, 1978. – S. 98–105.

⁶⁶ Арад І. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза

Ш. Спектор називає цифру «мінімум» 50 тисяч євреїв⁶⁷. І. Альтман, посилаючись на «оцінки українських дослідників», вважає, що в Бабиному Яру загинули навіть «близько 150 тисяч євреїв»⁶⁸. Під «українськими дослідниками» він має на увазі, вочевидь, Ю. Шульмейстера⁶⁹, О. Шлаена⁷⁰ й І. Левітаса⁷¹, котрі наполягали саме на такій цифрі. Вітчизняний учений М.В. Коваль також бере за основу «думку» якихось «українських істориків», однак пише вже лише про 52 тисячі жертв за п'ять днів⁷². Інший український дослідник, В.Ю. Король, зазначає про «понад 100 тис. осіб, переважно євреїв», які загинули в Бабиному Яру упродовж п'яти днів починаючи з 29 вересня 1941 р.⁷³ Істотно завищує кількість жертв-євреїв у Бабиному Яру і В. Нахманович, без жодних на те підстав додаючи до цих жертв усі страти, що їх зондеркоманда 4а вчинила станом на 9 листопада 1941 р. (57 243 особи), а також усі страти євреїв айнзацкомандою 5 за період з 7 вересня по 15 листопада 1941 р. (близько 30 тисяч осіб); всі наступні страти цієї команди (наприклад, убивство 12–24 січня 1942 р. 8 тисяч євреїв) В. Нахманович також відносить до жертв Бабиного Яру⁷⁴.

Таке недбале ставлення до цифр, за якими стоять тисячі й десятки тисяч людських життів, притаманне й низці публікацій, що побачили світ з нагоди 70-х роковин трагедії. Зокрема, доктор медичних наук професор І. Трахтенберг стверджує (без посилання на джерело), що в Києві після масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., виявляється, 12 жовтня

(1941–1945). – Днепропетровск: Центр «Ткума»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 251–254.

⁶⁷ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С. 18.

⁶⁸ Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941–1945 гг. – М., 2002. – С. 291.

⁶⁹ Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990. – С. 135.

⁷⁰ Шлаен А. Бабий Яр. – К.: Абрис, 1995.

⁷¹ Левитас И. Неразгаданные загадки Бабьего Яра // Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 214–223.

⁷² Коваль М.В. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // Новая и новейшая история. – 1998. – № 4.

⁷³ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2002. – С. 79.

⁷⁴ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 118–119, 135.

1941 р. «було розстріляно ще 51 тисячу осіб, переважно євреїв, а також декілька звинувачених у саботажі городян і групу політпрацівників»⁷⁵. Йому вторує доктор історичних наук Ю. Шаповал, у статті якого читаємо такий пасаж: «Пік розстрілів припав на 29–30 вересня. Тоді кількість знищених досягає понад 55 тисяч. Однак і після цього розстріли тривали (як припускають дослідники, до середини листопада 1941 р.). На 9 листопада кількість жертв становила вже 57 243»⁷⁶. Вище вже пояснено, чому постала саме така цифра. І якщо гігієністові можна вибачити незнання відповідних джерел і літератури, то історикові Ю. Шаповалу варто, напевно, уважніше ставитися до того, що він пише.

Такі оцінки, часто-густо безпідставні, не мають ані прямого, ані побічного підтвердження в жодному документі. З іншого боку, ширяться думки, що хоча євреїв і розстрілювали у Бабиному Яру, однак кількість жертв була незначною⁷⁷, або нібито євреїв не розстрілювали взагалі і на цьому місці поховані не євреї, а «жертви ЧК/НКВС», а євреїв, які залишилися в місті, німці вивезли до «найближчих колгоспів» або «спустошеного Мінська»⁷⁸.

⁷⁵ Трахтенберг І. Не прогоняй из сердца своего... // 2000. Еженедельник. – 2011. – № 39 (575).

⁷⁶ Шаповал Ю. Бабий Яр: жизнь и смерть рядом // Зеркало недели. – 2011. – № 34. – 23 сент.

⁷⁷ Приміром, в *Encyclopedia of Ukraine* (University of Toronto Press, Toronto 1988, v. 1, p. 154) стверджується, що розстріляно було лише 3 тисячі євреїв. Фактичне применшення масштабів трагедії, зведення її до незначної і навіть вигаданої події також бачимо в «критичному дослідженні» німецького ревізійніста Удо Валенди (*Walendy U. Babi Yar – Die Schlucht ‘mit 33,771 ermordeten Juden’?* // *Historische Tatsachen* No. 51, Vlotho 1992), а також у польського ревізійніста Марека Вольскі (*Wolski M. Le massacre de Babi Yar // Revue d’Histoire Révisionniste.* – 1992. – ne° 6).

⁷⁸ Див., наприклад: Тур Т. Бабин Яр – третя велика вигадка жидівської «катастрофи» // *За вільну Україну.* – 1996. – 17 лют.; Тур Т. Правда про Бабин Яр. Документальне дослідження // *Вечірній Київ.* – 1996. – 16, 19 бер.; Дятель Д. Правду про Бабин Яр мусять знати всі // *Вечірній Київ.* – 1996. – 5 лип.; Nikiforuk M. *What Happened at Babi Yar? Fact vs. Myth // The Barnes Review. A journal of nationalist thought & history.* – 1996. – Vol. II, № 7. Т. Тур фактично коротко навела «аргументацію», яка міститься в опублікованій ще 1994 р. статті німецького ревізійніста Герберта Тидемана «Бабин Яр: критичні питання і зауваження» (*Tiedemann H.*

На нашу думку, немає жодних підстав не довіряти цифрам, наведеним у німецьких звітах. У керівників оперативних груп і команд не було жодної мотивації применшувати кількість жертв. Вони не соромилися своєї «роботи» і не думали, що коли-небудь доведеться за неї відповідати; до того ж сумнозвісні німецькі педантизм і акуратність вимагали точного обліку жертв. Не було причин і завищувати цю кількість: знищення євреїв було лише одним із завдань оперативних груп, за виконання якого не нагороджували і не підвищували у званні.

Наведену вище кількість жертв підтверджують не лише німецькі документи. Зокрема, польські підпільники у Львові в радіограмі польському уряду в Лондоні 13 листопада 1941 р. повідомили про масові вбивства євреїв у Києві і назвали кількість жертв – 35 тисяч; «приблизно 3000 маленьких дітей, – ідеться далі в радіограмі, – українці вбили палицями»⁷⁹. У довідці Центрального штабу партизанського руху «Про становище в місті Києві і районах Київської області» станом на 10 жовтня 1942 р. ідеться про те, що в Києві восени 1941 р. було розстріляно 40 тисяч євреїв⁸⁰. Є також свідчення, взяті одразу після звільнення Києва у листопаді 1943 р., колишніх в'язнів Сирецького табору, які брали участь у серпні – вересні 1943 р. у спаленні трупів у Бабиному Яру: за їхніми оцінками, знищено близько 45 тисяч трупів євреїв і близько 25 тисяч трупів неєвреїв⁸¹.

Babi Jar: Kritische Fragen und Anmerkungen // Grundlagen zur Zeitgeschichte. Ein Handbuch über strittige Fragen des 20. Jahrhunderts / Hg. Gauss, Ernst (i.e., Germar Rudolf). – Tübingen: Grabert, 1994 (Veröffentlichungen des Institutes für deutsche Nachkriegsgeschichte; Bd. 22); переклад англійською: *Tiedemann H. Babi Jar: Critical Questions and Comments // Dissecting the Holocaust. The Growing Critique of 'Truth' and 'Memory' / Ed. R. Germar. – Chicago, 2003*). Псевдонім «Т. Тур», напевно, належить керівникові «Спілки прихильників України» в США д-ру Мирославу Драгану (див.: *Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 60–61*).

⁷⁹ *Wolski M. Fact Sheet on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the Babi Yar Massacre // Polish Historical Society, PO Box 8024, Stamford, CT 06905, Oct. 1991, pp. 2f.*

⁸⁰ ЦДАГОУ, ф. 62, оп.1, спр. 183, арк. 178. У доповіді заступника наркома внутрішніх справ УРСР С. Савченка секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 4 грудня 1941 р. названо навіть меншу цифру – 30 тисяч євреїв (Архів Президента РФ, ф. 3, оп. 50, д. 464, лл. 6–21).

⁸¹ *Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С.136–164; Стеюк Я. Побег // Вестник. – Черновцы, 1991. – Вып. 1. – С. 68.*

Про 35–40 тисяч убитих євреїв зазначав у своїх свідченнях радянським органам і колишній начальник IV відділу (гестапо) у відомстві командира поліції безпеки і СД у Києві оберштурмфюрер СС Вальтер Ебелінг: «Про цей розстріл мені розповів Губер⁸² в одному з казино в листопаді 1942 р., тобто за місяць по моему приїзді до Києва для роботи в оперативних органах гестапо»; «Губер був першим із команди оберфюрера СС Ерлінгера⁸³, що прибув до Києва. Він мені пояснив, що за наказом райхсфюрера Гімmlера одразу після захоплення Києва всіх євреїв необхідно розстріляти. Всім євреям наказали працювати у Бабиному Яру, а згодом в улоговинах і ямах цієї частини міста всіх поховали. Кількість розстріляних євреїв сягала 35–40 тисяч осіб»⁸⁴.

Непряме підтвердження втрат київських євреїв, яких ми доходимо, можна знайти в матеріалах перепису населення 1959 р. – першого повоєнного перепису. Згідно з ним, у місті проживало 153 466 євреїв⁸⁵. Якщо врахувати, що частина євреїв загинула на фронтах і в полоні, а частина з тих або тих причин не повернулася з евакуації на попереднє місце проживання, то цифра 40 тисяч убитих у місті євреїв не видається заниженою.

НІМЦІ – РЯТІВНИКИ ЄВРЕЇВ

Переважна більшість німців, що мали прямий або побічний стосунок до знищення євреїв, до їхньої долі ставилася доволі байдуже, не переймаючись докорами сумління. Хтось, можливо, в душі й не погоджувався з

⁸² Якоб Губер (Huber) народ. 12 листопада 1908 р. у Галіції, до переселення до Німеччини в січні 1940 р. був священиком у Станиславі (нині Івано-Франківськ). З 21 червня 1941 р. – перекладач в айнзацкоманді 5 у званні унтерштурмфюрера СС. В 1942–1943 рр. – перекладач у відділі III (СД) у відомстві командира поліції безпеки і СД у Києві, з грудня 1943 р. – у відомстві начальника поліції безпеки і СД у Мінську (див. протокол допиту Якоба Губера від 17 листопада 1960 р., у: Varch В 162/2929, ВІ. 533–535).

⁸³ Еріх Ерлінгер у 1942–1943 рр. був начальником поліції безпеки і СД у Києві у чині оберштурмбанфюрера СС.

⁸⁴ Цит. за: *Евстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра. – С. 274–275.

⁸⁵ Киев // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 4: Кабак – Лютер / Ред. И. Орен (Надель), Н. Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин 1988. – Кол. 252–258.

убивством беззахисних жінок, дітей, старих людей, однак зовні вони цю незгоду якимись конкретними діями не виявляли. Дехто не витримував. Колишній шофер зондеркоманди 4а Віктор Трілл згадував:

У нас загинуло небагато людей. Я знаю лише двох чиновників шупо (Schupo/Schutzpolizei – охоронна поліція. – *О.К.*), яких уві сні застрелив колега, оскільки у нього через розстріли не витримали нерви. У цього чоловіка, який стріляв, була своєрідна вимова. Я не знаю, звідки він походив. Де це сталося, я також не знаю. З цими двома поліцейськими я ще в Житомирі жив в одній кімнаті, однак інцидент стався пізніше. Коли я повернувся з відпустки, розповідали, що обидвох застрілених товаришів поховали як належить з військовими почестями, натомість знавсілілого товариша, який застрелився, десь закопали. Тоді у нас у всіх нерви були зіпсовані – в когось більше, в когось менше. Я після розстрілів не міг їсти три дні, настільки в мене були пошарпані нерви⁸⁶.

З іншого боку, серед німців траплялися й такі (щоправда, небагато), що не були байдужими до долі євреїв, намагалися якимось допомогти беззахисним жертвам. До таких німців належали Пауль Вьорцбергер (Paul Wörzberger) і Йоган Коллер (Johann Koller). У вересні 1941 р. перший був зв'язковим-мотоциклістом 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону, а другий – особистим шофером командира 2-ї роти Кройцера. 29 вересня 1941 р. Вьорцбергер приїхав на своєму мотоциклі до Бабиного Яру з донесенням для Кройцера. Після війни він згадував:

Як я вже сказав на початку, я мав постійно перебувати в межах досяжності мого командира роти Кройцера. Можливо, щоби передати донесення Кройцеру, я також прийшов до яру, де побачив Кройцера просто на місці страти. Тому я не міг не побачити вже розстріляних євреїв. Я бачив, як євреї (чоловіки, жінки і діти) в яру йшли на місце розстрілу. Ще за межами урвища євреї мусили здати цінні предмети і дорогий одяг. Щодо процесу страти я ще сьогодні знаю, що євреї по черзі мали лягати поруч один з одним, і потім їх розстрілювали пострілами в потилицю. Живі євреї

⁸⁶ Див. свідчення Віктора Трілла від 8 червня 1965 р. (Barch В 162/5653, ВІ. 3026).

мали лягати на мертвих, і їх також розстрілювали. Зі стоїчним спокоєм ці люди йшли на смерть [...]. Поблизу складеного одягу були дві жінки, відокремлені від інших. Коли я проходив повз них, жінки сказали, що вони українки і я повинен їх урятувати. Вони буквально прив'язалися до мене. Поблизу цього місця стояв мій товариш Коллер, який був шофером Кройцера. Я пішов з обома жінками до Коллера, і ми разом почали обговорювати, як можемо врятувати цих жінок. Чи були ці жінки євреями чи мова йшла дійсно про українок, я сказати не можу. Ми домовились, що Коллер на своїй машині увезе обох жінок з небезпечної зони. Ми розуміли, що на нас чекає, якщо цей акт порятунку викриють. Однак ми співчували цим жінкам, котрі сильно плакали. Я знав, що Кройцер перебував у яру, тож ця поїздка для Коллера була ризикованою. Я залишився на місці, щоби прикрити Коллера, якщо про нього запитають⁸⁷.

У викладі Коллера ця історія дещо відрізняється від розповіді Вюрцбергера. Після війни Коллер згадував:

Під час акції проти євреїв я мав відвезти Кройцера на місце. Під час цієї поїздки євреїв уже вивезли. Приїхавши на місце, Кройцер вийшов із машини і рушив до пагорба. З того боку, куди пішов Кройцер, я почув постріли. Моє завдання було виконано. Коли я там стояв, до мене підійшов зв'язковий-мотоцикліст Ганс Вюрцбергер [правильно: Пауль Вюрцбергер. – *О.К.*] з Віттенберга (поблизу Дрездена). Поруч із ним йшла жінка. Вюрцбергер попросив мене відвезти цю жінку до міста. Жінка плакала. Якийсь час я розмірковував, адже було дуже ризиковано когось вивозити, і до того ж ми мали повертатися повз усю колону, яку охороняли. Однак я все-таки погодився. Вюрцбергер сів поруч мене, а жінку ми посадили на задне сидіння. Так ми поїхали до міста. Тут ми висадили жінку, котру Вюрцбергер явно раніше не бачив. Жінка втекла, ми зраділи, що все минуло добре⁸⁸.

⁸⁷ Зі свідчень 16 вересня 1968 р. колишнього зв'язкового-мотоцикліста 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Пауля Вюрцбергера (ВAB, 162/6666, ВІ. 1000).

⁸⁸ Зі свідчень від 26 квітня 1968 р. колишнього шофера командира 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Йогана Коллера (ВAB, 162/6664, ВІ. 643–644).

Можливо, розбіжності у свідченнях пов'язані з тим, що Вьорцбергер і Коллер розповіли про цей випадок порятунку лише через 27 років, тож деякі деталі вони могли просто забути. Що ж до врятованих, то це були, напевно, 17-річна Г. Баташева і 14-річна М. Пальті. Ось як розповідає про цю історію Г. Баташева. 29 вересня 1941 р. її разом з іншими євреями пригнали на велику рівну ділянку поблизу яру.

На цьому майданчику гітлерівці зривали з людей одяг і напівроздягнених гнали до місця страти. Люди кидалися с одного місця на інше, немов збожеволіли, в суцільний гул зливалися крики приречених і автоматні черги. Я не зовсім розуміла, що зі мною відбувається і де загубила свою матір, сестру і брата. В цій метушні я зустріла 14-річну дівчинку з нашого двору Маню Пальті, ми взялися за руки і почали разом шукати порятунку. Ми підійшли до одного з катів і почали йому пояснювати, що ми не євреї і потрапили до Бабиного Яру суто випадково, з цікавості. Він підвів нас до офіцерів, що стояли біля легкової автомашини, і почав їм щось пояснювати. Незабаром один з гітлерівців жестом вказав нам, що можемо сісти до автомашини, що ми й зробили. Шофер прикрив нас якимось одягом і поїхав до центру міста. Шофер вивіз нас на вулицю Мельника і відпустив⁸⁹.

Як бачимо, свідчення Вьорцбергера і Баташевої загалом збігаються. Натомість Коллер міг забути багато деталей тому, що просто допомагав Вьорцбергеру. Вьорцбергер і Баташева краще запам'ятали цю подію, оскільки перший був ініціатором порятунку, а для дівчинки взагалі ішлося про її життя.

До німців-рятівників можна віднести, щоправда, з певними застереженнями, Ріхарда Керля (Richard Kerl). У травні 1941 р. криміналасистента Ріхарда Керля з гестапо Гільдесгайму відрядили до Дюбена. Він одержав форму обершарфюрера СС і пізніше увійшов до складу зондеркоманди 4а. Через поранене коліно виконував обов'язки другого кухаря при польовій кухні. Наприкінці вересня 1941 р. Керля призначили в оточення на околиці Києва, під час якого він нібито врятував від розстрі-

⁸⁹ З протоколу допиту як свідка 15 липня 1980 р. у КДБ УРСР Г. Баташевої (Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 322).

лу єврейську сім'ю. Керль згадував у своїх післявоєнних свідченнях:

Я не можу сказати, скільки вже днів ми перебували у Києві, коли одного вечора до канцелярії прийшов чиновник і сказав мені, що завтра розпочнеться велика акція, в якій має брати участь також кухар. Він сказав дослівно: «Головний кухар залишиться тут, а ти підеш зі мною» [...]. Наступного дня рано-вранці всіх вишукували і розподілили команду. Хто провів розподіл, я вже сказати не можу. Я вважаю, що були присутні всі офіцери. Я пригадую, що частину призначили шоферами, частину – в оточення і частину – стрільцями. Потім призначені загони виїхали на машинах. Я точно знаю, що нас як загороджувальний пост для шлюзування євреїв залишили на околиці міста поруч із вулицею [...]. Хочу ще зазначити, що між постовими ліворуч і праворуч був проміжок приблизно 50-60 метрів. Постові були у формі і мали службовий пістолет калібру 7,65. Коли колони проходили повз нас, євреї ще були вдягнуті [...]. Я півтора дня перебував в оточенні в цьому місці. Одного разу під час несення служби до Керля підійшла жінка з двома дорослими дочками і почала благати про звільнення. Вона попросила мене взяти одну з дочок і ввечері відвідувати сім'ю в їхній квартирі. Я ризикнув і випустив матір із дочками на волю через огорожу, що була позад мене. Цілком зрозуміло, що я не міг чинити так кожного разу, адже члени команди вищого рівня контролювали нашу діяльність⁹⁰.

Важко сказати, чи відповідають дійсності свідчення Керля. Принаймні, можна припустити, що він з жалю цілком міг урятувати єврейську сім'ю.

ЗНИЩЕННЯ СЛІДІВ МАСОВИХ УБИВСТВ У БАБИНОМУ ЯРУ

У середині 1943 р. в Україні за наказом Головного управління імперської безпеки (РСГА) розпочали знищення слідів масових страт – так звану акцію 1005. Уповноваженим РСГА у цій справі на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель. Своїм уповноваженим у райхскомісаріаті Україна Блобель призначив штурмбанфюрера СС Ганса-Фріца Зонса (Hans-Fritz Sohns),

⁹⁰ Свідчення Ріхарда Керля від 14 грудня 1961 р. (ВАН, 162/5642, ВІ. 364–365).

який для знищення вже наявних масових могил сформував дві команди – на початку серпня 1943 р. у Києві команду 1005a і наприкінці серпня 1943 р. в Дніпропетровську команду 1005b; до кожної входили декілька чиновників поліції безпеки і взвод (30-40 осіб) охоронної поліції. Під час діяльності на Україні команду 1005a очолював оберштурмфюрер СС Ернст Бауман (Ernst Baumann), взвод охоронної поліції – лейтенант поліції Вінтер (Winter); команду 1005b – гауптштурмфюрер СС Фріц Цитлов (Fritz Zietlow), а взвод охоронної поліції – обер-лейтенант поліції Ханіш (Hanisch). Чиновники поліції керували вилученням і спаленням трупів, а поліцейські охороняли район «атмосферних опадів» (так у звітах-«метеозведеннях» для маскуванню називали місцезнаходження масових могил, поняття «висота хмар» означало кількість спалених трупів) і полонених, які вилучали і спалювали трупи⁹¹.

У Бабиному Яру трупи спершу спалювала команда 1005a, на початку вересня 1943 р. до неї долучилася команда 1005b з Дніпропетровська⁹². Спалювання розпочалося 18 серпня 1943 р. Перебіг цієї акції докладно описано у свідченнях і спогадах в'язнів, які вижили, змушених виконувати цю роботу⁹³. Зокрема, Яків Стеюк, один зі ста в'язнів Сирецького табору в Києві, які 18 серпня 1943 р. працювали в Бабиному Яру, на допитах у НКДБ УРСР 12 і 15 листопада 1943 р. свідчив:

Коли прибули до Бабиного Яру, всім на ноги вдягли кайдани, в яких ми були

⁹¹ Landgericht Stuttgart, Ks 22/67, Urteil v. 13.3.1969 gegen Soh.[ns] u. a., in: Justiz und NS–Verbrechen, Bd. 31 (Amsterdam, 2004), Lfd. # 701.

⁹² Див. свідчення під присягою 25 жовтня 1945 р. колишнього обервахтмейстера охоронної поліції резерву Герхарда Адамеца (ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 256, лл. 270–283).

⁹³ Будник Д., Канер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. – Konstanz, 1993; Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. – Тель-Авив, 1997; Кузнецов А. Бабий Яр: Роман-документ. – К., 1991; Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии. – С. 136–164 (протоколи допитів у 1943 р. С. Берлянта, В. Давидова і Я. Стеюка); Мартыненко Б.А. Трагедия Бабьего Яра: рассекреченные документы свидетельствуют // Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 Fünfzig Jahre danach zum Gedenken / Hrsg. E.R. Wiehn. – Konstanz, 1991. – S. 361–374 (уривки зі свідчень різних років Д. Будника, В. Давидова, Я. Стеюка).

вдень і вночі, до табору більше не поверталися. Варто зазначити ту обставину, що охорона тут складалася не з українських поліцаїв, як у Сирецькому таборі, а винятково зі спеціально підібраних німецьких жандармів. Спершу ми не знали сенсу і мети наших «земляних робіт» (розкопок), і лише на шостий день, виривши яму глибиною близько 4-х метрів, знайшли велику кількість людських трупів, серед яких були жінки, старі і діти [...]. Трупи виривали з ям частково гачками, частково механічним шляхом за допомогою екскаватора «Полик». Вилучені трупи складали шарами на спеціально влаштовані майданчики; після кожного шару трупів укладали дрова, обливали відпрацьованим атолом, змішаним з керосином, а потім, коли вже декілька шарів трупів і дров сягали 4-х метрів, майданчик підпалювали, і таким чином згорало одночасно близько 5000 трупів. Таких майданчиків під час роботи з 18 по 26 серпня було не менше 10 [...] більшість викопаних трупів належали цивільному населенню, як жінкам, так і чоловікам різного віку, а також дітям. Лише в одному місці Бабиного Яру, де було знайдено близько 20 000 трупів⁹⁴, за зовнішнім виглядом і залишками одягу можна було зробити висновок, що це трупи розстріляних військовополонених з командного складу Червоної армії. Щодо осіб, які керували роботами з розкопування та спалення трупів, особисто я знаю таких: штурмшарфюрер СС Топайде [правильно: SS-Sturmscharführer Heinrich Topheide. – *О.К.*], який був технічним керівником робіт і водночас найжорстокішим у ставленні до арештантів-робітників. Він власноруч розстрілював арештантів, які завинили, і, напевно, брав участь у масових розстрілах мирного населення міста Києва у 1941 р., адже знав усі місця, де були закопані трупи жертв фашистського терору. Його помічниками були: гауптвахтмейстер жандармерії [Йоганн] Меркель (з Мюнхена), гауптвахтмейстер жандармерії Фогт, ротенфюрер Рідер⁹⁵ [правильно: SS-Rottenführer Heinz Röber. – *О.К.*] та інші [...]. Перші 5-6 днів працювали 100 осіб, потім один утік, двох, що захворіли, [...] розстріляли. Потім поступово невеликими групами (20-40 осіб) привозили нових арештованих і примушували виконувати ту саму роботу. До моєї втечі, тобто до 28 вересня 1943 р., в Бабиному Яру розкопували і спалювали трупи розстріляних і вбитих 321 особа [...]. На моїх очах і за моєї участі викопано, а потім спалено приблизно **45 тисяч** трупів, із

⁹⁴ В архівному оригіналі допиту Я. Стеюка в цьому місці стоїть цифра «2000» (ГДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1, арк. 207).

⁹⁵ В архівному оригіналі протоколу допиту Я. Стеюка замість Рідера зазначено Ревер.

них близько 500 трупів вилучено з землі в лісі поблизу Кирилівської лікарні, а решта в Бабиному Яру [...]. Нас, в'язнів, що виконували цю роботу, німці поділили на кілька бригад, і кожна мала відповідне доручення. Одні розкопували ями лопатами, інші обслуговували екскаватор, що також працював на розкопці й вилученні трупів, інші виймали трупи й складали на спеціальні майданчики, а потім німці власноруч ці трупи підпалювали, заздалегідь обклавши дровами і обливши пальним (керосин, автол, нафта тощо). Неспалені частини трупів (кістки) в'язні на ношах приносили на кам'яний поміст, де спеціальна бригада їх дробила і пропускала крізь дротяну решітку, потім розкидали їх по урвищах Бабиного Яру. Всі вироби з золота, монети і навіть зуби німці після спалення трупів знаходили в попелі і забирали собі, а нам казали, що все це йде на користь Німеччини [...]. Хочу додати, що німці за час мого перебування у Бабиному Яру розстріляли 24 в'язня⁹⁶.

Інші ув'язнені, які вижили (В. Давидов, С. Берлянт), на допитах 9 і 16 листопада 1943 р. свідчили, що кожен щабель складався з майже 3 тисяч трупів і що загалом було спалено приблизно 70 тисяч трупів, у тому числі близько 20 тисяч (?) трупів військовополонених⁹⁷.

У ніч із 28 на 29 вересня 1943 р. кілька десятків ув'язнених обценьками і зубилом, що їх вони знайшли на екскаваторі, розбили кайдани на ногах, відчинили спеціально підібраним ключем двері-решітку землянки, в якій тримали робітників, і втекли. Однак врятуватися пощастило лише 15 особам. Решту в'язнів 30 вересня 1943 р. розстріляли. Роботи в Бабиному Яру було зупинено.

ХТО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВБИВСТВА ЄВРЕЇВ У БАБИНОМУ ЯРУ

За вбивства євреїв у Києві восени 1941 р. прямо відповідають:

1. Генерал-майор Курт Ебергард (1874–1947), начальник фельдкомендатури 195 і з 24 вересня 1941 р. міський комендант Києва; вчинив самогубство 8 вересня 1947 р. в американському полоні.
2. Обергрупенфюрер СС Фрідріх Єкельн (1895–1946), вищий

⁹⁶ Бабий Яр. К п'ятидесятиліттю трагедії. – С. 143–145, 147; 149–152.

⁹⁷ Там же. – С. 139 (С. Берлянт), 159–161 (В. Давидов).

- фюрер СС і поліції в тилу групи армій «Південь»; повішений 3 лютого 1946 р. у Ризи за вироком радянського воєнного трибуналу.
3. Бригаденфюрер СС д-р Отто Еміль Раш (1891–1948), шеф *Einsatzgruppe C* поліції безпеки і СД; помер у 1948 р.
 4. Штурмбанфюрер СС д-р Вальтер Хофман (1905–1945), референт IV відділу (гестапо) у штабі *Einsatzgruppe C*.
 5. Штандартенфюрер СС Пауль Блобель (1894–1951), командир зондеркоманди 4а; повішаний 8 червня 1951 р. за вироком американського воєнного трибуналу.
 6. Оберштурмбанфюрер СС Август Мейер (1900–1960), начальник оперативної команди 5; вчинив самогубство після арешту 13 травня 1960 р.
 7. Підполковник охоронної поліції (з червня 1942 р. полковник) Рене Розенбауер (1888–?), командир поліцейського полку «Південь»; після війни перебував під слідством, однак перед судом за станом здоров'я не постав і засуджений не був.
 8. Майор охоронної поліції і штурмбанфюрер СС Мартин Бессер (1892–?), командир 45-го резервного поліцейського батальйону; після війни перебував під слідством, однак перед судом за станом здоров'я не постав і засуджений не був.
 9. Майор охоронної поліції і штурмбанфюрер СС Генріх Ганнібал (1889–1971), командир 303-го поліцейського батальйону.
 10. Оберштурмфюрер СС Бернхард Графхорст (1913–1943), командир 3-ї роти батальйону військ СС особливого призначення; загинув 2 вересня 1943 р.

Непряма відповідальність лягає на таких осіб:

- генерал-фельдмаршала Вальтера фон Райхенау (1884–1942), головнокомандувача 6-ї армії; помер 17 січня 1942 р. на посаді головнокомандувача групи армій «Південь»;
- генерал-лейтенанта Альфреда фон Путткамера (1882–1946), начальника тилу 6-ї армії в 1939–1941 рр. Міський комендант Києва 20–23 вересня 1941 р.;
- генерала піхоти Ганса фон Обстфельдера (1896–1976), команди-

- ра 29-го армійського корпусу і начальника київського гарнізону;
- генерал-майора Фрідріха Циквольфа (1893–1943), командира 113-ї піхотної дивізії, начальника київського гарнізону з 27 вересня 1941 р.; тяжко поранений 25 серпня 1943 р. як генерал-лейтенант і командир 343-ї піхотної дивізії, помер 17 вересня 1943 р.;
- командирів дивізій 29-го армійського корпусу, що дислокувалися в Києві наприкінці вересня 1941 р.;
- генерала піхоти Александра фон Гартмана, командира 71-ї піхотної дивізії; загинув 25 січня 1943 р. у Сталінграді;
- генерал-лейтенанта Ернста Гаммера (1884–1957), командира 75-ї піхотної дивізії; потрапив у полон до американських військ 13 квітня 1945 р., звільнений у 1947 р.;
- генерал-лейтенанта Ганса-Генріха Зикст фон Арніма, командира 95-ї піхотної дивізії; потрапив у полон у Сталінграді 20 січня 1943 р., помер у полоні в 1952 р.;
- генерала піхоти Курта фон дер Шевальє, командира 99-ї легкої піхотної дивізії; пропав без вісті 18 квітня 1945 р. під Кольбергом (Колобжег, Польща);
- генерала артилерії Віллі Мозера, командира 299-ї піхотної дивізії; помер у радянському полоні в 1946 р.

КИЇВ У ПЕРШІ ДНІ ОКУПАЦІЇ (19–28 ВЕРЕСНЯ 1941 РОКУ)

У цій короткій розвідці спробуємо відтворити соціально-політичну ситуацію в Києві, яка склалася від початку нацистської окупації і передувала трагічним подіям 29–30 вересня 1941 р.

Дещо зі статистики. За переписом населення 1939 р., в Києві налічувалось 847 тисяч мешканців, з них 26,5% становили євреї¹. 1940 року кількість киян сягнула 930 тисяч². З початком війни, від 23 червня 1941 р. близько 200 тисяч киян було призвано до лав Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА)³: молодших 36 років – за мобілізацією, старших чоловіків – «на проходження зборів».

Починаючи з 1 липня 1941 р., у зв'язку з несподівано швидким просуванням фронту, ще 325 тисяч киян евакуювали на схід⁴. Поїхали кваліфіковані робітники, інженери й техніки київських оборонних та привієняних до цієї категорії промислових підприємств (хто мав від мобілізації «бронь» на випадок війни), відповідальні працівники державних та компартійних установ, відомі діячі науки, культури та мистецтва, члени їхніх родин, а також родини командного складу РСЧА

¹ ДАК, ф. Р-11, оп. 4, спр. 24, арк. 2.

² Там само, оп. 6, спр. 9, арк. 1. Див. також: Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – К., 1985. – С. 30.

³ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I, ч. I. – К., 1999. – С. 64; Подвиг на віки. Книга пам'яті України. Місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – С. 130.

⁴ Там само.

та НКВС. Спорожніли великі відомчі житлові будинки, подекуди цілі квартали – особливо на елітних Липках. Спорожніли й будинки наркоматів та готелі на Хрещатику.

Біженці із західних областей у Києві не затримувались – особливо ті, хто вже побував в ешелонах та на шляхах відступу під бомбами: вони намагались відправитися якомога далі на схід. А то були, переважно та знов-таки, члени родин командного складу РСЧА, відповідальних працівників державних, партійних, каральних органів. Усі вони прямували вглиб країни, бо темпи перших днів війни чітко давали зрозуміти, що наступ ворога вдасться зупинити нескоро.

Неможливо точно визначити військові та природні втрати серед мирного населення в цей час, оскільки всі реєстраційні книги кладовищ радянська влада в 1941 р. знищила, коли залишала місто. Кияни стали свідками жахливих видовищ: розстріляних та спалених в'язнів Лук'янівської тюрми⁵ та останніх жертв, знищених енкаведистами у «тюрподах»⁶ – під час втечі з Києва. Ніхто не назве кількість покинутих та померлих у міських шпиталях поранених червоноармійців...

Героїко-трагічна оборона Києва, що тривала на правому березі Дніпра від 11 липня до 19 вересня 1941 р., завершилася оточенням 665-тисячного радянського війська⁷ на лівому березі та здачею Києва ворогу.

19 вересня 1941 р. начальник Генерального штабу сухопутних військ Вермахту генерал-полковник Франц Гальдер отримав донесення: «З 12.00 над Києвом майорить німецький прапор»⁸. На цей момент у залишеному напризволяще Києві могло перебувати близько 400 тисяч мешканців та невелика кількість червоноармійців і

⁵ Кричевська-Росандіч К. Київські спогади дитинства (уривки) // *Родовід*. Наукові записки до історії культури України. – 1997. – № 15. – С. 82.

⁶ Левитська І. Обличчя пам'яті // *Київ*. – 2003. – Ч. 9. — С. 162. «Тюрпод» – тюремний підвал, де виконувалися смертні вироки. Тут ідеться про такий підвал по вул. Володимирській, 33.

⁷ *Українське слово*. – 1941. – 28 вер. – С. 1. Радянські джерела, звичайно ж, подають меншу кількість полонених – 453 тисячі (див.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – Т. 12. – С. 77), але це аж ніяк не применшує жахливості трагедії.

⁸ Гальдер Ф. Военный дневник. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3. – С. 362.

командирів, які не встигли переправитись на лівий берег до підриву мостів через Дніпро.

Радянська влада жорстко вчинила з тими покинутими киянами, керуючись настановами, які впливали з відомого виступу Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. Вождь закликав не залишати на окупованих територіях жодного кілограма зерна, жодного літра пального, жодного вагона. Отож, до 5 серпня 1941 р. з Києва було вивезено на Схід десятки тисяч вагонів різного вантажу, у тому числі продовольство. У Дніпрі біля Києва затопили останні баржі з борошном, цукром, сіллю. А коли 18 вересня кияни побачили, що армія залишає місто, почалися масові грабунки продовольчих та промтоварних крамниць⁹.

Щодо зустрічі німців киянами – завжди згадують якихось дідуганів із хлібом-сіллю. Справді, киянам було цікаво спостерігати прихід невідомої нової сили. Наведемо спомин Катрусі Кричевської, яка п'ятнадцятирічною дівчинкою з косичками 19 вересня стояла навпроти Лук'янівського базару: «Наш сусід з 3-го номера (по вулиці Мельникова. – *Д.М.*) з малюсінької халупки багатодітний кравець, єврей, стояв коло нас, тримаючи блюдечко, на якому лежав солоний огірок. Так сусід вітав “визволителів від комунізму”»¹⁰. Додамо: через десять днів і ця родина теж пішла у Бабин Яр...

А радянська земля мусила горіти під ногами підступного ворога. Місто зустріло німців без електрики та водопостачання, без телефонного, телеграфного й поштового зв'язку, без трамвайного руху: всі системи життєзабезпечення вивели з ладу радянські підпільники-диверсанти, частогусто ними були самі ж працівники цих закладів та установ. Однак за ці дії нацисти почали розстрілювати саме євреїв. Так, уже 20 вересня кияни, які прямували до Дніпра по воду, бачили обіч сходів до пам'ятника Хрещення Русі (колони Магдебурзького права) тіла розстріляних чоловіків, поруч валялися їхні паспорти з відповідним записом про національність¹¹.

До киян уже долинули чутки про те, що в окупованому 20 липня Фастові німці розстріляли всіх євреїв¹².

⁹ *Флоростівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 23.

¹⁰ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К., 2006. – С. 66.

¹¹ *Малаков Д.* Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 42.

¹² Там само. – С. 62.

21 вересня у людних місцях на стінах київських будинків та на парках з'явилися перші накази окупаційної влади: про реєстрацію чоловіків, про вимогу стати до праці за попереднім місцем роботи, про здачу зброї та надлишків продовольства (малося на увазі награбоване в дні беззладдя) тощо. За невиконання цих наказів – звинувачення в саботажі та розстріл.

Кияни могли не знати, що 24 липня нацисти розстріляли усіх євреїв окупованої Шепетівки, потім – Бердичева, Вінниці. 11 вересня штаб айнзацгрупи С повідомив у Берлін, що в Кам'янці-Подільському розстріляно 23 600 євреїв (серед них 14–16 тисяч депортованих сюди угорських євреїв). Ці акції здійснювалися без будь-яких звинувачень у саботажі саме євреїв, а винятково за настановами нацистської ідеології. Нагадаймо: після підписання 1939 р. відомого пакту Ріббентропа – Молотова радянська пропаганда припинила критику нацистського (тоді вживали поняття «фашистського») режиму в Німеччині, вже не згадуючи жодним словом про ставлення гітлерівців до євреїв у самій Німеччині.

Оволодівши Києвом, німці довідались від полоненого радянського командира (тоді не вживали слово «офіцер») про мінування громадських будинків і хутко повітыгали з тих підвалів вибухівку разом із радіокерованою апаратурою, закладені інженерними підрозділами 37-ї армії та енкаведистами. Німецькі сапери своєчасно розмінували будинки уряду, Верховної Ради, штабу КОВО на Банковій, 11, НКВС на Володимирській, 33, музею Леніна (нині – Будинок учителя), оперного театру тощо. Фактично окупанти врятували для прийдешніх поколінь киян ці споруди. Але тоді німці не знали, що так само заздалегідь «совсти» замінували Успенський собор та Хрещатик. Останній залишився майже безлюдним – із порожніми готелями, установами та квартирами евакуйованої радянської еліти. Ці помешкання, як і передбачалося, заселили новоприбулі окупанти. Ніхто з них не здогадався, що і там усе заміновано. Деякі мешканці знали, але вважали, що це зроблено на випадок вуличних боїв, до яких місто ретельно готувалося. Але ж ворог просто зайшов у Київ слідом за відступаючими захисниками, тож ніяких вуличних боїв уже не могло бути. Про те, що мінування мало інші – підступніші й далекоглядніші – цілі, на думку не спадало. Певною мірою спрацювали чутки, умисне поширювані в дні оборони міста: мовляв, пляшки з легкозаймистою рідиною, закладені на горіщах хрещатицьких будинків, призначалися для того, аби комсомольці

кидали їх на ворожі танки, якщо ті прорвуться на головну вулицю столиці. То вже за кілька десятиліть по війні стала відомою справжня мета зловісних пляшок на горищах: посилити дію вогню. Нагадаймо: газу тоді в Києві не було, їжу кияни готували на варистих печах на дровах та, переважно, на примусах, тож на кухнях зберігалися оберемки наколотих дров та бідони й сулії з гасом. З початком війни люди намагалися робити запаси речей першої потреби: сіль, мило, сірники, крупи і... гас! Один дядько з вулиці Лютеранської вихвалявся, що заготовив гасу повну ванну – 150 літрів! Отож, горіти було чому. Плюс сухі після спекотного літа дерев'яні горища, крокви, перекриття, перегородки, меблі. Ті, хто готували грандіозну пожежу, все це врахували. Напевно, їхню уяву лоскотали відомі кожному зі шкільної лави рядки лермонтовського «Бородина»: «Скажи-ка, дядя, ведь недаром Москва, спалённая пожаром, французу отдана?!» Ану-мо, тепер – Київ, адже війна – «Отечественная», про що газета «Правда» сповістила одразу ж!

А тепер наведемо рядки з допису Ф. Гладка, вміщені 21 жовтня 1941 р. в газеті «Українське слово»:

«Перший вибух хмарою диму затьмарив ясний день. Полум'я охопило крамницю “Дитячий світ”, яка містилася на розі Прорізної вулиці та Хрещатика. З цього почалося. Вибух чергувався за вибухом. Пожежа поширилася вверх по Прорізній вулиці і перекинулася на обидва боки Хрещатика. Вночі кияни спостерігали велику криваву заграву, яка не вщухала, а невпинно розросталася. Жидо-більшовики зруйнували водогін. Пожежу гасити було неможливо. В той час вогонь був господарем – він жер і знищував будинок за будинком. Згоріло 5 кращих кінотеатрів, театр юного глядача, театр КОВО, радіо-театр, консерваторія та музична школа, центральний поштамт, будинок міськради, 2 найбільших універмаги, 5 найкращих ресторанів та кафе, цирк, міський ломбард, 5 найбільших готелів (“Континенталь”, “Савой”, “Гранд-Готель” та ін.), центральна міська залізнична станція (квиткові каси), будинки архітектора та вчених, 2 пасажі, друкарня, 8-а взуттєва фабрика, середня школа, понад 100 найкращих крамниць. Загибло багато бібліотек, цікавих документів, коштовних речей. Наприклад, в Київській консерваторії згорів великий орган і щось 200 роялів і піаніно. Навіть важко собі уявити і підрахувати величезні розміри цього нечуваного

злочину советів!»¹³.

Усю протипожежну техніку, в тому числі 40 спеціальних автомобілів, теж задалегідь евакуювали з Києва, щоправда, далі Броварів машини не рушили за браком пального.

А німці, намагаючись приборкати вогонь, застосували свої армійські пожежні автомашини. Автонасоси, з'єднані послідовно, качали воду просто з Дніпра. Рукава проклали від Набережного шосе на Хрещатик по сходах, що ведуть до вже згаданого пам'ятника Хрещення Русі. Але невгамовні підпільники робили спроби вночі різати ті рукава: а щоб горіло!

У боротьбі з пожежею німецькі сапери підірвали кілька будинків, аби припинити поширення вогню. Скільки тоді загинуло німців і киян, ніхто й ніколи вже не дізнається...

Вибухи й вогонь за тиждень повністю знищили забудову Хрещатика: непарний бік від будинку № 5 до Бессарабської площі, парний бік – від теперішнього майдану Незалежності до вулиці Богдана Хмельницького. Так само згоріло все доцентру на вулицях Інститутській (парний бік – до Ольгинської), непарний бік на Ольгинській, Заньковецької, на теперішній архітектора Городецького; Лютеранська – нижня частина, Прорізна (ліворуч – до Пушкінської, праворуч – до вулиці Паторжинського), Пушкінська – обидва боки від Прорізної до Богдана Хмельницького. У цих кварталах вигоріло геть усе¹⁴. Але Український драматичний театр імені Івана Франка вцілів.

Коли догоріло, німці підірвали фасади кількох будинків на Хрещатику та Прорізній, які загрожували падінням та новими жертвами.

5 жовтня уповноважений нацистського міністерства окупованих східних областей при групі армій «Південь» гауптман д-р Ганс Кох повідомляв: «...пожежа Києва 24–29 вересня 1941 р. знищила власне центр міста, тобто найкращу й величнішу його частину – з двома найбільшими готелями, поштамтом, радіоцентром, телеграфом та кількома універмагами. Пожежею охоплено терен до 2 кв. км, без даху над головою залишилось близько 50 тисяч людей; вони сяк-так розміщуються в покинутих помешканнях».

¹³ Гладко Ф. Наслідки пожежі в Києві // *Українське слово*. – 1941. – 21 жовт. – С. 3.

¹⁴ Київ. 1941–1943. Фотоальбом / Автор-упор. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 101–142.

28 вересня газета «Українське слово» вмістила статтю німецького військового кореспондента Віллі Елерса, де, зокрема, були такі рядки: «Взагалі всі багаті жиди повтікали й полишили сотні тисяч своїх одноплемінників. Вони ходять тепер як духи по вулицях і стараються вичитати на наших лицах, чи буде для них яке милосердя»¹⁵.

Щоправда, сотень тисяч євреїв у Києві тоді не могло бути, а зазедве до 40 тисяч, як подається в довідці Центрального штабу партизанського руху «О положении в городе Киеве и районах Киевской области» станом на 10 жовтня 1942 р.¹⁶, але це аж ніяк не применшує розмірів трагедії, що сталася...

Того ж дня, 28 вересня, по Києву було розвішано оголошення, сумно відомі тепер на весь світ, що починалися словами: «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника–Доктерівській (коло кладовищ)». Кожному справжньому киянині тоді й тепер зрозуміло, що таку адресу міг подати аж ніяк не киянин: вулиці Мельника (точніше – Мельникова) та, очевидно, Дегтярівська, а не Доктерівська, беруть початок від Лук'янівської площі та однойменного базару і від цього місця розходяться віялом під гострим кутом. Вулиця Мельникова справді веде в бік Лук'янівських кладовищ (православного, військового та вже не існуючих єврейського, караїмського та магометанського). Вулиця Дегтярівська проходить лише повз південний кінчик Лук'янівського православного кладовища. Таким чином, укладачі тексту розпорядження дали тільки напрямок, умисне приховавши саме місце запланованої акції, аби, певною мірою, збити з пантелику тих, хто мав з'явитися на ранок 29 вересня. Отже, повторимо, авторами тексту не могли бути кияни.

Так само, на нашу думку, не варто шукати будь-який зв'язок між пожежею на Хрещатику та страгатами у Бабиному Яру, бо попередні розстріли євреїв в інших містах України, на захід від Києва, так само, як потім і на сході – у Харкові (Дробицький Яр), не були наслідками диверсій чи саботажу місцевого населення – все це чинилося відповідно до ідеології та практики німецького нацизму.

¹⁵ *Елерс В.* Київ зберіг своє українське обличчя // *Українське слово.* – 1941. – 28 вер. – С. 2.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 183, арк. 178.

ПОЧАТОК ГОЛОКОСТУ ТА ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

1. Доленосні місяці, вирішальні тижні

Хоча з моменту початку операції «Барбаросса» минуло вже понад 70 років, як серед широкого загалу, так і в наукових колах усе ще побутують хибні уявлення щодо характеру та наслідків нападу Німеччини на Радянський Союз. Часто вживане твердження, що «Гітлер напав на Радянський Союз», є по суті проблематичним риторичним спрощенням складної історичної ситуації, і розгортання війни неможливо просто пояснити відданими «злочинними наказами» або намірами керівної верхівки щодо здійснення геноциду. Не видається можливим також провести чітку межу між військовими операціями на Східному фронті, з одного боку, та «світоглядною війною» за лінією фронту – з іншого, оскільки із самого початку вони були тісно взаємопов'язаними. У той же час знищення 2,5 мільйона євреїв у підконтрольних Німеччині регіонах Радянського Союзу було частиною ще більш масштабної та нищівної кампанії, метою якої було колоніальне домінування і яка забрала також життя 3 мільйонів радянських військовополонених і, за підрахунками дослідників, загалом понад 20 мільйонів радянських громадян. На момент свого остаточного відступу у 1944 р. німці зруйнували більшу частину інфраструктури окупованих земель, спалили тисячі населених пунктів та знелюдніли значні за площею території¹.

¹ *Longerich P. Politik der Vernichtung. – Munich: Piper, 1998. – P. 418; Streit Ch. The German Army and the Policies of Genocide // The Policies of Genocide:*

Починаючи з 1990-х рр. та з часу відкриття східноєвропейських архівів ми дізналися багато нового про вбивства євреїв на окупованих німецькими військами територіях; проте багато важливих аспектів війни Райху на знищення залишаються малодослідженими. Перед науковцями стоїть завдання вивчення широкого спектра напрямів німецької політики, прийнятих рішень та реакцій, що мали місце упродовж періоду, а також після його закінчення, який Крістофер Браунінг охрестив «доленосними місяцями» другої половини 1941 р. Перед дослідниками відкривається неоднорідний масив записів та глибокі прогалини, адже бракує багатьох джерел, – в умовах тиску з боку громадської думки та політично забарвлених очікувань, пов'язаних із необхідністю усвідомлення суті цього значущого розділу історичного минулого як із позицій сьогодення, так і майбутнього.

Чому ж саме друга половина 1941 р. вбачається такою доленосною в історії Голокосту та Другої світової війни? Окрім того, що ці місяці позначені проведенням однієї з найбільш руйнівних військових кампаній в історії сучасних бойових дій, вони характеризуються всеохопною та швидкою радикалізацією антиєврейської політики нацистської Німеччини, що пройшла шлях від вигнання та тимчасової концентрації до фізичного знищення через масові розстріли та убивства у таборач смерті². Важливість взаємозв'язку між цими двома фактами важко переоцінити: без воєнної кампанії Вермахту проти Червоної армії не було б «остаточного розв'язання єврейського питання» у формі систематичного

Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany / Ed. G. Hirschfeld. – London, Boston, Sydney, 1986. – P. 1–14; *Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945.* – Bonn: Dietz, ³1997 [1978] (далі – *Streit Ch. Keine Kameraden*). – P. 105, 128. Короткий вступ до теми німецьких злочинів на теренах Радянського Союзу див. у: *Megargee G. War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941.* – Lanham e.a.: Rowman & Littlefield, 2006. Відкидаючи поняття «війни на знищення», Клаус Йохен Арнольд подає матеріал, достатній для підтвердження протилежної точки зору (*Arnold K.J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa».* – Berlin: Duncker & Humblot Verlag, 2005. – 579 s.).

² Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization / Ed. A. Kay, Alex J. Kay, Jeff Rutherford, David Stahel. – University of Rochester Press, 2012. – 370 p.

геноциду. Майже всі практичні кроки, які історики визначили як важливі у процесі фізичного знищення євреїв Європи, були вжиті протягом кількох місяців після початку операції «Барбаросса», – від розширення масштабів масових розстрілів і включення до них єврейських жінок та дітей, маркування німецьких євреїв та заборони виїзду з Райху на початку осені 1941 р. до спроб координування бюрократичних заходів, що були найбільш помітними у контексті наради у м. Ванзее у січні 1942 р.

У цій праці я зосереджую увагу на першому етапі цього процесу – на початку масових розстрілів чоловіків, жінок та дітей єврейської національності у дні та тижні після 22 червня, – що є визначальною рисою нового та радикальнішого етапу в німецькій «*Judenpolitik*» (політиці щодо євреїв). Того дня розпочалася «мілітаризація» «єврейського питання», коли збройні сили Німеччини дали основний поштовх зростанню насилля як на лінії фронту, так і в тилу, а також забезпечили основні людські ресурси, необхідні для встановлення німецького панування на захоплених територіях. Але якою була роль ідеологічної еліти загарбників у лавах СС Гайнріха Гімmlера? Минулі та сучасні дослідження ідентифікують ці підрозділи, цитуючи назву одного впливового дослідження айнзацгруп поліції безпеки та СД, як «бойові частини ідеологічної війни»³. Однозначно, таке формулювання є виправданим, адже айнзацгрупи залишили по собі достатні документарні підстави, щоб вважати їх центральним елементом машини для вбивства; все ж також необхідно звернути особливу увагу на контекст, у якому діяли ці підрозділи. Люди Гімmlера у лавах СС та німецької поліції могли бути відданими хрестоносцями нацистських цілей, але, порівняно з Вермахтом, були нечисельними. Із 1970-х рр. критичні дослідження неодноразово вказували на той факт, що кілька тисяч підлеглих Гімmlера мали можливість вчиняти свої каральні акції, тільки використовуючи інфраструктуру, створену або набуту військовими Німеччини. Частиною цієї інфраструктури був «Kommissarbefehl» («Наказ про комісарів») та інші злочинні накази, віддані до початку кампанії військовим командуванням, структура якого не мала аналогу в апараті СС та полі-

³ Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. – Stuttgart: DVA, 1981. – 687 s. (далі – Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges).

ції Гімлера. Найбільш відверту та найкраще задокументовану директиву щодо поводження з євреями керівництво СС та поліції видало тільки після початку кампанії на російських територіях. У невизначених термінах, які, проте, виявляли справжню суть намірів керівництва, директива вимагала страти функціонерів комуністичної партії, «євреїв, що обіймають партійні та державні посади», а також «інших радикально налаштованих елементів (диверсантів, пропагандистів, снайперів, найманих убивць, підбурювачів тощо)»⁴. На місцях службовці айнзацгруп постійно контактували з колегами із Вермахту у вирішенні питань збору та оцінки даних розвідки, логістичної підтримки або оперативної координації цілого кола завдань – від реагування на загрози безпеці до спільних антипартизанських «акцій».

Розглядаючи Голокост на окупованих радянських територіях, необхідно брати до уваги загальний масштаб та деструктивний характер кампанії Німеччини, а також кампанії її союзників, Румунії перш за все, як на східній лінії фронту, так і в тилу. Так само й глибше розуміння німецької політики на сході вимагає від дослідника здійснення аналізу, який значно виходить за межі доволі вузького кола бійців Гімлера як у плані ідеологічної відданості, так і дій геноцидного характеру. Міра відданості політиці нацистської партії є ненадійним показником готовності німецьких офіцерів до активної чи пасивної участі у вбивствах євреїв та інших цивільних осіб на окупованих територіях Радянського Союзу; цей факт без сумнівів доведено у працях Крістіана Герлаха та інших дослідників, присвячених питанню національних консервативних опозиціонерів у лавах Вермахту⁵. Ненависть до «єврейського більшовизму» існувала серед представників німецької еліти загалом та військової еліти зокрема задовго до того, як стала улюбленим предметом пропаганди у Третьому райху.

⁴ Лист Гайдріха головнокомандувачам СС і поліції від 2 липня 1941 р., цит. у праці: *Browning Ch. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy September 1939 – March 1942.* – Lincoln: University of Nebraska Press (далі – *Browning Ch. The Origins of the Final Solution*). – P. 262.

⁵ *Gerlach Ch. Männer des 20. Juli und der Krieg gegen die Sowjetunion // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1945 / Hrsg. H. Heer, K. Naumann.* – Hamburg: Hamburger Edition, 1995 (далі – *Verbrechen der Wehrmacht*). – S. 427–446.

У системі мислення верхівки німецького Вермахту з її ідеологізованою мілітаристською логікою видавався зрозумілим той факт, що для успішної і швидкої атаки на Радянський Союз застосування перевищувальної сили та вжиття безжалювих заходів було необхідним не тільки на фронті. Вже на етапі планування вторгнення командувачі Вермахту вітали перспективи того, що загони СС та поліції звільнять їх від необхідності здійснення важкого завдання «умиротворення» тилу шляхом убивства реальних та потенційних «ворогів Райху». На відміну від війни проти Польщі 1939 р., у якій армія висловлювала протест проти брутального ставлення СС до цивільних⁶, більшість високопоставлених службовців прийняли ідеологічний припис про те, що Радянський Союз є центром «єврейського більшовизму», який підлягав повному знищенню задля забезпечення можливості німецького панування на сході, а також перемоги у світовій війні, навіть якщо для цього довелось б порушити усталені правила ведення війни та акцентувати тенденцію віднесення мирних осіб до кола ворогів, що підлягають винищенню.

2. Події, що передували геноциду

З огляду на антисемітську одержимість нацистського режиму в поєднанні із всезагальним прийняттям у середовищі Вермахту, служби СС та поліції факту необхідності «очищення» новоокупованих територій від будь-яких потенційно небезпечних груп, убивство від півмільйона до 800 тисяч євреїв – чоловіків, жінок та дітей – на радянських землях до кінця 1941 р. видається надзвичайно жорстоким, але навряд чи здивує когось у світлі ідеології, яка стояла за цими звірствами. Проте, я гадаю, нам слід бути обережними, щоб не допустити припущення, що був якийсь простий каталізатор, що дав безпосередній поштовх масовим убивствам на основі певних попередніх та абстрактних планів. Два явища вказують на те, що у цій ситуації причини мають глибший характер. По-перше, як і у випадку Голокосту загалом, розгортанню проце-

⁶ Див.: *Rossino A.B.* Hitler strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity. – Lawrence: University Press of Kansas, 2003. – 352 p.; *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941 / Hrsg. K.-M. Mallmann, B. Musial.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. – 240 p.; *Böhler Jo.* Auftakt zum Vernichtungskrieg. Die Wehrmacht in Polen 1939. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2006. – 288 s.

су убивств передував швидкий, але неоднорідний у географічному та хронологічному плані ланцюг подій, що розпочався з убивств єврейських чоловіків призовного віку і згодом перейшов до знищення чоловіків старшого віку, жінок і дітей. Іншими словами, поводження німців з євреями у Радянському Союзі не можна охарактеризувати конкретно загальною для усіх випадків моделлю поведінки, яка б вказувала на існування якогось чітко окресленого попередньо затвердженого наказу згори.

І по-друге, Гітлер і його приспівники, без сумніву, нахабно очікували швидкої та повної перемоги над Червоною армією як передумови трансформування Східної Європи у німецький «життєвий простір», а також знищення Радянського Союзу як розсадника «єврейського більшовизму»⁷, однак спочатку мали певне занепокоєння щодо впливу наслідків нової кампанії на рівень їхнього контролю над частинами, відрядженими на схід, а також над громадськістю Німеччини в цілому. Нині нам відомо, що трапилося після 22 червня 1941 р. Але приблизно станом на початок операції «Барбаросса» ані німецьке керівництво, ані будь-хто інший не могли бути певними, що втручання згори – незалежно від типу чи напрямку – дасть бажаний результат. Ідея про початок нової масштабної військової кампанії з прогнозованими важкими втратами німецької сторони у третій рік війни в умовах нестачі ресурсів, що вже давалася взнаки, мала небагато прихильників у Третьюму райху, тож операція «Барбаросса» стала предметом посиленої пропаганди. Побуювання керівної верхівки Райху влітку 1941 р. щодо можливого незадоволення широкого загалу відбилися в її ретельному відслідковуванні громадської думки, а також забезпеченні стабільного харчування для німців, натомість людей на сході свідомо примушували голодувати⁸. Саме на цьому етапі непопулярні заходи проти Католицької Церкви було послаблено і так звані убивства шляхом евтаназії офіційно припинено через чутки про наближення епідемії, але вони тривали таємно⁹.

⁷ Див.: *Kershaw Ia.* Hitler 1889–1936: Hubris. – New York, London: Allen Lane, 1998. – P. 246–248; питання висвітлене з іншого погляду у праці: *Jäckel E.* Hitler's World View: A Blueprint for Power. – Cambridge: Harvard University Press, 1981. – P. 32–38.

⁸ Див.: *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 234–240.

⁹ Див.: *Conway J.S.* The Nazi Persecution of the Churches, 1933–45. – New York: Basic Books, 1968. – P. 276–284; *Dierker W.* Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941. – Paderborn e.a.: Schöningh, 2002. –

Щодо військ, то нацистські керівники усвідомлювали небезпеку, спричинену їхньою антибільшовицькою пропагандою та динамічною розприви з «ворогом»: у промові, виголошеній перед командирами армії 30 березня 1941 р., Гітлер не лише закликав до «знищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції», а й радив своїм офіцерам віддавати накази, «співзвучні з настроями військових частин» («im Einklang mit dem Empfinden der Truppe»)¹⁰. У середині вересня 1941 р., під час одного зі своїх нічних роздумів про недавні події, Гітлер визнав, що в момент атаки він очікував виявів прокомуністичних настроїв у середовищі Вермахту, адже «ніхто не знав, як усе там було насправді»¹¹. Гімлер, найвідданіший слуга фюрера, а також підлеглі йому керівні службовці СС та поліції поділяли це занепокоєння, давши своїм загонам, як уже зазначено, доволі нечіткі вказівки, які аж ніяк не відповідали наказам, виданим командуванням Вермахту до операції «Барбаросса». У той же час Гімлер наполягав на необхідності оперативного та безперервного інформування його про стан справ на місцях. У своєму наказі, адресованому керівникам айнзацгруп, від 29 червня 1941 р. Гайдріх зазначив кілька конкретних оперативних завдань, але, зокрема, вимагав виявляти «необхідне політичне чуття» («das erforderliche politische Fingerspitzengefühl») і направляти регулярні звіти до Берліна¹². Начальник гестапо Гайнріх Мюллер дав наприкінці вересня 1941 р. декому зі своїх підлеглих роз'яснення: якщо вони не отримали

Р. 522–526. Для порівняння, інша інтерпретація причин тимчасового припинення «Aktion T 4» міститься у працях: *Friedlander H. The Origins of Nazi Genocide: From «Euthanasia» to the «Final Solution».* – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995. – P. 111–136; *Süss W. Der «Volkskörper» im Krieg. Gesundheitspolitik, Gesundheitsverhältnisse und Krankenmord im nationalsozialistischen Deutschland 1939–1945.* – Munich: Oldenbourg, 2003. – S. 127–151.

¹⁰ Цитата взята із: *Streit Ch. Keine Kameraden.* – P. 34–35.

¹¹ Hitler monologue, September 17/18, 1941 // Adolf Hitler. *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims / Hrg. W. Jochmann.* – Hamburg: Albrecht Knaus, 1980. – S. 61–64.

¹² CdS Amschef IV (Heydrich) to EG, June 29, 1941, partly printed in Yitzhak Arad, Yisrael Gutman, Abraham Margalot, eds., *Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union.* – Jerusalem: Yad Vashem, 1981. – P. 377–378.

письмових наказів, то мусять «звикати читати між рядків і діяти відповідним чином»¹³.

Як наслідок впливу цих двох факторів – тобто поступової еволюції геноциду в окупованих частинах Радянського Союзу у поєднанні з початковими побоюваннями нацистських лідерів та їхнім бажанням залишити вирішення питання про міру насильницької радикалізації на розсуд підлеглих на місцях – ми можемо бачити у дії те, що я раніше називав «контрольованим розгортанням» з боку вузького кола високопоставлених поплічників Гітлера, які відповіли на ініціативу, розпочату в низах, водночас шукаючи можливих ознак серйозного невдоволення. Ці ознаки, тобто помітні вияви опозиційних настроїв у німецькому суспільстві загалом та в колах еліт зокрема, залишалися незначними, натомість ініціатива та дії представників середнього та нижчого рівня у поліції Німеччини, СС та армії виявилися основною рушійною силою розгортання антиєврейської політики від переслідування до винищення протягом кількох тижнів після початку операції «Барбаросса»¹⁴.

Особливо важливу роль під час такого поглиблення радикалізації відігравали масштабні, доти нечувані «акції» масових убивств мирних євреїв. Ми вшановуємо пам'ять жертв страт, учинених у Бабиному Яру наприкінці вересня 1941 р., але давайте також згадаємо 26 500 євреїв, убитих в останні дні серпня в Кам'янці-Подільському, та близько 25 тисяч євреїв – в Одесі у період з 23 по 25 жовтня 1941 р.¹⁵ Ця стаття закоротка, щоб вмістити опис значно більшої кількості

¹³ «...Dass man sich angewöhnen muss, zwischen den Zeilen zu lesen und danach zu handeln». «Bericht über die Arbeitstagung der Kirchensachbearbeiter beim RSHA am 22. und 23. September 1941», цитата із праці: *Diercker W.* Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941. – Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte. Reihe B, Forschungen Band 92. – S. 533.

¹⁴ Див.: *Matthäus Jü.* *Controlled Escalation: Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories // Holocaust and Genocide Studies.* – 2007. – № 2 (21) – P. 218–242, і мій розділ 7 у праці *Browning Ch.* *The Origins of the Final Solution.*

¹⁵ *Mallmann K.-M.* Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozeß. Das Massaker von Kamenetz-Podolsk Ende August 1941 // *Jahrbuch für Antisemitismusforschung.* – 2001. – № 10. – S. 239–264; *Browning Ch.* *The Origins of the Final Solution.* – P. 291–293.

випадків раннях масштабних убивств, які сталися у різних місцях на карті геноциду на радянських територіях. Ось лише кілька фактів у цифрах: до початку вересня було повідомлено про смерть більш як 76 тисяч осіб у Литві і понад 44 тисячі в Україні; за оцінками, на той момент румунські підрозділи убили понад 10 тисяч євреїв, насамперед у Буковині та Бессарабії¹⁶. За словами Сола Фрідлендера, «у розповіді про антиєврейську кампанію, що розгорнулася на недавно окупованих німцями або їхніми союзниками територіях, є щось глибоко тривожне і водночас щось таке, що викликає швидке оніміння. Історія, здається, обертається на послідовний ряд операцій з масових убивств, і, певно, ні на що інше»¹⁷. Давайте докладніше розглянемо цю послідовну низку подій, адже, на мою думку, вона показує динаміку, що вела увесь процес у бік геноциду.

3. Перші масові вбивства

Усе почалося рано-вранці 22 червня, коли батальйон 176-го піхотного полку атакував містечко Гарсден (литовською – Gargždai), розташоване на кордоні з Литвою. У короткому, але запеклому бою 176-й піхотний полк втратив понад 100 військових, серед них 7 офіцерів. Днем пізніше командир *Stapostelle Tilsit* Ганс-Йоахім Бьоме та керівник «СД-Тільзіт» Вернер Герсман арештували 201 єврея, у тому числі жінку і 12-річну дитину, «за злочини проти Вермахту»¹⁸. 24 червня 1941 р. їх стратила німецька охоронна поліція (Schutzpolizei) із сусіднього міста Мемель (литовською – Klaipėda), і фактом було

¹⁶ *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 276, 291–293; *Browning Ch.* German Killers: Orders from Above, Initiative from Below, and the Scope of Local Autonomy – The Case of Brest-Litovsk (далі – *Browning Ch.* German Killers) // *Idem.* Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 116–142.

¹⁷ *Friedländer S.* The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. – New York: HarperCollins, 2007. – P. 240.

¹⁸ Щодо подій у Гарсдені див.: *Ibid.* – P. 253–256; *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews. – New Haven, CT, Yale University Press, 2002 (далі – *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews). – P. 341–342; *Kwiet K.* Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941 // *Holocaust and Genocide Studies.* – 1998. – № 12. – P. 3–26.

те, що деякі жертви та злочинці впізнали одне одного, адже були знайомі ще до війни. Того ж дня Бьоме та Герсман зустрілися з бригаденфюрером СС Вальтером Шталекером, командувачем айнцацгрупи А. Після завершення війни Бьоме стверджував, що Шталекер (який загинув у 1942 р.) дав розпорядження розстріляти усіх євреїв, жінок і дітей також, на прикордонній території¹⁹. Проте звіт Бьоме часів війни свідчить про хибність цієї заяви: у звіті, надісланому до Берліна через тиждень після першої масової страти, Бьоме зазначив, що Шталекер не давав жодного розпорядження, а, натомість, дав свою «загальну згоду на акції зачистки» неподалік від німецького кордону («grundsätzlich sein Einverständnis zu den Säuberungsaktionen erklärte»).

Кривавий слід загону Бьоме не обірвався у Гарсдені. У містечку Кроттінген загін спільно із силами Вермахту розстріляв 214 осіб, серед яких була одна жінка, а також 111 осіб у Полангені, покаравши буцімто за напад на німецьких солдатів²⁰. Ці акції не пройшли непомітно і для верховного керівництва: незадовго після того підлегли Бьоме мали зустріч із Гімлером та Гайдрихом в м. Аугустово, де, уперше в рамках кампанії, мала місце дія, яка згодом стала стандартною оперативною процедурою взаємодії між центром та периферією. Зміст звіту Бьоме про зазначене вище, поданого 1 липня 1941 р., є надзвичайно важливим для розуміння ситуації станом на початок операції «Барбаросса»: «Головнокомандувач СС [Гімлер] та групенфюрер [Гайдрих], які були там [у м. Аугустово] присутні за збігом обставин, отримали інформацію від мене *про заходь, ініційовані Stapostelle Tilsit* (курсив мій. – Ю.М.) та повністю санкціонували їх». Загін Бьоме

¹⁹ Див.: Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. – P. 162–163.

²⁰ Ereignismeldung (EM) 26 від 18 липня 1941 р., частково надруковано в: The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews in Occupied Territories of the Soviet Union July 1941 – January 1943 / Eds. Yi. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector. – New York: Holocaust Library, 1989 (далі – The Einsatzgruppen Reports). – P. 36. Переважна більшість із 76 тисяч євреїв, убитих у Литві перед вереснем, стали жертвами не підлеглих Бьоме, а підрозділу айнцацгрупи А, айнцацкоманди 3 під керівництвом полковника СС Карла Єгера.

продовжував убивства у Литві і станом на 18 липня 1941 р. заявив про знищення загалом 3302 жертв здебільшого єврейського походження²¹.

У всіх інших місцях на лінії фронту німецькі функціонери нижчого рангу ініціювали подібні заходи, у зв'язку з чим отримували схвальні реакції від свого керівництва. 27 червня 1941 р. у м. Білостоці члени 309-го поліцейського батальйону та підрозділи, підпорядковані 221-й охоронній дивізії Вермахту, вбили щонайменше 2 тисячі євреїв. Після того, як було віддане розпорядження про пошук солдатів Червоної армії та євреїв, це вбивство ініціювали кілька рішучих офіцерів, які заручилися підтримкою своїх товаришів по службі. Понад 500 осіб, серед яких були жінки та діти, загнали до синагоги і спалили живцем; тих, хто намагався втекти, розстріляли. Вермахт підірвав навколишні споруди, щоб не дати вогню поширитися містом. За матеріалами повоєнного німецького розслідування, командир одного загону 3-ї роти 309-го полку звільнив командира своєї роти як «якливого слабачка» і не приховував своїх переконань у тому, що фюрер «більше не годуватиме цих брудних йорданських ледарів» («diese dreckigen Jordanlatscher nicht mehr am Fressen halten»). Єврейським чоловікам підпалювали бороди; декого змушували танцювати або викрикувати «Я – Ісус Христос»; ортодоксальних євреїв розстрілювали на вулицях. Офіцеру поліції, котрий висловив занепокоєння з приводу таких вчинків, закинули: «Ти, здається, ще не отримав належного ідеологічного вишколу» («Du bist wohl ideologisch noch nicht richtig geschult»). Офіцери вищого рангу – серед яких був командир батальйону поліції та командуючий генерал 221-ї охоронної дивізії – стояли поряд. Генерал не звертав уваги на те, що його підлегли остаточно оскаженіли у вчиненні вбивств, допоки страти не дійшли до парку, розташованого біля його штабквартири²².

²¹ Ibid. – Р. 36, і тепер уперше повністю надруковано у збірці з іншими *Ereignismeldungen* 1941 р. у кн.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Bd. 1 / Hrsg. K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers. – Darmstadt: WBG, 2011. – 927 s. (далі – Die «Ereignismeldungen UdSSR»).

²² Цитати із повоєнного розслідування суду землі Вупперталь див. у: *Longerich P.* Die Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung. – Munich, 1998. – Р. 345–348. Див. також: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 2000 (далі – *Gerlach Ch.* Kalkulierte

Масові вбивства у Гарсдені та Білостоку наприкінці червня мають більшість ознак того, що Рауль Гільберг назвав «першою хвилею убивств»²³. Злочинці використовували заздалегідь підготовлений образ «ворога» та виправдання про необхідність «відплати» й «умиротворення» з метою легітимізації процесу вибору та страти небажаних осіб, насамперед євреїв, не чекаючи на конкретні накази згори. Якщо убивства євреїв на території окупованого Радянського Союзу не стали результатом попередньо створеного керівного плану нацистської владної верхівки – і на сьогодні не знайдено жодних доказів, які б підтверджували, що такий план був²⁴, – то ціла низка пов'язаних регіональних факторів та динаміка німецької системи прийняття рішень є важливими для розуміння послідовності, швидкості та масштабу убивств.

До таких факторів належала співпраця третіх осіб. Вирішуючи «єврейське питання» шляхом знищення, німецькі окупанти – СС та поліція, а також Вермахт та інші окупаційні органи – повинні були покладатися на допомогу ненімців. Я вже згадував про готовність режиму Йона Антонеску в Румунії зачистити нещодавно набуті землі у Бессарабії, Буковині та Придністров'ї. Усередині серпня 1941 р. Гітлер вітав сприйняття «єврейського питання» своїм союзником на європейському рівні і казав віч-на-віч своїм найближчим соратникам, що брутальний радикалізм військ Антонеску на той момент зайшов далі, ніж у його власних підлеглих²⁵. Щодо Угорщини, то, вигнавши євреїв, вона дала додатковий поштовх до початку масових убивств не лише в Кам'янці-Подільському

Morde). – P. 542–543; *Browning Ch. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* – New York, 1992 (далі – *Browning Ch. Ordinary Men*). – P. 11–13.

²³ *Hilberg R. The Destruction of the European Jews.* – Vol. 1. – P. 291–334.

²⁴ З кінця 1980-х рр. більшість істориків сходяться на тому, що такого плану не було. Див.: *Browning Ch. Beyond 'Intentionalism' and 'Functionalism': The Decision for the Final Solution Reconsidered // Idem. The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution.* – Cambridge, 1996. – P. 88–101.

²⁵ *Goebbels Jo. Die Tagebücher von Joseph Goebbels / Hrg. E. Fröhlich.* – Munich, 1998. – P. II, vol. 1. – S. 269. Щодо питання важливості румунських убивств у загальній картині перших акцій проти євреїв див.: *Bloxham D. The Final Solution: A Genocide.* – Oxford, 2009. – P. 114–117 (далі – *Bloxham D. The Final Solution*); *Prusin A. The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992.* – Oxford, 2010 (далі – *Prusin A. The Lands Between*). – P. 152–153.

в останніх числах серпня, а й у Галичині, де гетто вже були занадто переповнені, навіть з погляду німців: у середині жовтня 1941 р. це призвело до першого масштабного убивства у Генерал-губернаторстві, коли близько 10 тисяч євреїв було знищено у Станіславові²⁶. Масштаб співпраці колаборантів не обмежувався режимами, що стали союзниками Райху. Зокрема, у Литві, Латвії та Західній Україні місцеві жителі із самого початку німецького правління стали важливими агентами в переслідуванні та знищенні євреїв. З огляду на історію територій, які віднедавна називають «пограниччям» чи навіть «кривавими землями», явище співпраці місцевого населення у насильницьких заходах проти етнічних німців та євреїв навряд чи видається дивним²⁷. Часто організовані вбивства євреїв руками їхніх сусідів ставали результатом, принаймні частково, злиття принесеної німцями іззовні ідеї насильства із залишковими локальними антиєврейськими та антирадянськими настроями. У м. Каунас, згідно з рапортом айнзацкоманди 3, місцеві жителі вбили 3800 євреїв протягом кількох днів після прибуття німців²⁸. Литовські колаборанти зробили значний внесок у знищення аж 133 346 жертв, здебільшого євреїв, за повідомленням німецької поліції безпеки станом на середину грудня 1941 р.²⁹

Сусідня Латвія, територія якої повністю потрапила під окупацію Вермахту до 10 липня, стала місцем, де пройшли подібні ранні погроми, хоча й меншого масштабу. У Ризі загін допоміжної поліції під проводом націоналіста Віктора Арайса, що діяв у складі айнзацгрупи А, убив кілька сотень осіб, підозрюваних у належності до комуністичної партії, євре-

²⁶ *Browning Ch.* The Origins of the Final Solution. – P. 347–52.

²⁷ Див.: *Prusin A. The Lands Between; Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – 554 p.

²⁸ Див.: ЕК 3, «Gesamtaufstellung der im Bereiche des EK 3 bis jetzt durchgeführten Exekutionen» від 10 вересня 1941 р. (USHMMA RG 11.001M Reel 183 (SAM 500-1-25), fol. 104-7). Також див.: *Porat D.* The Holocaust in Lithuania: Some Unique Aspects // *The Final Solution: Origins and Implementation* / Ed. D. Cesarani. – London, New York, 1994. – P. 159–174.

²⁹ Див.: *MacQueen M.* Nazi Policy toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June-December 1941: From White Terror to Holocaust in Lithuania // *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR* / Ed. Z. Gitelman. – Bloomington, 1997. – P. 97–98.

їв та інших небажаних осіб до середини липня, що стало початком довгого кривавого сліду, який цей загін залишив по собі не лише у Латвії³⁰. На Західній Україні (Волинь та Східну Галичину Радянський Союз анексував у вересні 1939 р.) приблизно 24 тисячі євреїв загинули від рук українців; станом на кінець липня погроми, які підтримували німці, забрали життя щонайменше 5 тисяч євреїв у Львові³¹. З часом мобільні допоміжні підрозділи поліції (які часто називалися «Schutzmannschaften») стали вирішальним елементом у намаганні Німеччини «навести порядок» на окупованих радянських територіях³². Стаціонарні сили поліції забезпечували щоденний контроль над територією і починаючи з весни 1942 р. сприяли здійсненню другої масштабної хвилі убивств євреїв на окупованих землях СРСР. Станом на кінець 1941 р. з місцевих жителів було сформовано 26 батальйонів поліції, 33 тисячі поліцаїв перебували на службі в німецькій окупаційній владі; на кінець 1942 р. близько 300 тисяч поліцаїв місцевого походження були задіяні до виконання різноманітних функцій³³. Загалом, створення німцями допоміжних загонів поліції з представників місцевого населення мало більший вплив на загальний хід подій, ніж погроми чи інші некоординовані вбивства, вчинені ненімцями³⁴.

Як ми побачили, під час радикалізації політики у напрямі до геноциду деякі традиційні елементи ієрархічного формалізму втра-

³⁰ Див.: *Waite R.G. 'Reliable Local Residents': Collaboration in Latvia, 1941–1945 // Latvia in World War II: Materials of an international conference. – Riga, 2000. – P. 115–144.*

³¹ *Pohl D. Einsatzgruppe C // Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hrg. Peter Klein. – Berlin, 1997 (далі – Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion). – P. 72.*

³² Хоча Гітлер був проти формування військових частин у країнах Прибалтики та в Україні, на початку 1942 р. він погодився на збільшення сил поліції (наказ Гімmlера Єкельну від 27 січня 1942 р., NARA, T 175, reel 127, frame 2654001).

³³ «Osteinsatz Polizei», BDC O 464; звіт Далюге, січень 1943 р., Nuremberg Document NO-285, NARA RG-238; *Browning Ch. Ordinary Men. – P. 24.*

³⁴ Див.: *Breitman R. Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // Simon Wiesenthal Center Annual. – 1990. – № 7. – P. 23–39; Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin's Press, 2000. – 263 p.*

тили свою важливість. Службовці різних органів – поліції безпеки, Вермахту, поліції порядку, місцеві колаборанти – взаємодіяли між собою. Окрім того, в апараті німецької виконавчої влади, зокрема, в СС та поліції, повноваження щодо заповідання страждань та смерті представникам мирного населення відділилися від військового рангу та статусу, причому службовці середньої та нижчої ланки виступали ініціаторами відповідних дій. Безперечно, Гімлер та головні командири в його підпорядкуванні відігравали неабияку роль у сприянні або пришвидшенні процесу обміну інформацією між різними підрозділами. Робота зі збору звітів із місць, їх редагування та передача основного змісту підлеглим були одним із способів сприяння процесу обміну інформацією³⁵, як і відвідування тилових територій лінії фронту та заохочення найбільш результативних убивць. Водночас ці візити верхівки СС та поліції можна було б тлумачити як ознаки невпевненості у стані справ на цьому ранньому етапі кампанії³⁶. Але дуже скоро виявилось, що підстав для хвилювання немає, про що свідчить той факт, що навіть у місцях, де не побували ані Гімлер, ані будь-хто із керівників його відомства в Берліні, командири підрозділів безпеки та поліції порядку отримували інформацію про бажаний курс дій. Очевидним є те, що ці службовці спілкувалися між собою, брали до уваги дії своїх колег в інших місцях і адаптувалися до того, щоб, залежно від ситуації, якомога краще задовольнити своє керівництво. Рапорти, в яких містилися приголомшливі дані щодо кількості страчених, вважалися важливим інструментом повідомлення про успіх: уже на початку серпня аналітики британської служби розвідки встановили на основі перехоплених звітів німців про втрати, що вище керівництво СС та поліції «певним чином конкурує між собою на основі своїх “рахунків”»³⁷.

³⁵ Див.: *Headland R.* Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the SD 1941–1942. – London: Associated University Presses, 1992. – 303 p.; *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion.* – P. 9–11.

³⁶ Див.: *Gerlach Ch.* Einsatzgruppe B // *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion.* – P. 56. Інше тлумачення запропоноване у праці: *Browning Ch.* German Killers. – P. 120–121.

³⁷ Цитата з праці: *Breitman R.* Official Secrets: What the Nazis Planned, What the

Очевидно, що навіть попри те, що отримані звіти про масові страсти вказували, що службовці сприймали нові тенденції, які виходили з Берліна, настільки радикально, наскільки там могли сподіватися, Гімлер та його високопоставлені чиновники були все ще занепокоєні наслідками таких страт – не для жертв, а для власних підлеглих. 11 липня 1941 р., можливо, у відповідь на більш ранні убивства, вчинені частинами поліції порядку в Білостоку³⁸, командир поліцейського полку «Центр» Макс Монтау передав наказ головнокомандувача СС і поліції (HSSPF) Еріха фон дем Бах-Зелевскі, згідно з яким усі підтверджені євреї-«грабіжники» віком від 17 до 45 років підлягали розстрілу («alle als Plünderer überführten Juden im Alter von 17-45 Jahren sofort standrechtlich zu erschiessen»). Щоби запобігти виникненню «місць паломництва» (Wallfahrtsorte), страсти повинні були проводити таємно і звітувати про них щодня; заборонялося фотографувати страсти чи допускати свідків на них. Бах додав пораду, яку він, напевне, отримав, прямо чи опосередковано, від Гімлера, турбота котрого про добробут його офіцерів була широковідомою: «Командири батальйонів та рот повинні створити належні умови для забезпечення духовних потреб службовців, котрі беруть участь у таких акціях. Враження від дня мають бути розмиті за допомогою громадських зборів. Окрім того, з такими бійцями необхідно проводити постійну роз'яснювальну роботу щодо необхідності вжиття таких заходів у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася» («Die seelische Betreuung der bei dieser Aktion beteiligten Männer haben sich die Batls.-Kdre. und Kompanie-Chefs besonders angelegen sein zu lassen. Die Eindrücke des Tages sind durch Abhaltung von Kameradschaftsabenden zu verwischen. Ferner sind die Männer laufend über die Notwendigkeit der durch die politische Lage

British and Americans Knew. – Hill and Wang, 1999. – P. 92.

³⁸ *Angrick A., Voigt M., Ammerschubert S., Klein P., Alheit Ch., Tycher M.* «Da hätte man schon ein Tagebuch führen müssen». Das Polizeibataillon 322 und die Judenmorde im Bereich der Heeresgruppe Mitte während des Sommers und Herbstes 1941. Mit einer Auseinandersetzung über die rechtlichen Konsequenzen // Die Normalität des Verbrechens. Bilanz und Perspektiven der Forschung zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen // Hrsg. H. Grabitz, K. Bästlein, J. Tuchel. – Berlin, 1994. – S. 335–336.

bedingten Maßnahmen zu befehlen»)³⁹. Очевидним є те, що реальність таких «вечірніх заходів» після масових страт цілковито відрізнялася від ідеалістичної мрії Гімлера про німецьку «добродушність». Все ж немає жодних серйозних підстав сумніватися у тому, що його наполягання на необхідності громадських зборів допомагали підлеглим і надалі виконувати те, що він від них очікував⁴⁰.

4. Акція «Прип'ять»

У випадку інших масштабних убивств Гімлер відігравав активнішу роль, прямо заохочуючи масові страти через своїх безпосередніх представників на місцях – головнокомандувачів СС і поліції. Щойно згаданий наказ Баха з'явився у контексті іншого зростання масштабів убивств, спричиненого самим Гімлером. Ці події розгорталися навколо командного штабу райхсфюрера СС (Kommandostab Reichsführer-SS), а не якоїсь однієї айнзаггрупи, поліцейського батальйону чи стаціонарного відділу поліції, – навколо значно більшої групи спеціального призначення, що складалася із елітних частин військ СС (Waffen-SS), створених навесні 1941 р. 19 липня Гімлер почав перерозподіл двох бригад, що належали до його командного штабу: кавалерійська бригада СС (що складалася із 1-го та 2-го кавалерійських полків СС) перейшла у підпорядкування головнокомандувача СС і поліції «Росія-Центр» Бах-Зелевські, а 1-ша бригада СС – під командування головнокомандувача СС і поліції «Росія-Південь» Фрідріха Єкельна. Ці понад 10 тисяч спеціальних службовців, спільно з кількома іншими батальйонами поліції, мали забезпечити виконання завдання, покладеного на головнокомандувачів СС і поліції, щодо «умиротворення» регіону, який виявився найбільш про-

³⁹ Від Polizeiregiment Mitte Ia (Montua) до Polizeibatallione 307, 316, 322, 11 липня 1941 р. (MHA Prague SS.-Pol. Rgt. karton 1, надруковано у: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland» / Hrsg. W. Benz, K. Kwiet, Jü. Matthäus. – Berlin, 1998 (далі – Einsatz im «Reichskommissariat Ostland»). – S. 75–76. Також див.: *Browning Ch. Ordinary Men.* – P. 13–14.

⁴⁰ Див.: *Mallmann K.-M.* 'Mensch, ich feiere heut' den tausendsten Genickschuß'. Die Sicherheitspolizei und die Shoah in Westgalizien // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hrsg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 109–136.

блемним на окупованих територіях. Кавалерійську бригаду СС відправили на болота в районі р. Прип'ять, на кордоні Білорусі та північної України; 1-шу бригаду СС перекинули на південний край цієї території⁴¹.

Акція «Прип'ять» чітко демонструє вирішальну роль регіональних представників Гімmlера, у цьому випадку головнокомандувачів СС і поліції, як провідників та посередників у процесі спілкування між периферією та центром. Єкельн та Бах забезпечували зв'язок між частинами Гімmlера та командувачами тилових районів груп армій Вермахту («Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes», Карлом фон Роком (група «Південь») і Максом фон Шенкендорфом (група «Центр»)). Окрім загальних вказівок, підрозділи командного штабу на той момент отримали небагато розпоряджень щодо того, які конкретно завдання на них буде покладено. Ще раніше антисемітизм був основною темою виховних заходів, що передбачали перегляди фільмів «Вічний жид» («Der ewige Jude») та «Єврей Зюсс» («Jud Süß»), а також причиною насильницьких дій на практиці, до яких деякі службовці вперше вдалися ще у довоєнній Німеччині, а інші – під час кампанії проти Польщі⁴². Проте їхній шеф і далі був обережним: коли Гімmlер відвідав 21 липня 2-й кавалерійський полк, він виголосив промову, що торкалася тільки загальних понять щодо «складного завдання» («schwere Aufgabe»), яке стояло перед ними⁴³.

27 липня командир 1-го кавалерійського полку СС Герман Фегеляйн передав своїм підлеглим конкретніші накази Гімmlера щодо селян районів Прип'яті. Кримінальні елементи підлягали знищенню, до євреїв необхідно було ставитися «в основному як до грабіжників» («Juden sind zum grossen Teil als Plünderer zu behandeln»), тобто слід було розстріляти. Винятки могли бути зроблені щодо висококваліфікованих осіб, як-от пекарів чи

⁴¹ Перше детальне дослідження командного штабу запропоноване у праці: *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939–1945.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005. – 464 s. (далі – *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*).

⁴² *Ibid.* – S. 49–60, 98–107.

⁴³ Див.: *Birn R.B. Zweierlei Wirklichkeit? Fallbeispiele zur Partisanenbekämpfung im Osten // Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin-Pakt zum «Unternehmen Barbarossa»* / Hrsg. B. Wegner. – Munich, 1991. – P. 280 (далі – *Birn R.B. Zweierlei Wirklichkeit?*).

лікарів; жінок та дітей потрібно було виганяти зі зруйнованих сіл разом із худобою⁴⁴. Днем пізніше, пояснюючи завдання своїх кавалерійських частин на болотах, Гімлер повторив, що якщо місцеві жителі були «з національного погляду ворожими, нижчими за расовими та особистими ознаками», вони підлягали розстрілу, а їхні села – спаленню⁴⁵.

Багато істориків припускають, що для того, щоб дізнатись, про що думав Гітлер, необхідно проаналізувати те, що робив Гімлер; і такі дійсно, його дії на цьому етапі вказують на радикальну рішучість. З 29 по 31 липня 1941 р. Гімлер відвідав м. Ковно у Литві та Ригу у Латвії. Нам не відомо, що він обговорював під час цих візитів, але, здається, він одразу зрозумів потенціал уроку, який отримав у Прибалтиці, для своїх підрозділів, розташованих далі на південь. 31 липня Гімлер зустрівся із Бах-Зелевські та Фегеляйном у Барановичах, щоби вивчити стан справ у підпорядкованих їм частинах та заохотити до більш насильницьких дій⁴⁶. Після цієї зустрічі Фегеляйн нагадав солдатам своєї 1-ї кавбригади СС⁴⁷ те, що Гімлер бажав до них донести: тільки «невблаганна суворість, радикальні дії та відданість великим ідеям фюрера» можуть забезпечити перемогу; будь-хто, хто виявляє слабкість або непокору, підпаде під безжальний суд самого райхсфюрера⁴⁸.

Порада Гімлера спричинила ланцюгову реакцію, принаймні у час-

⁴⁴ SS-Kav.Rgt. 1 Ia (Fegelein) «Regimentsbefehl Nr. 42» від 27 липня 1941 р., NARA, T-175, roll 109; також див.: Einsatz im «Reichskommissariat Ostland». – P. 75–76.

⁴⁵ «Kommandosonderbefehl» Himmler від 28 липня 1941 р., частково надруковано в: Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion, 1941–1944 / Hrg. N. Müller. – Berlin, 1991. – S. 175–177.

⁴⁶ Див.: Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. – P. 153; Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – P. 559–560; Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–1942 / Hrg. P. Witte. – Hamburg, 1999. – P. 189.

⁴⁷ Командиром якої він був призначений у серпні 1941 р.

⁴⁸ «Der RF-SS hat mich nochmals beauftragt, jedem einzelnen Führer ans Herz zu legen, dass nur unbeugsame Härte, scharfes Zugreifen und Festhalten am großen Gedanken des Führers das russische Reich erobern kann. All die kleinen persönlichen, unsachlichen Schwächen und die charakterlichen Verschiedenheiten Einzelner müssen durch die Gesamtausrichtung des Führerkorps ausgeglichen werden. Der RF-SS erkennt in jeder Beziehung keine Schwächen mehr an und entscheidet eiskalt über diejenigen Führer, die aus der Reihe tanzen». Цитата з праці: Cüppers M. Wegbereiter der Shoa. – P. 139.

тині ієрархії командного штабу. 1 серпня увечері командувач кінного підрозділу («Reitende Abteilung») 1-го кавалерійського полку СС Густав Ломбард наказав: «Живим не залишити жодного єврея чоловічої статі, жодної родини у селах»⁴⁹. Хоча не було віддано наказу про вбивство жінок та дітей, така звістка поширилася. У наступні дні Ломбард повідомив про новий курс дій його підрозділу – «роз'євреювання» («Entjudung») кількох міст та сіл, в яких було вбито всіх євреїв, у тому числі жінок і дітей. Як і в Литві, вбивці взяли на озброєння ефективнішу практику знищення шляхом розстрілу автоматичною зброєю⁵⁰. Станом на 11 серпня 1-й кавалерійський полк СС за 11 днів убив щонайменше 11 тисяч єврейських чоловіків, жінок та дітей – у середньому по тисячі осіб за день, частково у віддалених селах⁵¹.

Роль Гімлера у цьому зростанні насилля в районах боліт Прип'яті на початку серпня видається вирішальною; все ж за ретельнішого розгляду це питання виявляється складнішим. Якісний стрибок убик убивств єврейських жінок та дітей у контексті стратегії «роз'євреювання» Ломбарда став не результатом чіткого наказу Гімлера, а наслідком ініціативи місцевого офіцера. Те, яким чином конкретні вказівки згори могли зашкодити, а не сприяти вжиттю нових радикальних заходів на місцях, можна прослідкувати на територіях, розташованих далі на південь, де командир кінного підрозділу 2-го кавалерійського полку СС Франц Магілл уранці 1 серпня передав своїм офіцерам таке приголомшливе повідомлення: «Прямий наказ райхсфюрера СС. Усі євреї повинні бути розстріляні. Єврейські жінки повинні бути вигнані на болота»⁵². Проте виконання наказу Гімлера було проблематичним: у рапорті від 12 серпня Магілл пояснив, чому не виконав наказу: цільова група призначених до страти мала обмежуватися так званими «євреями-

⁴⁹ «Es bleibt kein männlicher Jude leben, keine Restfamilie in den Ortschaften.» SS-Kav.Rgt. 1 Reit.Abt. (Lombard) Abteilungsbefehl Nr. 28, 1 серпня 1941 р. (6:30 pm), Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA), RS 4/441.

⁵⁰ Див.: *Birn R.B.* *Zweierlei Wirklichkeit?* – P. 278–280.

⁵¹ *Cüppers M.* *Wegbereiter der Shoa.* – P. 147–151.

⁵² «Ausdrücklicher Befehl des RF-SS. Sämtliche Juden müssen erschossen werden. Judenweiber in die Sümpfe treiben». SS-Kav.Rgt. 2 Reit. Abt., від 1 серпня 1941 р. (10:00 am), BA-MA RS 4/441; цитовано у: *Gerlach Ch.* *Kalkulierte Morde.* – S. 560.

грабіжниками», оскільки кваліфіковані єврейські робітники були звільнені згідно з вимогою Вермахту. Магілл також зазначив: «Витіснення єврейських жінок та дітей на болота не дало очікуваного ефекту, адже болота виявилися недостатньо глибокими, щоб спричинити утоплення вигнаних. На глибині приблизно понад один метр вони здебільшого ставали на твердий ґрунт і утоплення було неможливим»⁵³.

Як бачимо, Магілл підійшов до виконання наказу Гімmlера буквально, і хоча він розширив його умови, включивши до нього єврейських дітей, не впорався належним чином. Магілл виявився більш готовим адаптуватися до конкретних умов, отримавши вказівки від заступника Гімmlера в регіоні. 6 серпня у м. Пінську Бах-Залевскі відвідав 2-й кавалерійський полк Магілла під час знищення 6 тисяч єврейських чоловіків; наступними днями масштаб убивств було розширено: почали страчувати чоловіків старшого віку та хлопчиків, але до вбивства жінок та дітей солдати не дійшли, адже їх частину було передислоковано 9 серпня. За ці три дні у Пінську було вбито понад 9 тисяч євреїв⁵⁴. Ті, хто вижив, – приблизно 20 тисяч осіб, – стали жертвами іншої хвилі масових убивств через рік⁵⁵.

День 13 серпня позначив кінець першої масованої атаки німців на район Прип'яті, під час якої 13 788 осіб, зазначених як «грабіжники», здебільшого євреїв, було розстріляно, а 714 людей – взято в полон. Співпраця командного штабу із поліцією безпеки та СД, а також із силами Вермахту, була особливо ефективною. Військові командири із тилових районів груп армій «Центр» і «Південь» вітали дії підопічних Гімmlера та нагороджували їх медалями⁵⁶. Поки найбільш смертоносні убивці отримували похвалу, ті, хто, на думку Гімmlера, не проявив належної рішучості, отримували догану від райхсфюрера: Густава Ломбарда було підвищено до командира 1-го кавалерійського полку, Франц Магілл, навпаки, втратив свою посаду за те, що показав менш

⁵³ SS-Kav.Rgt. 2 Reit.Abt. (Magill), від 12 серпня 1941 р., надруковано в: *Unsere Ehre heißt Treue*. – P. 229–230.

⁵⁴ *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa*. – P. 157–161.

⁵⁵ Див.: *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde*. – P. 719–721.

⁵⁶ *Ibid.* – P. 565–566.

видатні досягнення під час служби у Польщі⁵⁷. У ході акції «Прип'ять» не відбулося жодних серйозних боїв. Уся кавалерійська бригада, у складі якої служило близько 4 тисяч військових, повідомила про загибель двох солдатів (котрі наїхали на міну) та поранення 15 бійців у її лавах. Мартін Кюпперс, автор першої монографії, в якій досліджено командний штаб, оцінює кількість убитих гімлерівськими кавалерійськими частинами єврейських чоловіків, жінок та дітей станом на кінець 1941 рр. на рівні 40 тисяч осіб⁵⁸. Із усіх злочинів, учинених командним штабом Гімлера у 1941 р. та після того, його дислокація в районі Прип'яті на початку серпня безумовно мала найбільший вплив на історію Голокосту⁵⁹.

5. Важливість ранніх масових убивств в історії Голокосту

Дозвольте зробити короткий підсумок про основні риси раннього етапу війни проти Радянського Союзу. На відміну від польської кампанії та подій після неї, під час операції «Барбаросса» арешти, конфіскація майна, заборона практикувати певні професії, впровадження нашивок чи інших розпізнавальних знаків, а також відокремлення євреїв від неєврейського населення були із самого початку пов'язані з масовими вбивствами, вчиненими різними структурами. Недавні дослідження підтвердили той факт, що підрозділи Вермахту у багатьох випадках проводили перші акції⁶⁰; більш системні заходи згодом вживала поліція безпеки та СД, а також цивільна адміністрація. Те, що може виглядати з погляду «після Голокосту» як централізовано спланований та впроваджений у загальному порядку механізм таврування, позбавляння майна, концентрації та знищення жертв, у перші місяці операції «Барбаросса»

⁵⁷ *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa.* – S. 179.

⁵⁸ SS-Kav.Brigitade 1 (Fegelein) to HSSPF Russia Center, «Betr.: Zu Abschlußmeldung für den RF-SS», August 13, 1941, USHMM RG 48.004M Reel 1 (Military History Archive [MHA] Prague, KdoS RF-SS), надруковано в: *Unsere Ehre heißt Treue.* – S. 214–216; *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa.* – S. 203.

⁵⁹ Див.: *Cüppers M. Wegbereiter der Shoa.* – S. 176 («Auftakt zur Shoah in der Sowjetunion»); Longerich, Politik. – P. 368 («neue Dimension»); *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde.* – S. 562 («neue Qualität des Mordens»).

⁶⁰ *Verbrechen der Wehrmacht.* – P. 78–83.

було непослідовною, різною у регіональному та місцевому масштабах низкою заходів, що характеризувалися зростанням насилля з боку німецьких функціонерів та прийняттям цього як нормального стану справ на «Сході».

Приголомшлива кількість смертей серед єврейського мирного населення в цей період є найвиразнішим показником зацікавленості керівної верхівки Німеччини у поширенні потрібного рівня антиєврейських настроїв серед командирів. Проте, загалом, з огляду на смертосносну ефективність офіцерів на місцях та поширення їхньої діяльності на великих територіях, Гітлер та Гімmlер усвідомлювали межу користі прямого втручання згори. Видання чітких наказів могло вплинути негативно і призвести до непорозуміння, якби такі накази тлумачилися буквально і не відповідали місцевим умовам; і навпаки, керівництво у Берліні могло покладатися на повноваження місцевих офіцерів та специфічну культуру надання команд, яка побутувала особливо в лавах СС і поліції – явище, яке Александр Прусін назвав на основі свого дослідження німецької окупаційної політики у Києві «спільнотою насилля»⁶¹. Ніщо не зміцнювало зв'язку між центром та периферією більше, ніж втілення антисемітської пропаганди у конкретні дії. Гітлер та Гімmlер мали успіх в обробці своїх підопічних на місцях пропагандою та керуванні їхніми діями, адже останні були готові відгукнутися на пропозицію начальства щодо легітимізації насилля, спрямованого проти євреїв. У розумінні вбивць вчинення жажливого насилля на сході не суперечило підтримці нормальних правил та форм поведінки, адже вони діяли у «внятковій зоні», де до окремих груп населення застосовувалися спеціальні правила. Відступ зі східних окупованих територій в останній період війни дав злочинцям можливість психологічно відокремити себе від вчинених злочинів і сприяв їхній більш-менш урівноваженій інтеграції, під прикриттям міфу про віктимізацію, у післявоєнне суспільство Німеччини⁶².

⁶¹ Prusin A.V. A Community of Violence: The SiPo/SD and its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2007. – № 1 (21). – P. 1–30.

⁶² Див.: Bloxham D. The Final Solution. – P. 283–286 («Lands of exception, zones of expection»). Щодо повоєнної Західної Німеччини див: *Frei N. Adenauer's*

СС та поліція були тільки одним із важливих елементів машини для масових убивств, створеної німцями на теренах Радянського Союзу, яка також охоплювала Вермахт, цивільні агенції та місцевих колаборантів. Сьогодні ми знаємо, що результатом діяльності цієї машини став геноцид єврейського народу, але важливо зазначити, що на той момент навіть найефективніші кати тих ранніх «акцій» розглядали свої дії по-різному. Згідно зі звітами керівних службовців СС та поліції, складеними у перші тижні та місяці кампанії, вони не вирішували «єврейське питання», а діяли відповідно до необхідності воєнного часу – чи то були «зачистки» регіону від місцевих євреїв, яких сприймали як «грабжників», та осіб, підозрюваних у партизанстві, а чи «репресалії», спричинені реальними або вигаданими атаками на німців, як у випадку Гарседена та Білостока. Лише згодом, підбиваючи підсумок своїх «досягнень» 1941 року, відповідальні службовці наголосили на тому, що «радикальне вирішення єврейської проблеми» шляхом фізичного знищення усіх євреїв було їхньою метою від самого початку, навіть якщо й існувало спершу у формі «невизначеної ідеї». Проте характерним є той факт, що, наголошуючи на власних ініціативах, вони не роблять жодних посилань на конкретні накази свого керівництва⁶³.

Той факт, що у контексті цього, здавалося б, «раціонального» аргументу про «необхідність воєнного часу» євреїв у першу чергу розглядали як ціль, відображає ідеологічні тенденції убивць; проте такі виправдання не варто сприймати лише як звичайне самовиправдання. Натомість вони вказують на те, що німецькі керівні службовці не розглядали навіть масштабні страти, ініціаторами яких вони були і які забрали життя десятків тисяч жертв різного віку та статі,

Germany and the Nazi Past: The politics of amnesty and integration. – New York: Columbia University Press, 2002. – 365 p.

⁶³ Див. фрагментарний рапорт айнцакоманди 2 (Lange), дата не вказана (початок 1942 р.), BA R 70 Sowjetunion/20: «Метою, про яку ЕК 2 мала нечітке уявлення від самого початку, було радикальне вирішення єврейської проблеми шляхом убивства всіх євреїв» («Das Ziel, das dem EK 2 von Anfang an vorschwebte, war eine radikale Lösung des Judenproblems durch die Exekution aller Juden»). Див. також: ЕК 3 (Jäger), «Gesamtaufstellung», 1 грудня 1941 р., USHMMA RG 11.001M Reel 183 (SAM 500-1-25, fol. 115).

як частину загальної, всеєвропейської політики фізичного винищення – політики, яка, попри те, що була втілена в життя у Бабиному Яру та інших місцях на сході у дуже реальний та бруталний спосіб, не дістала на той час чіткого відображення у директивах вищого керівництва. Рапорти описували перших жертв фізичного знищення як місцевих чоловіків-євреїв призовного віку, особливо представників єврейської інтелігенції, що обіймали керівні посади у своїх громадах, натомість опис цільових груп не був чітким від самого початку і передбачав можливість значного розширення⁶⁴. Уже під час масакри у Гарсені та Білостоку наприкінці червня всі побачили, що злочинці не дуже стримували вбивства навіть тих євреїв, які були під найменшою підозрою і найбільш вразливими, – дітей та жінок. За дуже короткий період часу після початку операції «Барбаросса» злочинці перейшли межу, за якою починався геноцид, унаслідок чого сталися й масові вбивства у Бабиному Яру.

*Переклад з англійської
Сергія Коломійця*

⁶⁴ Приклади див. у: The Einsatzgruppen Reports. – Р. 9, 14–15, 46, 69–70, 78; а також у: Die «Ereignismeldungen UdSSR».

ПІД СЛІДСТВОМ ЗА СПІВПРАЦЮ: СУДОВЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАНТІВ У СРСР ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЗЛОЧИНІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Повоєнна Україна стала свідком великої кількості судів над так званими зрадниками Батьківщини та пособниками, під котрими розуміли радянських громадян, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Проте й нині у нашому розпорядженні перебуває дуже незначний обсяг інформації про повоєнні переслідування таких колаборантів, адже донедавна ця тема ставала предметом історичних досліджень украй рідко¹. Тож нам бракує систематичного аналізу судових процесів, який би висвітлював різницю у методах судового провадження

* Бувши у 2004–2005 рр. стипендіаткою фонду ім. Перла Резніка у Центрі поглибленого вивчення історії Голокосту при Меморіальному музеї Голокосту США, авторка мала нагоду проаналізувати колекцію пов'язаних із Голокостом в Україні копій архівно-кримінальних справ, яка зберігається в музеї.

¹ Короткий огляд юридичної практики подано у праці: *Епифанов А.Е.* Ответственность гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (историко-правовой аспект). – Волгоград, 1997. – С. 70–80. Аналіз правових основ та функцій воєнних трибуналів військ НКВС у 1941–1945 рр. див.: *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 228 с. Щодо України див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003 (далі – *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність).

у справах, участь громадськості, ставлення до відповідачів та свідків, терміни ув'язнення засуджених, а також політико-соціальні функції судових переслідувань у повоєнному суспільстві загалом. Це частково пов'язано з тим, що до сьогодні історики не мають повного доступу до матеріалів судових слідств, які зберігаються у колишніх регіональних архівах КДБ (які нині є архівами СБУ) в Україні. Реальна кількість підсудних, засуджених за колаборацію, залишається невідомою. У дослідженні українського історика В.М. Нікольського, який робить висновки на основі матеріалів із центрального архіву СБУ (ГДА СБУ), подано такі цифри: між 1943 та 1953 рр. НКВС звинуватило у співпраці з окупантами в Україні 93 590 осіб, що становило близько половини усіх заарештованих українськими органами НКВС. 80,5 тисячі осіб закидали зраду та пособництво німецькій окупаційній владі, а решті 13 тисячам – шпигунську діяльність на користь іноземних держав. Більшість арештів (57%) відбулася під час війни та відразу після неї². Проте, як зауважує Нікольський, ці цифри можуть бути неповними³. Відповідно до публікації Федеральної служби безпеки Росії (ФСБ), у період з 1943 по 1953 рр. за співпрацю з німцями було заарештовано понад 320 тисяч радянських громадян. Це третина усіх арештів, здійснених НКВС протягом зазначеного періоду⁴.

Якщо порівняти цю кількість із приблизно 100 тисячами німців та австрійців, засуджених як націонал-соціалістичних воєнних злочинців по усій Європі, починаючи з 1944 р., включно з 21 555 німців (здебільшого військовополонених), яких було засуджено в Радянському Союзі, то очевидним стає те, що кількість громадян СРСР, засуджених

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 206–224. Також див.: Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001. – С. 107–109, де досліджується питання засудження членів Організації українських націоналістів (ОУН).

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 451–452. У документах із колишнього партійного архіву Києва йдеться про 29 тисяч обвинувальних вироків щодо вітчизняних зрадників та їхніх співучасників лише протягом 1946 р. Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4937, арк. 313; ф. 1, оп. 23, спр. 4954, арк. 171.

⁴ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. // www.fsb.ru/history/autors/mozohin.html (відвідано у червні 2005 р.). Також див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 206–224.

за військові злочини у часи німецької окупації, є значно більшою⁵. Це явище не є специфічним суто для Радянського Союзу: у країнах Європи помста колаборантам після закінчення війни була набагато інтенсивнішою та кривавішою, аніж судові переслідування німецьких воєнних злочинців⁶. І, подібно до ситуації в інших європейських країнах, у СРСР у період війни та перші роки після її закінчення засудження колаборантів не відбувалося винятково на правовій основі. Нерідко спеціальні підрозділи НКВС розстрілювали колаборантів за скороченою процедурою⁷. Наприклад, згідно зі звітами айнзацкоманд із кількох місць донбаського регіону на сході України, війська Червоної армії, після звільнення цих окупованих районів, страчували велику кількість радянських громадян, які співпрацювали з німцями. У деяких селах (як знову-таки повідомляють німецькі джерела, які у цьому випадку ми вважаємо такими, що містять достовірну інформацію) мало місце знищення усього населення як розплата за позитивне ставлення до німців⁸.

Західні дослідження упродовж останніх років демонструють тенденцію до зростання інтересу до правосуддя перехідного періоду, політики пам'яті та трансформації суспільств після Другої світової війни⁹,

⁵ З питання засудження німецьких воєнних злочинців у Радянському Союзі див. зразковий огляд у праці: *Hilger A.* «Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf»? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR // *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* / Hrg. N. Frei. – Göttingen 2006. – S. 180–246.

⁶ *Ibid.* – S. 32–35.

⁷ Див.: *Епифанов А.Е.* Указ. соч. – С. 76.

⁸ *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten* Nr. 54, 14 May 1943 (BAB, R58/224, s. 172); *Ereignismeldung UdSSR* Nr. 186, 27. March 1942 (BAB, R58/221, s. 167); лист з міністерства пропаганди (Generalreferat Ostrau) райхсміністру від 12 лютого 1942 р. (BAB, R55/1289, s. 52–55).

⁹ Див., напр.: *Bloxham D.* *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory.* – Oxford, 2001. – 296 p.; *Douglas L.* *The Memory of Judgment. Making Law and History in the Trials of the Holocaust.* – New Haven; London, 2001. – 336 p.; *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit* / Hrg. N. Frei, D. van Laak, M. Stolleis. – München, 2000. – 187 p.; *Keine «Abrechnung». NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa*

натомість щодо колишнього Радянського Союзу цю тему майже не розкрито¹⁰.

У ширшому контексті радянської системи правосуддя в Україні з кінця 1920-х до кінця 1960-х рр. повоєнні суди над колаборантами відігравали досить неважливу роль. Понад чверть із 970 тисяч арештів, які мали місце в Україні з 1927 по 1961 рр., було здійснено до війни. Це вказує на те, що зачистка реальних, потенційних та уявних ворогів радянської влади мала значно ширший розмах протягом 1930-х років, аніж у повоєнний період¹¹.

Тим не менш, участь радянських громадян у діяльності органів поліції, місцевої адміністрації, а також економічних структурах окупованої України відіграла вирішальну роль в успішному встановленні окупаційного правління Німеччини, в тому числі й у здійсненні Голокосту. Ступінь залучення місцевих поліцаїв до злочинів, учинених німцями на окупованих радянських територіях, лише нещодавно стала предметом дослідження в Україні та на Заході¹². На сьогодні основну увагу в таких дослідженнях зосереджено

nach 1945 // Hrsg. C. Kuretsidis-Haider, W.R. Garscha. – Leipzig; Wien, 1998. – 488 s.; *Osiel M. Mass Atrocities, Collective Memory and the Law.* – New Brunswick, 1997. – 317 p.; *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* / I. Deak, J.T. Gross, T. Judt. – Princeton, New Jersey, 2000. – 368 p.

¹⁰ З питання судового переслідування німецьких воєнних злочинців у СРСР див.: *Sowjetische Militärtribunale. Bd. 1: Die Verurteilung deutscher Kriegsgefangener 1941–1953.* – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2001. – 441 s.; *Bd. 2: Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955.* – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2003. – 608 s.

¹¹ Див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність. – С. 119–120.

¹² Див.: *Dean M.C.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – 263 p.; *Golczewski F.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: Die ukrainischen Schutzmannschaften // *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* / Hrsg. W. Benz et al. – Berlin, 1998. – S. 173–196; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* / Hrg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 205–234; *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – Munich, 1997. – 455 s.; *Breitman R.* Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual.* – 1990. – N. 7. – P. 23–39. Щодо недавнього дослідження питання співпраці на теренах Східної Європи див.: *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. Bd. 19: Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945.* – Göt-

на співпраці з військовими та поліцією, натомість відомостей про співпрацю в адміністративному та економічному секторах майже немає¹³. У радянській історіографії факт співпраці певної частини населення Союзу із німцями був табу. У багатій радянській літературі, присвяченій Другій світовій війні, були лише поодинокі згадки про таку співпрацю, що в основному відповідали цілям пропаганди і стосувалися винятково неросіян, яких було затавровано як «буржуазних націоналістів».

Окрім документів із колишнього Київського центрального партархіву, у своєму дослідженні я послуговуюсь колекцією копій радянських документів про воєнні злочини (1943–1980-ті рр.), яка зберігається в Меморіальному музеї Голокосту США. Вона містить матеріали понад 600 архівно-кримінальних справ, здебільшого над колишніми поліцаями, що зберігаються в двадцять одному архіві колишнього КДБ в Україні.

Те, що повоєнні суди в Україні у багатьох аспектах можуть бути показовими щодо внутрішньої логіки судового слідства усього СРСР того часу, видається обґрунтованим. В Україні відбулася щонайменше третина (за період 1943–1953 років, щодо інших періодів даних немає) усіх арештів колаборантів у Радянському Союзі. Але водночас також слід усвідомити й те, що Україні були притаманні певні особливості, які, очевидно, впливали як на характер співпраці, так і на те, яким чином її розглядали в рамках військових трибуналів у повоєнні роки. Найбільш значущою з таких особливостей було існування сильного українського націоналістичного руху на Західній Україні.

Архівно-кримінальні справи як історичне джерело

Матеріали справ можуть мати доволі тенденційний характер, тож їх слід аналізувати досить критично. Допити обвинувачуваних та свідків часто проводив тільки один слідчий. Ретельне вивчення протоколів

tingen, 2003, а також випуск журналу «Slavic Review» (2005, Vol. 64, N. 4) про співпрацю з окупаційним режимом у Польщі та Радянському Союзі.

¹³ Щодо таких форм співпраці на Донбасі див.: *Penter T. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. Bd. 19: Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003. – S. 183–223. Також див.: *Jones J.W. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948 // Slavic Review. – 2005. – Vol. 64, N. 4. – P. 747–770.**

дiзнання свiдчить, що в них не завжди точно записували отриманi показання, натомiсть їх здебiльшого викладено в iнтерпретацiї слiдчого¹⁴. Це слугує пiдставою для ретельного вивчення семантики матерiалiв слiдства. Для досягнення кращого результату такi джерела варто брати до уваги спiльно з iншими документами, якi мають стосунок до нацистської окупацiї. У багатьох випадках вiдповiдач виступав на судi проти методiв зiзнання пiд примусом, застосовуваних КДБ¹⁵.

Водночас кримiнальнi справи є безцiнним джерелом для вивчення як нiмецької окупацiї, так i повоєнного перiоду. У них часто мiститься докладний опис масових страт євреїв у рiзних мiсцях, а також свiдчення очевидцiв про умови життя у гетто та таборах. У деяких матерiалах слiдств зберiгаються документи iнших установ, у тому числi акти Надзвичайної державної комiсії зi встановлення злочинiв нiмецько-фашистських загарбникiв. Зокрема, записи судових процесiв пiзнiшого перiоду, якi характеризуються ретельнiшими слiдчими заходами, мiстять малюнки та фотографiї гетто, таборiв i мiсць масових поховань. У деяких випадках матерiали слiдства – єдине наявне джерело, яким задокументованi гетто, табори та мiсця масових страт. У Донецьку, наприклад, розгляд справи проти голови мiсцевої адмiнiстрацiї є єдиним вiдомим документальним джерелом (за винятком свiдчень тих, хто вижив), яке вказує на iснування гетто у цьому мiстi¹⁶. Особливо шокують детальнi описи масових убивств, наданi свiдками, тими, хто вижив, або обвинуваченими. До недавнього часу захiднi науковцi використовували здебiльшого джерела нiмецького походження для вивчення iсторiї Голокосту на окупованих радянських землях. Частково це було пов'язано з тим, що радянськi архiви були закритi для iноземних дослiдникiв аж до розпаду СРСР у 1991 р. Документи слiдств дають змогу на теперiшньому етапi дослiдити Голокост «з низiв». Вони пропонують рiгiональний та мiсцевий ракурси, демонструючи, якою мiрою подiї на мiсцi формували

¹⁴ Така практика застосовувалася не лише в СРСР, а й у кількох захiдноєвропейських краiнах.

¹⁵ Див., напр., судову справу проти єврейського обвинуваченого, провадження в якiй вiдбулося у 1944 р. у Вiнницi, USHMM, RG-31.018M/ reel 36 (справа № 1994).

¹⁶ *Penter T.* Op. cit. – P. 183–223.

загальну картину німецької окупації на теренах України. Із записів судового слідства також можна почерпнути біографічні відомості про місцевих колаборантів та мотиви їхніх дій.

Свідчення обвинувачуваних та свідків зазвичай є надійнішим джерелом, коли йдеться про місцевих колаборантів. Щодо німецьких злочинців, то свідки часто сприймали усіх німецьких поліцаїв як службовців «гестапо». І, врешті-решт, матеріали слідств подають проблему співпраці у світлі її бачення радянською владою, показуючи, як остання судила колаборантів (і також амністувала в поодиноких випадках). До певної міри такі записи відображають відносини між трибуналами «на місцях» та керівними державними органами, тобто між центром та периферією. Незначна кількість публічних судових процесів також проливає світло на політику пам'яті СРСР стосовно Голокосту, співпраці з окупантами та війни в цілому. Звісно ж, на основі самих лише матеріалів слідства не можна дійти будь-яких конкретних висновків щодо масштабів співпраці, оскільки у матеріалах не зазначаються усі особи, страчені без слідства, безпідставно звинувачені, або ті, суд над якими не відбувся з тих чи тих причин. Як видається, засудження колаборантів були частиною загального процесу формування нового післявоєнного суспільного устрою.

Підіб'ємо підсумок деяких спостережень про значення післявоєнних судових процесів над колаборантами, щоби повніше зрозуміти суть трагедії Бабиного Яру.

Повоєнні судові процеси над учасниками убивств у Бабиному Яру

Насамперед можна зазначити, що судові слухання у справах проти німецьких воєнних злочинців та радянських колаборантів є важливим джерелом для відтворення історії Бабиного Яру. Систематичний аналіз архівно-кримінальних справ проти злочинців – учасників убивств у Бабиному Яру з 1940-х по 1980-ті рр. і досі на часі. Таке дослідження має вивчити змінювані судові практики та політику пам'яті радянської держави щодо співпраці громадян у Голокості та інших злочинах, а також змінювані наративи у свідченнях очевидців.

Цей аналіз базується на кількох судових процесах 1940–1950-х рр. над радянськими громадянами, членами українських підрозділів поліції.

Більшість із цих судових слухань відбувалася за закритими дверима. На них впливав загальний характер правової системи доби пізнього сталінізму. У повоєнні роки (за правління Сталіна) радянські органи судочинства проходили процес певної бюрократизації та професіоналізації, який тривав і після смерті Сталіна. Окрім цього, режим визнавав значуще символічне значення судів. Тож демонстративну законність було збережено не лише у кількох відкритих судових засіданнях, а й у численних закритих слуханнях. Поява такої формальної законності у повоєнних судових процесах контрастувала з практикою 1930-х рр., коли сотні тисяч людей було засуджено навіть без участі судді чи прокурора. Можна висунути аргумент про те, що повоєнні судові процеси слугували для легітимізації сталінського режиму як у радянському суспільстві, так і за кордоном. Проте, на відміну від судів, проваджених сталінською системою у 1930-х рр., в яких засуджували здебільшого невинних людей із суто політичних причин, післявоєнні судові процеси часто завершувалися засудженням справжніх воєнних злочинців. Це призвело до ситуації, за якої сталінський режим успішно легітимізував учинені ним до війни зачистки на основі того факту, що тепер, принаймні частково, були засуджені справжні злочинці.

Що ж до злочинця, причетного до трагедії в Бабиному Яру, то можна побачити, що сталінський режим давав дуже широке визначення співпраці з окупантами та злочинів війни: крім небагатьох публічних процесів проти німецьких та радянських громадян, залучених до акцій масових убивств, було набагато більше судових процесів проти звичайних поліцаїв. Ці чоловіки часто не брали безпосередньої участі у вбивствах євреїв, радянських військовополонених та цивільних, проте їх було засуджено до страти або до 25 років позбавлення волі у таборах примусової праці. Наприклад, колишній службовець 23 батальйону допоміжної поліції та СД у Києві, який вступив до лав поліції аж у квітні 1943 р., був засуджений у 1951 р. військовим трибуналом Києва до 25 років примусової праці. Він двічі конвоював «радянських мирних громадян» до Бабиного Яру. Навіть той факт, що пізніше підсудний скористався власним службовим становищем, щоби звільнити кількох радянських полонених, трибунал не узяв до уваги на його користь¹⁷.

¹⁷ Архівно-кримінальна справа О.В. Фоєнко-Хвоя (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66276).

Найсудовіше покарання призначали тим, хто належав до українських націоналістичних організацій, – сталінський режим використовував такі судові справи, особливо на Західній Україні, як засіб придушення підпільного націоналістичного руху.

Біографії поліцаїв вносять корективи до деяких старих стереотипів: до поліцаїв належали не лише українські націоналісти й ті, хто зазнав репресій від сталінського режиму протягом 1930-х рр. (за версією радянської пропаганди). Серед поліцаїв були росіяни, етнічні німці та представники інших етнічних меншин (особливо в етнічно неоднорідних регіонах, як-от Донбас), колишні члени комуністичної партії, приміром колишній російський робітник та комуніст Орехов, котрий брав участь у вбивствах у Бабиному Яру. Взагалі, співпраця з окупаційним режимом та антисемітизм були явищем значно ширшим на окупованих територіях і стосувалися не лише етнічних українців або націоналістів.

На завершення – ще одне, останнє, спостереження: у сприйнятті Бабиного Яру громадськістю все ще, здається, домінує акція із масового убивства понад 33 тисяч євреїв у вересні 1941 р. – наймасштабніший одиничний масовий розстріл євреїв у Радянському Союзі. І ми схильні забувати десятки тисяч жертв єврейської та інших національностей, життя яких були брутально обірвані упродовж усього періоду німецької окупації. Судові процеси над колаборантами демонструють щоденну практику Голокосту «знизу», у контексті якої постає щоденний осуд та відокремлення єврейських родин від громади, депортація їх до Бабиного Яру, крадіжки майна євреїв та роль, яку при цьому відігравали місцеві колаборанти. Багато свідків та обвинувачених у справах прямо говорять про вбитих євреїв, натомість офіційна післявоєнна радянська пропаганда жила щодо жертв термін «мирні радянські громадяни», десятиліттями придушуючи пам'ять про Голокост. На сучасному етапі матеріали архівно-слідчих справ створюють базу для існування певних протилежних наративів пам'яті про війну.

Переклад з англійської

Сергія Коломійця

ЛІТЕРАТУРНІ СВІДЧЕННЯ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Спи, моє дитя, спи,
Не у маленькому ліжечку,
А у пагорбі з попелу,
Спи, моє дитя, спи,
Ти, який так любив
Спати біля твоєї матері,
Чи сьогодні нарешті
Ти спочиваш біля неї?
Поганий вітер
Заважає тобі спати;
Він тебе розвіює...¹

Слова цієї колискової, написані вбитим у Треблінці музикантом із Варшави, розкривають усю гидку неподобність Шоа. І відразу ж перед дослідником постає питання можливості та необхідності приборкати емоції заради того, щоб звернутися до точного аналізу. Те, що ґрунтується лише на почуттях, завершується знесиленим визнанням безсилля слова. Тому й залишаються лише декілька сфальсифікованих, пристосованих до тимчасових істин образів,

¹ Колискова, яку приписують варшавському композитору Шенкеру, вбитому у Треблінці в червні 1943 р. Див.: *Kaczerginski Sz. Lider fun di getos un lagern. Tekstn un melodies gezamlt* / Red. H. Leyvik. – New York: Tsiko, 1948. – P. 313–314.

які можна розвіяти лише зверненням до фактів. У випадку Бабиного Яру радянські органи влади упродовж десятиріч підтримували міф про місце, де за часів німецької окупації стратили, не розбираючи, мирних мешканців міста, а також комуністів та партизан. З 1960-х років, спочатку після скандалу навколо поеми Євгена Євтушенка «Над Бабиним Яром», потім після публікації документального роману «Бабин Яр» Анатолія Кузнєцова (спочатку у Радянському Союзі, а згодом за кордоном, у відновленій та доповненій автором редакції), для євреїв Радянського Союзу урочище стало простором утвердження власної ідентичності. Ця тенденція спричинила упорядкування нової історії цього місця, яка у просторі та в часі окреслювала трагедію Бабиного Яру під час страти величезної більшості єврейського населення Києва 29 та 30 вересня 1941 р. Після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України, Яр, або різні гіпотетичні його місцезнаходження, перетворилися на поле численних битв пам'яті, що матеріалізувалися у різноманітних пам'ятниках (православний хрест, семисвічник, радянський монументальний комплекс тощо).

Це подрібнення пам'яті місця певною мірою відповідає хронології хвиль масових страт, які були здійснені у різних місцях урочища. Протяжний простір без чіткого обриса, історія Бабиного Яру переписується, безперечно, у множині.

На самому початку німецької окупації страти військовополонених та членів комуністичної партії відбувалися у різних місцях Києва. Однак Яр, розташований на околиці міста, окупанти одразу визнали найвідповіднішим місцем для виконання та проведення серійних убивств. Глибина схилу та численні розгалуження, що подовжували головне «тіло» яру, уможлилювали збереження таємниці та викликали сумніви й вагання серед населення, а згодом, набагато пізніше, і серед фахових істориків та аматорів, щодо кількості вбитих людей, їхньої ідентичності, порядку здійснення страт, точних місцезнаходжень. Історичну ясність щодо Бабиного Яру вдалося встановити лише останнім часом на основі досліджень, що ґрунтуються на науковому аналізі численних документів. Докази: топографічні зйомки та плани, фотографії служб німецької пропаганди; показання свідків, винних

у масових знищеннях мешканців Києва²; свідчення жінок та дітей, яким пощастило уникнути смерті, – усе це дало змогу відтворити історію Яру в період між 1941 та 1943 роками³.

Перша хвиля масових страт розпочалася 27 вересня 1941 р. Вона сягнула своєї кульмінації 29 та 30 вересня під час знищення єврейського населення та тривала щонайменше до жовтня або листопада 1941 р. З явних практичних міркувань, 30 вересня шлях, що веде до Бабиного Яру, та місце страт були іншими, ніж напередодні: було багато жертв, їхні речі ще не повністю розібрали. Треба було також закопати тіла.

З жовтня 1941 р. в Бабиному Яру та навколо нього під час «спеціальних акцій» вбивали різні групи людей: ополченців, циганське населення, хворих із психіатричної лікарні, розташованої неподалік, моряків Дніпровського загону Пінської флотилії та численних заручників. З весни 1942 р. до вересня 1943 р. у Бабиному Яру розстріляли чоловіків, що перебували у в'язниці гестапо, ополченців, потім українських націоналістів та в'язнів Сирецького концтабору, обов'язком яких починаючи із серпня 1943 р. було викопування та спалювання тіл, закопаних під час попередніх хвиль масових страт. Ця операція мала на меті знищення будь-яких слідів жертв. Нарешті, у жовтні 1943 р. на тому самому місці, де нацисти наказали

² Більшість показань свідків датовано 1943–1944 роками, часом створення «Чорної книги про злочинне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих регіонах СРСР та знищувальних таборах у Польщі під час війни 1941–1945»; свідки були заслухані 1945 та 1946 рр. під час процесу в Києві над німецькими військовими, що брали участь у військових злочинах на території України. Три інші важливі дати: 1967 та 1980 роки, позначені процесами у Німеччині над деякими членами Einsatzgruppe C (Sonderkommando 4a) та інших формувань, що перебували у Києві під час масового знищення єврейського населення Києва, та 1990-ті, коли свідчення на Україні збирали Борис Забарко та о. Патрик Дебуа, див.: Живими остались тільки ми. Свідчення та документи / Ред. Б. Забарко. – К.: Задруга, 2000; Les Fusillades massives des Juifs en Ukraine 1941–1944. La Shoah par balles (каталог виставки Меморіал Шоа, 20 червня – 30 листопада 2007 р.).

³ Надані свідчення взяті з першого наукового твору про Бабин Яр (Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: В 5 кн. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат, 2004). Це надзвичайно якісне дослідження мало відоме на Заході.

євреям роздягнутися перед розстрілом, були страчені мешканці Києва, які відмовилися залишити місто.

Серед численних документів, що дають змогу відтворити розв'язок подій, літературні джерела використовувалися відносно мало. Ці твори, найчастіше поеми, були написані протягом 1941–1943 рр. або відразу після визволення Києва; вони, безперечно, є відомими, умови їхнього створення ретельно досліджено⁴, але їхній зміст не був предметом літературного аналізу. Ці твори є літературними свідченнями Бабиного Яру, які ми бажаємо нині представити. Вони розповідають про злочини, скоєні проти єврейського населення. Це не є зумисний вибір з нашого боку: на сьогодні не відомо, чи існують літературні твори, присвячені долі ромів чи психічно хворих. І відсутність таких текстів є, без сумніву, ганебним недоліком в істинно-мудрому та цілісному баченні історичної реальності.

Література періоду окупації

У передмові до творів поета Івана Єлагіна (1918–1987) письменник та перекладач Євген Вітковський згадує культурне життя Києва під час окупації: «У місті, що голодувало та страждало від холоду, може здаватися дивним писати ці слова, але для молоді мистецтво було засобом виживання. Молоді поети та митці мали звичку зустрічатися, там були Тетяна Фесенко та її чоловік Андрій, Єлагін та його дружина Ольга». Найвідоміший серед цих письменників, поет Єлагін, що народився від матері єврейки, залишив лише обмежене свідчення про війну, він пройшов крізь неї таким собі байдужим денді та задовольнився тим, що включив окупацію Києва до ширшої історичної картини: «Они прошли по тысяче дорог – / К Парижу, к Брюсселю, к Антверпену, к Варшаве». Назва Яру не згадана. Реальність міста обмежена його розташуванням біля Дніпра, а згадка про жертв повністю вичерпується одним віршем у стилі Франсуа Війона, який розповідає про «трьох повішених» на холодному вітрі вічної зими⁵.

⁴ *Shrayer M.D.* Jewish-Russian poets bearing witness to the Shoah, 1941-1946: Textual evidence and preliminary conclusions. Моя подяка Максиму Шраєру за можливість ознайомитися із цим ще не опублікованим текстом.

⁵ *Єлагін І.* Собрание сочинений в 2-х томах. – М.: Согласие, 1998. – Т. 1. – С 95 («Они прошли по тысяче дорог»); С. 98 («В небо крыши упираются торчком»).

Проте натяки на ситуацію в Києві прозоріші у віршах, написаних у той само час близькою подругою Єлагіна Людмилою Тітовою (1922–?), а також дружиною поета Ольгою Анстей (1912–1985), яка виїхала з України до Німеччини незадовго до приходу Червоної армії⁶. У трьох коротких віршах Тітової 1941 та 1942 років, а також у поетичному циклі Анстей «Кирилівські Яри»⁷, опублікованому у Мюнхені 1946 р., датування наведене за конкретними історичними ознаками. Тітова безпосередньо натякає на наказ євреям міста зібратися вранці 29 вересня 1941 року: «Приказ подкреплялся угрозой расстрела». Водночас запозичені з легенд метафори часу у Тітової та язичницька, а особливо біблейська символіка у вірші Анстей деконтекстуалізують трагічний вимір страт. Євреї порівнюються із дітьми, які покійно ідуть за гравцем на флейті Гамельном (Тітова), і цю ідею слухняності та покійності знаходимо у розлогому зіставленні Анстей, яка порівнює долю євреїв по дорозі в Яр із долею Христа, що сходить на Голгофу: «Дальше покроствю зову глухому, / на перекресток меж давних могил. [...] (Яры) стали Голгофой, подножьем креста». Нагромадження часових посилянь, що відсилають до незавершеного минулого, безжалісно («бесповоротно») викреслюють євреїв з часу та простору. Оповідь у минулому часі – завершеному чи незавершеному – посилює остаточний характер зникнення єврейського народу у глобальному масштабі: «Они, как дети Гаммельна, ушли, / Ушли под землю, канули, как в воду, / Исчезли навсегда в глухой дали» (Тітова). До того ж використання застарілих лексичних форм («покуда», «с глухим и страшным первым годом» у Тітової) та стилістичних повторень, що нагадують середньовічні пісні («И привольное из привольных мест [...] И душистое из душистых мест. [...] Страшное из страшных мест» у Анстей), відсувають знищення євреїв до стародавніх

⁶ Про І. Єлагіна та О. Анстей див.: *Тітова Л.* Мне казалось, мы будем жить вечно. Воспоминания об И. Елагине. – *Грани.* – 1976. – С. 129–169; *Фесенко Т.* Ольга Николаевна Анстей // *Новый журнал* (Нью-Йорк). – 1985. – № 161; *Фесенко Т.* Сорок шесть лет дружбы с Иваном Елагиным. – Париж: Альбатрос, 1991.

⁷ Інша назва Бабиного Яру, що розташований біля Кирилівського монастиря у Києві.

часів. Вони з'являються наче щільна маса, зникнення якої передано низкою дієслів у множині, вжитих без підмета, а тому близьких за значенням до безособових форм (Тітова), або образів, що змушують замислитися над тим, що на час їхньої смерті євреї Києва – та євреї взагалі – вже давно пішли з історії. У вірші Анстей старі схожі на Авраама, а діти з курчавим волоссям нагадують тих, що бігали вулицями Віфлеєма під час народження Христа. Це бачення винищення та жертв розкриває зовнішній характер оповідачів, які є свідками події, в якій вони особисто участі не беруть. Тітова та Анстей не поділяють долю євреїв; вони розкажуть про неї із певної дистанції, зумовленої літературною природою їхніх текстів. Сюжет залишається продуманим літературним прийомом, який ніколи не виходить за межі майстерної оповіді. Цей літературний підхід, що встановлює проміжну зону спостереження поміж реальністю та твором, ілюструється у Тітової за допомогою блукання погляду, який переходить від жертв до німецьких солдатів, готових до збройних дій. Таким чином, масове знищення євреїв є частиною розвитку військового конфлікту та втрачає свій геноцидний масштаб: «Покуда баварцы, покуда саксонцы, / стреляли по окнам, врывались в квартиры, / Стучали прикладами в двери и стены, / Ломились в театры, дома и музеи». Яр перетворюється на одне із місць, подібне до інших, а загальна картина, всупереч винищуванню, зберігає свою фізичну зв'язність. Між тим, саме в цьому полягає суттєва різниця між Анстей та Тітовою: на початку «Кирилівських Ярів» урочище постає як широкий, гармонійний та гостинний краєвид, де живе боязка дріада, але вже останні рядки ілюструють загострення почуттів, передане закликком світові почути та побачити те, що трапилося в Яру: «Слушайте, их поставили в строй, [...] Видите – вот на дороге посуда». Світ покликаний стати свідком подрібнення реальності, зменшеної до уламків посуду та купи одягу. Трагедія Бабиного Яру виходить за межі банальності війни. Вона стає символом знищення як останньої стадії розчленування, яке кожний читач має усвідомити через своє власне тіло. Це включення читача-свідка у подію і є однією з головних особливостей творів, написаних одразу після визволення Києва.

Література періоду визволення

Часові межі досліджуваних текстів у період вступу радянської армії до української столиці можна відсунути до 1946 р. або, у крайньому випадку, до 1947 р. – дати, коли «Чорну книгу», що містить зібрані для Нюрнберзького процесу документи, було заборонено для публікації в СРСР. Цей поворот у викладанні та написанні історії Другої світової (чи Великої Вітчизняної) війни означав також повернення роману як символічного жанру соціалістичного реалізму на шкоду ліричній поезії, що мала величезний успіх під час війни як у формі коротких віршів, так і у формі пісень.

Питання датування пов'язано також з визначенням якості свідчень та точки зору свідків. На відміну від літератури концтаборів – нацистських таборів або ГУЛАГу, яку творили люди, що безпосередньо пережили епізод ув'язнення, згадувані нами далі автори були, безумовно, в більшості своїй вихідцями із Києва, але не перебували в місті в період 1941–1943 років. Відтак вони не були безпосередньо присутні на розстрілах, але набутий ними досвід військових кореспондентів, як у випадку Іллі Еренбурга (1891–1967), Павла Антокольського (1896–1978), Льва Озерова (Гольберга) (1914–1996), Сави Голованівського (1910–1989) та Миколи Бажана (1904–1983), надав можливість кожному із них виступити в ролі свідка, у російському сенсі слова «свидетель», тобто людини, яка бачила і, на відміну від простого «очевидця», може також давати свідчення та нести слово правди. Спочатку термін «свидетель» мав форму «свѣдатель» (з літерою «ять»), від слова «вѣдать» (знати), а не «видеть» (бачити), що пояснює та висвітлює юридичний статус того, хто може передати інформацію. Інакше кажучи, вищезгадані письменники, до яких можна додати ім'я Іцика Кіпніса (1894–1976), який 1944 р. виголосив гнівну та скорботну промову з приводу страчених у Бабиному Яру євреїв, одразу ж позиціонували себе не як свідки подій, а як свідки самого місця подій. Утім, твори цих свідків – «свидетелей» – не можна розглядати як першоджерела, або, за визначенням Люби Юргенсон, як документи, що «відтворюють правдивість таборів, пережиту самим автором». Згідно з класифікацією Юргенсон, ці твори належать до документів серії 1, на відміну від «чернеток» або «усних, продуманих чи лише відчутих перед-текстів», що становлять серію 0; до серії 2 належать натомість твори та документи, написані через проміжок часу, необхідний для переходу від реакції на зіткнен-

ня з дійсністю до запитань⁸. Відтак поеми та трактати досліджуваних нами творів⁹ – цикл з шести поем, опублікованих Еренбургом в «Новом мире» у січні 1945 р., поеми «Бабин Яр» Льва Озерова та Миколи Бажана¹⁰, цикл «Не вечная память» поета Павла Антокольського¹¹, текст виступу І. Кіпніса¹², становлять окрему категорію поміж рівнями 1 і 2. Вони поєднують роздум про минулу подію та безпосередню відповідь на сприйняття, бачення Яру. У цьому контексті навіть повідомлення про ситуацію в Україні, передані органам преси цими авторами, військовими кореспондентами, могли б розглядатися як документи серії 1 літературних свідчень про історію Яру. Приміром, одне з перших офіційних повідомлень, оприлюднене відразу після «виявлення» Бабиного Яру, виражає заціпеніння перед «незбагненим», використовує словесні форми у найвищому ступені порівняння, описує мінералізацію складених штабелями у землю трупів та відсутність загальної панорами простору – усі ці елементи будуть згодом підхоплені та розвинені у літературних документах.

⁸ *Jurgenson L.* L'Expérience concentrationnaire est-elle indicible? – Paris: Editions du ROCHER, 2003. – P. 13–15; *Wiewiorka A.* L'Ere du témoin. – Paris: Plon, 1998; *Parler des camps, penser les génocides / Textes réunis par C. Coquio.* – Paris: Albin Michel, 1999; *L'Histoire trouée, Négation et témoignage / Sous la direction de C. Coquio.* – Nantes, L'ATALANTE, 2004.

⁹ Інші літературні твори могли б без сумніву увійти до цієї серії, наприклад, «Авраам» Сави Голованівського, але з різних причин нам не вдалося достеменно встановити рік їх написання, тому ми вважаємо за краще не залучати їх до нашого дослідження.

¹⁰ Поема Льва Озерова була опублікована у номері журналу «Октябрь» за квітень – травень 1946 р. Вочевидь, поема Миколи Бажана була опублікована 1943 р. українською мовою.

¹¹ *Знамя.* – 1946. – № 7. – С. 65.

¹² Про обставини промови Кіпніс та про її перекладений та доповнений зміст див.: *Дробязко Л.* Памяти Белы Кипнис // *Голокост і сучасність* (Бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту). – 2002. – № 10. Після цього виступу та публікації оповідання «On-Khokhmes, on -khechboïnes» («Без хитроців та лукавства») на їдиш у польському журналі *Das Naje Leben*, Кіпніса звинуватили у прояві єврейського буржуазного націоналізму. Протоколи допитів, що спричинили виключення Кіпніса у 1947 р. зі Спілки радянських письменників, а згодом призвели до його арешту 1949 р. та засудження до десяти років таборів, див.: Документи з архівної кримінальної справи І. Кіпніса (ГДА СБУ, спр. 41017-ФП; <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42999>).

Мы приехали на Бабий Яр и обмерли. Громадные глубоченные рвы. Накануне бомбили город, и одна из бомб попала в откос яра. Взрывом отколело внизу кусок склона. И мы увидели непостижимое: как геологическое залегание смерти – между слоями земли спрессованный монолит человеческих останков... Не верилось, что всё это может быть... Более страшного я не видел за всю войну¹³.

Це вагання щодо точного статусу документів передається на іншому рівні певною хиткістю часової структури.

Вірш Еренбурга відрізняється від інших творів майже винятковим використанням дієслів у минулому часі, що чітко позначає часову відстань поміж часом подій та часом оповіді. Чітке розрізнення між «раніше» (колись) та «зараз» (тепер) підкреслює важливість часу роздумів та бажання надати сенсу – в прямому значенні слова – історії в її лінійному напрямку: «И были мне живые милы, / Теперь на тусклых пустырях / Я должен разрывать могилы». Таке прямолінійне сприйняття трагедії Бабиного Яру безперечно зумовлене тим, що під час написання свого циклу поем Еренбург перебував не в Києві, а в Москві. Відтак його не було у самому центрі «часопростору», який у Антокольського має форму бездоганного кола, що замикає теперішнє, минуле та майбутнє у «не-пам'ять» («не вечная память» у назві поеми). У Бабиному Яру час зупинився, щоб перетворитися на «не-час». Семантичним та фонетичним відлунням першої фрази «Теряются следы в тысячелетии», яка виражає ідею апорії, звучать останні рядки поеми: «Сквозь сотни лет, за сотни тысячи верст. Я для свиданья нашего построил над вечностью мосты. Все мирозданье слышит: / Шма, Израэль! / И Пишет алым пламенем. / А Ты...». Колоподібний аспект підкреслений повтором складу «ти», присутньому у «тисячолітті», та кінцевим займенником «**ти**», а також символом віри «Шма, Израэль» («Слухай, Ізраїль»), що промовляється у ранкових та вечірніх молитвах.

Бажан і Кіпніс також використовують дієслівні форми у минулому часі, але за ними дуже швидко слідують фрази в теперішньому часі, повертаючи до самого моменту злочинів. Подібна реактуалізація присутня у самому розподілі на частини в поемі Льва Озерова (перша частина оповідає появу свідка, уможливлену завдяки розчиненню оповідача у просторі

¹³ Полевой Б. Бабий Яр // *Правда*. – 1943. – 6 нояб.

ями, землі, де він змішується із розчленованою плоттю мертвих тіл). Поет перебуває у подвійному «часопросторі». Сінестезійне поєднання звуків і образів, що він їх відчуває зараз та в минулому, яке знову стало теперішнім, створює ефект фізичної та часової насиченості: усе відсилає до бачення землі урочища, наповненого тілами жертв; та часу, який містила та все ще містить у собі кожна частинка їхнього буття.

Нет, то не тишь! Неугасимый стон,
Ста тысяч уст предсмертный стон бессильный.
Сребристый пепел множества костей
Осколки лбов, обломки челюстей.
Раздвинулись песчаные откосы.
Ползут из ямы золотые косы.
Тлен не разрушил, ветер не унес
Мерцающее золото волос.
В густой грязи поблескивают блекло
Очков разбитых старческие стекла,
И дотлевет, втоптаный в песок,
Окровавленный башмачок.

«Черевик, що тліє» («и дотлевет башмачок»), або точніше, дитячі черевички, що символізують для Юлії Крістєвої «пароксизм падіння» Аушвіцу, мають тут значення оксюморона, який поєднує в собі образ смерті з образом того, що мусить врятуватися від смерті¹⁴. Тому відтворення шляху, яким ішли жертви в поемі Озерова «Я пришел к тебе, Бабий Яр» та, особливо, у промові Кіпніса («Друзья мои, давайте пойдем пешком! Пройдем весь этот путь. Пройдем теми улицами, что были до краев полны еще живыми нашими братьями и сестрами»), постає як спроба «загоїти» рану часу, як спроба поєднати два теперішніх часи: час жертв і час їхнього «свідка». Кіпніс відчайдушно намагається максимально відкласти мить заковування його «братів та сестер», розтягнути час їхнього життя у минулому до нескінченно малої величини:

Почти в самой середине, в центре, стоит мягкий стоптанный **ботинок**,
свалившийся с ноги в тот **последний невообразимый миг**, тот миг, что

¹⁴ *Kristeva J.* Essai sur l'abjection. – Seuil: Points, 1980. – P. 12.

мы с вами не пережили, и потому никакие слова наши не в состоянии описать, каким он был, этот миг; ботинок, с которым споткнувшись нога рассталась в то мгновение, когда само тело в котле смерти и ужасных криков расставалось с жизнью¹⁵.

У нульову мить, або у мить, що прагне до нуля нескінченності, шляхи жертв перетинаються у часі зі шляхами свідків – це поєднання, чи возз'єднання тіл народу має своє обличчя і індивідуальні риси¹⁶, на відміну від того, що ми бачили у Єлагіна, Тітової чи Фесенко, і здійснюється водночас у горизонтальній площині (період 1941–1943 років) та у площині вертикальній. Відновлення зв'язку поміж поколіннями, зв'язку, докорінне винищення якого було однією з цілей Шоа, здійснюється в глибинах Яру¹⁷. Ця вертикальність відносин позначається в часі воскресінням у пам'яті тих, хто уособлює тяглість покоління, – дітей, старих та жінок, часто описуваних з немовлям на руках, – а також самою формою Яру. Щоби знову знайти своїх, свідок мусить спуститися углиб урочища, форма якого часто згадується як крута і здавлена.

«Песчаные обрывы осыпаются под нашими ногами и тянут нас вниз... Большие заросшие овраги, глубокие ямы, кустарник»¹⁸.

У Еренбурга всюдисущість Яру – уся земля порита ярами – передається наполегливою присутністю звуку «р» у багатьох словах: «перо, сердце, каторжник, ядро, в городах, теперь на тусклых пустырях, разрывать, руки, румяна, родня, где дышат хлебом и духами, мы к вам пришли. Не мы – овраги» – в усьому цьому відлунює слово «Яр».

Здавалося б, ця робота над текстом суперечить спонтанності свідчення. Але поема в точності відтворює процес сходження униз та повернення до примітивної форми виразу, здатної згодом знову стати словом і мовою. Ця ідея збереження «слова» під землею з метою його подальшого відродження та проростання добре сформульована Авромом Суцкевером

¹⁵ Див.: Дробязко Л. Указ. соч.

¹⁶ У поемах та творах Кіпніса жертви часто відрізняються, ототожнюються за допомогою рис, імен. У жодному разі вони не є компактною та безликою масою.

¹⁷ *Coquío C. Du Malentendu // Parler des camps, penser les génocides / Textes réunis par C. Coquío. – Paris: Albin Michel, 1999. – P. 17–86.*

¹⁸ Дробязко Л. Указ. соч.

(1913–2010) у поемі «Зерна пшениці». Суцкевер належав до групи, якій було доручено у Вільно закопувати предмети мистецтва та літературні твори:

Я закопую, я сію тут рукописи
[...] І коли я впадаю у відчай,
Я згадую Єгипет,
І оповідь про зерна пшениці.
[...]
Можливо, хтось виведе на світ божий
Ці слова, і вони розквітнуть
Несподівано, у призначений час,
Як старі зерна, що стали колоссям
Можливо, ці слова також
Нагодують народ у час його вічного походу¹⁹.

Постійне запитання «як сказати?» у численних творах про Шоа та в поемах про Бабин Яр («Недостає проклятий – проклинають», – журиться Бажан, а Еренбург запитує себе про обґрунтування письма: «к чему слова и что перо») знаходить відповідь у максимальному спрощенні тексту, який подеколи нагадує скаргу, молитву або навіть простий первісний крик. Місце усного мовлення варіюється у різних творах. Якщо у Еренбурга мовлення жертв передане у непрякій формі через «я» оповідача («Я слышу, как из каждой ямы / Вы окликаете меня»), то у Кіпніса та особливо у Льва Озерова слово надається безпосередньо жертвам. Озеров, який збирав документи в Києві для створення «Чорної книги», найповніше відтворює не лише шлях жертв, їхнє заціпеніння під час входу до території Яру («Куда нас ведут?»), а й скорочення їхньої мови та мови поета до звичайного слова-ономатопеї. Услід за текстом самий простір урочища постає спресованим до обрисів приниженого, розрізаного, розтятого на частини тіла:

¹⁹ Цит. за: *Borwicz M. Ecrits des condamnés à mort sous l'occupation nazie.* – Paris: Idées / Gallimard, 1973. – P. 126–127. Про поезію як літературний жанр та Шоа див.: *Ertel R. Dans la langue de personne. Poésie Yiddish de l'anéantissement.* – Paris, Seuil, 1993.

И небо,
И землю буравя,
Видят все то, что дано нам увидеть
Раз!
И выстрелы, выстрелы...

[...]

Девочка, снизу:

– Не сыпьте землю в глаза мне...

Мальчик: – Чулочки тоже снимать? –

И замер [...]

(Лев Озеров. «Бабин Яр»)

«И где-то жгут, дробят, кромсают, жарят»

(Павло Антокольський. «Не вічна пам'ять»)

Запитання, які пронизують ці тексти, стосуються того, що трапилось, як у Антокольського, або ж самої реальності місця («Где это мы? Здесь то самое место?») – запитує сам себе Кіпніс). Але сутність питань стосується не лише видимого, яке згодом стане предметом суперечок та фальсифікацій, як це було, наприклад, із реальним місцем розташування Яру, а й порожнечі, цієї матеріальної діри, цього онтологічного зяння, що розверзається під ногами свідків. Посуд, одяг, волосся, шматки черепів, останки – усі ці елементи уцент розбитої реальності добре представлені в різних творах, вони є предметом численних описів. Тому проблема письма є не літературною, а моральною та духовною. Поеми Тітової та Анстей добре показують, що смерть і небуття можна втиснути у слова за умови, якщо ти сам залишаєшся по той бік смерті. Але як збагнути, як проникнути у місце, де тіла жертв були спалені та подрібнені, як дістатися цього «часопростору», який виробляє ніщо, в якому сама смерть була знищена? Як показати порожнечу порожнеч? Первинні некеровані форми письма, схожі на потік та на крик, найглибше виражають потужне бажання повернутися до глибин часу і, таким чином, почати з нуля, щоби відродитися. Саме тому літературні свідчення є чеканням та надією. Попри все.

Переклад з французької

Олега Соснова

СПАДЩИНА БАБИНОГО ЯРУ В ЛІТЕРАТУРІ

Останнім часом у галузі літературних досліджень з'явився інтерес до масиву художніх творів, які сприймаються дослідниками як спадщина пам'яті масових насильств ХХ століття¹. Серед цих насильств Друга світова війна, і зокрема, геноцид євреїв, посідають важливе місце. Йдеться про письменників, які народилися після війни і яких ці події не торкнулися особисто, але вони вважають себе суб'єктами колективної пам'яті, що тримається на свідченнях, а також на дослідженнях різних академічних інституцій та меморіальних закладів.

Праці цих літературних нащадків (третього та навіть четвертого покоління) хронологічно продовжують твори представників «другого покоління»², дитинство якого припало на роки війни. Уникнувши долі полонених, ці письменники були особисто уражені насиллям над їхніми близькими (наприклад, Жорж Перек, Данило Киш, Ромен Ґарі). Згаданих нащадків часто представляли як «спадкоємців» безпосередніх свідків та називали «другими свідками». Насправді, ці покоління або групи свідків можуть співіснувати та навіть взаємодіяти.

¹ Відзначимо серед численних сучасних або недавніх ініціатив, що торкаються багатокультурних масивів, міжнародний семінар «Оповідь у випробуванні часом» під керівництвом Стефана Мішонно (Мадрид, Casa Velazquez, 2012). Другій світовій війні був присвячений одноденний колоквиум «Роман 2000-х років та Друга світова війна» під керівництвом О. Прстожевича та Л. Юргенсон (Париж, EHES/CRAL).

² Сюзан Сулейман називає його «поколінням 1,5».

У такий спосіб накреслюється періодизація, усі параметри якої неможливо охопити у межах цієї статті³. Можна спробувати описати її як перевернуту піраміду, верхівка якої утворена завершеним корпусом прямих свідчень, тоді як основа розширюється тією мірою, якою ми віддаляємося від самої події, залучаючи дедалі більшу кількість дійових осіб та ширший спектр форм причетності до неї завдяки пам'яті або етичним аспектам.

Документи різних епох та різних поколінь пов'язані між собою прямою або спадкоємною дотичністю до історичного свідчення. Автори мусять зайняти певну позицію (та літературно її описати) стосовно того, що є основою будь-якого свідчення, а саме щодо фізичного тіла свідка, останнього аргументу: позицію, яку соціолог Рено Дюлон описав за допомогою перформатива «я там був»⁴.

Втім, не всі свідки одразу надали свої свідчення; деякі з них почали писати із запізненням. Вони обрали різні літературні форми, в тому числі художню, та не втратили нагоди розкрити апорії самої місії свідків, ставлячи запитання щодо усіх елементів словосполучення «я там був»: ідентичності «я», ідентичності місця та, нарешті, самого буття, основи тяглого у часі особистого існування. Численні свідчення авторів із різних культурних горизонтів, серед яких Петро Равич, Імре Кертес або Шарлотта Дельбо, стосувалися саме цієї відсутності для себе, спричиненої досвідом надзвичайного насильства. Деякі з літературних засобів утілення цієї відсутності для себе підхопило та розвинуло друге покоління, для якого пам'ять про насильства існувала у модусі різноманітних варіацій «мене там не було», і саме це «мене там не було» стало найпоширенішою формою та метою збереження й передачі пам'яті народжених після війни письменників. «Я там був» чи «мене там не було» зумовлює вибір стратегії оповіді. Мізансцена присутнього або відсутнього «я» – «я», в якому живуть декілька різних шарів пам'яті, – надає сприятливий ґрунт для спостереження за рухом пам'ятних змістів у певній культурі та за механізмами її передачі.

³ Детальніше про це питання див.: *Des Témoins aux héritiers / Dir. par L. Jurgenson, A. Prstojevic.* – Paris: Petra, 2012 (далі – *Des Témoins aux héritiers*).

⁴ *Dulong R. Pragmatique du «j'y étais» // Témoin oculaire.* – Paris: EHESS, 1998. – P. 166–176.

Це також спонукає до розмислів про етичний вимір оповідних конструкцій. Саме це питання я хотіла б розглянути далі, спираючись на один твір, який стосується Бабиного Яру. Але, перш ніж розпочати аналіз цього твору, зупинимось на двох попередніх зауваженнях.

Під «культурою» я маю на увазі європейську культуру, і я не маю потреби нагадувати тут про існування суттєвої відмінності між Сходом та Заходом у питаннях пам'яті. Темпи засвоєння пам'яті суттєво відрізнялися по різні боки колишньої залізної завіси. Політичні перепони, які вплинули на затримку появи пам'яті про геноцид та її художнього втілення, добре відомі (вони широко роз'яснювалися та коментувалися у Франції з нагоди публікації «Чорної книги» В. Гроссмана та І. Еренбурга⁵, романів «Життя та доля» В. Гроссмана⁶ та «Бабиного Яру» А. Кузнецова⁷). Цей розрив стосується не лише часового аспекту, він заторкає також і питання місць винищення. Якщо на Заході образ геноциду переважно ґрунтується на творах та роздумах про місця страт та газових камер, то на Сході неофіційна передача спогадів групувалася головним чином навколо зображення масових убивств, здійснених мобільними загонами. Для нащадків Бабин Яр був не менш сильним символом Шоа, аніж Аушвіц для західної свідомості. Частина спільнот Білорусії, України та навіть Польщі не зазнала фази ізоляції (гетто), і спогад про урочище, хоча й заплутаний та ніколи офіційно не ототожнюваний із типово єврейським, все-таки передавався від покоління до покоління. Але ці репрезентації, наскільки мені відомо, так і не стали підставою для значних літературних творів в останні роки. Західна література, навпаки, зазнала більшого впливу цього поля знання.

Масові страти мобільними загонами знову з'явилися у західній свідомості декілька років тому назад під назвою «Шоа від куль». Я не згадуватиму про меморіальні витівки о. Дебуа, які спричинили полеміку. Я скажу лише про те, що переосмислення образу геноциду піддало сумніву уявлення про те, що Голокост був «подією без свідків», як це показано у фільмі К. Ланцмана. Масові винищення відбували-

⁵ *Чёрная книга* / Под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. – Вильнюс: Йад, 1993.

⁶ *Гроссман В. Жизнь и судьба*. – М.: Книжная палата, 1990.

⁷ *Кузнецов А. Бабий Яр*. – Нью-Йорк: Посев, 1970.

ся насправді на очах у численних свідків, дехто з яких, як нам відомо, цьому допомагав, дозволяючи здійснювати ці масові вбивства. Нові засоби «бачити» з'явилися у полі роздумів з приводу «видимості» або «невидимості» різних етапів геноциду, переміщуючи центр уваги на інші засоби розправи, аніж відомі нам газові камери, що постали відтепер в іншому світлі. В літературі ці питання змушують автора посісти певну позицію та знову окреслюють запропоновану Ж. Женеттом діяду «оповідь/фокалізація».

Повернемося до модусів «я там був» або, радше, «мене там не було», опрацьованих другими свідками та їхніми нащадками, в контексті різних манер бачити та говорити (фокалізація/оповідь) та різних образів (жертва, кат, свідок, сусід). Хоча важко віднести якусь із цих стратегій винятково до одного покоління чи до однієї позиції стосовно події, вони дають нам змогу побачити механізми передачі й повторного присвоєння історії. Дві радикально протилежні літературні позиції є можливими щодо події геноциду: перша намагається імітувати «я там був» та процес свідчення; натомість друга рішуче відмовляється від цього естетичного вибору та використовує увесь арсенал оповідної складності, варіюючи різні форми «мене там не було». У першій категорії варто згадати літературний задум про Бабин Яр, що урвався через смерть його автора: а саме сценарій Фрідріха Горенштейна (що помер 2002 р.). Зі слів очевидців, під час підготовки сценарію його автор надзвичайно уважно стежив за працями істориків та їхньою популяризацією і сприйняттям у громадському просторі, спонукуваний, головним чином, бажанням показати події «як нібито я там був».

«Мене там не було» втілюється завдяки зверненню до проблематичних з погляду дихотомії «оповідь/фокалізація» позицій – як, наприклад, позиція жертви. У романі «Білий готель» Д.М. Томаса⁸ позицію жертви передвіщує симптом під час психоаналітичного лікування, а опису масового вбивства передують роздуми щодо справжності у справі Плащаниці. Можна згадати і твори зі зміщеною у бік ката фокалізацією та етичними питаннями, як «Кафе» Е. Бонда (1995); або випадки злиття оповідача та фокального персонажа у Бабиному Яру,

⁸ *Thomas D.M. L'Hôtel blanc / Traduit de l'américain par P. Allien. – Paris: Albin Michel, 1982.*

який постає як «задокументована» катом подія, абсолютно видима, якщо не вуаеристично підглянута, у «Добромисних» Дж. Літтелла⁹. До цього можна додати зображення Бабиного Яру у сімейному романі, де трагедія в урочищі є лише частиною калейдоскопа насильств століття, а оповідач всюдисущий, як і оповідач «Добромисних» («Демон» Тьеррі Есс).

Слід зазначити, що загалом образи масового насильства існують як у літературі, так і в історії та суспільних науках. Наприклад, деякі літературні прийоми скористалися із ясності, внесеної нещодавніми історіографічними або соціологічними працями. «Біля Єденева» Кевіна Веннеманна¹⁰ – твір, що розглядає питання насильств над євреями в Україні з боку сусідів, є оповіддю однієї з жертв, що урвалася в ту мить, коли її схованку було розкрито. Ми відчуваємо прямий або непрямий вплив праць Я. Гросса¹¹. А. Тужинська, антрополог за фахом, у «Сімейній історії страху» звертається до форми розслідування, де її особиста історія стає предметом вивчення (до того ж розслідування є улюбленою формою автоархеології, яку практикує сучасна література стосовно колективної пам'яті). Письменник Тьеррі Есс полемізує з істориком Раулем Гільбергом щодо пасивності євреїв, які дозволили знищити себе без опору (але утримується від того, щоби надати слово самому історикові, праця якого зробила це питання застарілим). Прикладом є добре відома полеміка між Клодом Ланцманом та Янніком Хенелем з приводу «Яна Карського»¹² останнього та коментар Аннетт В'євьоркі¹³. Антуан Володін у своєму письмі про насилля вдається до форм відсторонення, що беруть початок у літературній теорії, а саме до мовлення коментаторів його власного твору. Використання історичних знань, а також роль істориків та спеціалістів із інших галузей знань у сприйнятті «Добромисних» стали

⁹ *Littell Jo.* Les Bienveillantes. – Paris: Gallimard, 2006.

¹⁰ *Vennemann K.* Près de Jedenev / Traduit de l'allemand par Barbara Fontaine. – Paris: Gallimard, 2008.

¹¹ *Gross Ja.* Les Voisins / Traduit de l'américain par P.-E. Dauzat. – Paris: Fayard, 2009.

¹² *Haenel Ya.* Jan Karski. – Paris: Gallimard, 2009. Див. статті у «Marianne» від 23 січня 2010 р., «Le Monde» від 26 січня та 30 січня 2010 р.

¹³ *Wiewiorka A.* Faux témoignage // *L'Histoire*. – 2010. – № 349. – Р. 30–31.

предметом численних публікацій та досліджень¹⁴. Варто підкреслити, що внаслідок різних причин, і зокрема, причин політичного характеру, на Сході Європи мовлення свідків передує історичним та історіографічним дослідженням про винищення євреїв, адже це дослідницьке поле з'явилося лише після падіння комуністичного режиму.

У книзі, яку я хочу тут представити, «Шуберт у Києві» Леоніда Гіршовича¹⁵ оповідальним ядром є концепція смерті автора.

Дія відбувається у Києві з червня 1942 р. до січня 1943 р. Сподівання українських націоналістів на Райх розвіялися. Примарна незалежність їх країни поступилася місцем терористичному режиму. Всі євреї міста були винищені у Бабиному Яру, за винятком тих, хто сховався або просто не знає свого походження. У цьому полягає одна із сюжетних ліній роману: героїня, піаністка, яка живе удвох зі своєю вісімнадцятирічною дочкою, стає об'єктом шантажу з боку режисера Оперного театру. Виявивши «смертельно небезпечні» дані про особу батька дівчини, він намагається примусити її матір до кохання утрюх. Леонід Гіршович прагне відтворити повсякденне життя періоду окупації, подробиці життя, яке триває попри все, яке не відає про підсумки війни; він описує дрібне професійне суперництво чоловіків та жінок, які працюють в Опері, їхні амбіції та прагнення. Роман багатий на несподівані повороти та майстерні театральні розв'язки, адже саме театр постає тут засобом істинного сприйняття дійсності.

Опера й, у ширшому сенсі, музика, як і в усіх інших творах Гіршовича, є епіцентром романної дії, показником епохи та зламного історичного моменту. Дійсно, долі персонажів не є єдиною метою книги: йдеться також про висвітлення загибелі романтичної культури, останнім етапом якої є нацизм, а Шуберт уособлює справжній симптом. Отже, у центрі інтриги роману перебуває подвійне зникнення: вимирання євреїв та завершення німецької романтичної культури.

¹⁴ Присвячений роману «Добромисні» та його впливу на твори про Шоа симпозіум відбувся в Єврейському університеті в Єрусалимі у червні 2009 р. Див.: «Dossier Les Bienveillantes» у *Des Témoins aux héritiers*.

¹⁵ Оригінальна російська версія роману: *Гиршович Л. «Вий», вокальний цикл Шуберта на стихи Гоголя.* – М.: Текст, 2005. Французький переклад має іншу назву, див.: *Guirchovitch L. Schubert à Kiev / Traduit du russe par L. Jurgenson.* – Lagrasse: Verdier, 2012.

Серед головних персонажів цієї книги є українці російського походження, які прагнуть захистити російську культуру – таку, якою вони її собі уявляють, – а саме як одну із граней європейської культури, тому вони водночас опираються «центру», тобто Советам або Великій Росії, та «периферії», тобто українському націоналізму. Це також російські емігранти, що оселилися в Німеччині, або росіяни німецького походження, які вбачають у Райху захист від Советів. Майже усі персонажі роману – вихідці з різних культурних та ідентичнісних історичних контекстів, вони часто займають незручну позицію «поміж двох» сторін, а деякі з них потрапляють у пастку «третього шляху» – оманного уявлення про можливість одночасної боротьби проти Гітлера і Сталіна. Неясні та надзвичайно хиткі позиції персонажів суголосні не до кінця прозорій позиції самого оповідача.

Отже, в центрі історії дві жінки, які борються за виживання: Валентина Малєєва, піаністка із Опери, та її дочка Паня, вісімнадцятирічна красуня, яка працює в російській газеті «Вечірній Київ» та пише оповідання. Злиденність їхнього помешкання задовольнила б німців в їхньому уявленні про «людей другого гатунку». Брак життєвого простору передає задуху усього їхнього існування, яка поширюється і на внутрішній світ: даремно шукатиме читач будь-яких психологічних заглиблень. Внутрішній світ кожної з жінок – лабіринт, схожий на плетиво київських вулиць, і він розкривається за допомогою жестів, манер вдягатися, реплік, наборів стандартних штампів або словесних ігор, уривків музикальних творів, які вони виконують або слухають. Як і домівка, внутрішній світ жінок переповнений мотлохом асоціацій, цитат, спогадів. Це властиво усім без винятку персонажам роману, вибитим з їхнього затишного інтимного простору, які завжди перебувають під загрозою, завжди у тривожному очікуванні. Гіршовичу вдається сильний прийом: він відвідує персонажів ніби потайки від них самих, він дістається до їхніх таємниць обхідними шляхами. Адже самому авторові немає місця в цій історії, хіба що воно є таємним.

Адже найголовніше залишається неказаним. Читач роману не бачить нічого, пов'язаного із геноцидом, – окрім того, що там нічого і не можна було побачити. Навіть саму навколишню атмосферу: місто. Існує лише видимість міста: декорація, адже ми в опері. В такий спосіб

Гіршович підписується під неможливістю для його покоління заволодіти цією спадщиною по-іншому, аніж намагаючися схопити «порожнечу». Невипадково з усіх персонажів роману лише декораторові Гуріану вдається реалізувати свою найбожевільнішу мрію. Київ Гіршовича був створений не за моделлю «я там був», а за протилежною моделлю – «мене там не було».

Так що ж це за декорація? Поряд з неунікними топографічними та історичними орієнтирами – такими як Поділ, єврейський квартал, Хрещатик, – широкий проспект, що його будівлі, заміновані за наказом радянської влади перед відступом радянських військ, злетіли у повітря на самому початку німецької окупації міста, як злетіла у повітря і Печерська Лавра, одне із визначних місць слов'янського чернецтва; але в романі ми знаходимо і такі місця, які ніколи не існували або були переміщені сюди з Петербурга, рідного міста Гіршовича. Автор зумисно вдається до анахронізмів, провокаційно попереджаючи про це. Київ постає зі своєї назви, як це пояснює один із персонажів, письменник Февр, росіянин німецького походження, який проживає в Берліні та приїхав в гості до Києва. У промові, що приховано видає слова самого Гіршовича, він говорить:

До того, як приїхати до вашого Києва, я вигадав собі свій власний Київ. Я не уявив його повністю. Я створив його з його власної назви. В енциклопедії Брокгауза можна побачити план міста: вулиця Фундуклеєвська, Бібіковський бульвар, Шуваловська вулиця¹⁶, загадковий «Шато де Фльор». Для такого автора, як я, цього достатньо. І якщо в моїх оповідях трамваї проїжджають по місту як кораблі, що борознять море, це тому, як ви самі це прекрасно знаєте, що маршрут трамваїв змінюється з дня на день. Трапляється навіть, що вони зовсім не ходять. Ніхто не згадує трамваїв позавчорашнього дня.

У росіян, коли «трамваї більше не ходять», це означає, що трапилося найгірше. В цьому випадку зникнення євреїв змінило вигляд і топо-

¹⁶ Так у автора (la rue Chouvalov). Насправді, автор, мешканець Петербурга, очевидно, сплутав назву київської місцевості Шулявка зі звичним йому топонімом (Шуваловський пр-т). – *Прим. ред.*

німію міста. Знищення передається фокусною та оповідною нестійкістю. На перший погляд, це схоже на особливий випадок всезнаючої оповіді, коли фокальне ядро переміщується від персонажа до персонажа, щоб показати його внутрішню фокалізацію. Втім, як уже було сказано, персонажі якраз позбавлені внутрішнього виміру. Навіть їхні думки є зовнішніми щодо них самих, вони походять від їхніх звичок та дій. Таким чином, виникає видимість внутрішньої фокалізації, але це уявна внутрішність, предмет тверезих ремарок з боку оповідача.

Київ – не єдине місто, яке з'являється в романі. У ньому також присутня Одеса. Українське місто сьогодні, румунське в описувану в романі епоху, російське за своєю літературою, – у колективній підсвідомості воно залишається передусім містом єврейським, космополітичним та багатомовним. Саме тут з'являється прихований у лабіринті тексту слід знищених євреїв. Ця Одеса є насамперед Одесою Жаботинського з його роману «П'ятеро»¹⁷. Написаний 1936 р., коли Жаботинський передчував знищення європейського єврейства, роман «П'ятеро» оповідає про згасання традиційного російського єврейства напередодні Жовтневої революції. Його головна героїня, Маруся Мілгром, дружина аптекаря Козодоя (прізвище якого має і героїня твору Гіршовича, молода Паня), описує від першої особи власну смерть від пожежі на балконі свого будинку. «Шуберт у Києві», де знищення вже завершено, розпочинається й завершується зображеннями палаючих факелів. Ця прихована алюзія обстоює право на «посмертну» розповідь. Тому що «автор помер» в Бабиному Яру:

Все це – трішки ляльковий театр у прозі. Сказати чому? Автор не відображений у цих дзеркалах, а ті, в яких він міг би бути відображений, – розбиті. Йому більше немає в чому відобразитися, немає в кому себе впізнавати. Як кажуть, автор помер...

І він закінчує свою ремарку «пошепки: крихтінний уламок де-небудь та захований». Зникнення євреїв перетворило місто на декорацію і воно видає себе завдяки непрозорості меж поміж простором персонажів та простором оповідача. Кому надати таку промову? Таке сприйняття?

¹⁷ *Жаботинский В. Пятеро.* – Одесса: Оптимум, 2003.

Тут згадується знаменита фраза Беккета: «Яка різниця, сказав хтось, яка різниця, хто говорить», підхоплена Фуко у його тексті про смерть автора. Хто говорить, оповідач або ж персонажі? Після зникнення залишається лише ця підозра.

Структуральний постулат у самому осерді романного простору є предметом драматичної «постановки». До того ж, остання театральна розв'язка чекає наприкінці: захований уламок дзеркала раптом знову з'явиться в епізоді, де ми виявимо оповідача, врятованого з гетто у Львові. Упродовж усього роману він залишався прихованим, німою присутністю, яка обґрунтовує та прояснює таємничі дії деяких персонажів. Автор загинув у Бабиному Яру, але одна з його іпостасей уникла смерті за допомогою хитроців, що їх утворює з цього порожнього місця ядро романного задуму: «Як кажуть, автор помер. Хай живе автор!».

У такий спосіб ми розкриваємо театралізацію у літературному зображенні геноциду – і ця театралізація сприймається як імовірно єдиний на сьогодні спосіб показати справжність факту, схожого на інсценування власної невидимості. Принаймні, це слушно щодо певної групи письменників-постмодерністів. Саме ця невидимість сприймається як спадщина, яка передається та постає не лише як місце історичної свідомості, а й як гарантія літературної життєвості. Автор «Шуберта у Києві», подібно до його персонажів, шукає стратегії виживання. Загиблий у Бабиному Яру автор відроджується із попелу завдяки відірваній від реальності оповідній композиції, характерній для літератури нащадків: він виживає у формі прихованої та розсіяної інстанції, присутньої у різних текстових просторах.

Переклад з французької

Олега Соснова

**БАБИН ЯР. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ. МАЙБУТНЄ?..
(РОЗДУМИ ДО 70-РІЧЧЯ КИЇВСЬКОЇ МАСАКРИ
29–30 ВЕРЕСНЯ 1941 Р.)***

Коли звертаєшся до вивчення подій водночас глобальних і трагічних – таких, як Голокост чи Голодомор, нацизм чи комунізм, не можна обійти засадничі філософські питання. І перше з них: в який момент виникає історія? У той, коли відбуваються певні події, чи в той, коли вони з'являються в нашій свідомості? Що є історія взагалі: те, що відбувалося будь-де та будь-коли, чи те, що залишилося на папері або у живій пам'яті нащадків? Чи існує минуле саме по собі, чи воно є лише частиною сучасного? Якою мірою ми сьогодні можемо впливати на наше особисте й спільне «вчора», чи не є незмінність і лінійність часу лише ілюзією нашої обмеженої свідомості? Чи, можливо, усі мінливі історичні обставини взагалі є лише декораціями, в яких розігрують свої вистави одні й ті самі актори – частинки єдиної душі прабатька Адама – у намаганні, нарешті, виправити себе та світ, повернутися до первинного Едему, завершити виконання важкої роботи, яку запропонував нам Усевишний, сказавши: «Створимо людину»?

Від того, як ми відповімо на ці запитання, багато що залежить. У першу чергу вирішення глобального питання – що є метою історії

* Текст доповіді на конференції вперше був опублікований в Українському історичному журналі: *Нахманович В.Р.* Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // *Український історичний журнал.* – 2011. – № 6. – С. 105–121.

як науки? Чи ми просто плетемо мереживо подій, намагаючись задовольнити спрагу за зразками великого і героїчного минулого? Отже, чи не є історія просто документованою альтернативою художній літературі, романом із реального життя? Чи ми намагаємося за допомогою минулого підкріпити свої сучасні уявлення й дії, знайти чи винайти виправдання фальшивим ідеалам політиків та щирим забобонам суспільства? Чи ми чесно прагнемо зрозуміти, у чому ж полягають віковічні закони історичного процесу, а відтак запропонувати рецепти побудови чергового світлого майбутнього людства? Чи, можливо, у той самий час, коли ми пишемо чи переписуємо історію, наново створюємо наше минуле, сучасне й майбутнє, і наше слово уподібнюється до того першого Слова, яким було створено весь Світ? Якщо пристати на останню думку, починаєш відчувати власну відповідальність, котрої так не вистачає нашим сучасникам, що волюють уважати себе за безсилих спостерігачів грандіозної гри сильних людей, великих держав та глобальних процесів. Із постійним усвідомленням цієї відповідальності візьмемо на себе сміливість запропонувати новий погляд на історію Бабиного Яру.

Але навіщо він узагалі потрібний? Звичайно поштовхом до зміни історичних концепцій стає виявлення нових фактів, що не вкладаються в усталену схему. Це й спричинює новий погляд на минуле. Проте останніми роками в Україні наявна інша ситуація, коли нові історичні факти залишаються поза межами суспільної свідомості, є здобутком лише вузького кола фахівців. Зрозуміло, що в даному разі йдеться про події великої суспільної значущості, осмислення яких має бути основою національної ідеології, масового світогляду, зрештою – бачення майбутнього країни. У такому випадку постає питання: чи взагалі ігнорувати громадську думку, чи запропонувати нові концепції, що дозволять віднайти шлях до національного примирення з найбільючіших питань вітчизняного минулого?

Саме така ситуація склалася з історією Бабиного Яру. По-перше, існує принципова суперечність між загальносвітовим і українським сприйняттям цього місця-символу. Для всього світу він є одним із двох (поряд з Аушвіцем) символів Голокосту. До речі, формулювання офіційних документів, що передбачали відзначення 70-річчя трагедії Бабиного

Яру наприкінці вересня – на початку жовтня 2011 р., не залишали іншої можливості трактувати його історію, як пов’язану лише з масовим розстрілом нацистами київських євреїв 29–30 вересня 1941 р. Але для України Бабин Яр є також символом знищення багатьох інших груп її населення – ромів, українських націоналістів, радянських підпільників, футболістів київського «Динамо», душевнохворих із лікарні імені академіка І.Павлова та ін.

По-друге, його минуле досі не може вважатися остаточно дослідженим та узгодженим у суспільній свідомості. Зусиллями аматорів, що довгий час самотужки намагалися дослідити історію цієї трагедії, вона була спотворена в усіх ключових її питаннях, як-от довоєнна топографія Яру, місця розстрілів, поховання і знищення трупів у тому числі жертв радянського режиму, склад карателів – виконавців злочинів, кількість загиблих. Усі ці питання, зрештою, другорядні для існування абстрактного символу, виявилися дуже актуальними для історії конкретного місця.

Так, маніпуляції з топографією було використано для обґрунтування можливості будівництва на території Яру станції метро «Дорогожичі»¹ та нездійсненого, на щастя, проекту культурного центру «Спадщина»². Штучне збільшення або зменшення кількості жертв, зокрема євреїв, стало аргументом у дискусії щодо «прав» різних груп на меморіальну територію та й саму пам’ять про трагедію. Питання про склад виконавців, а саме участь у розстрілах української допоміжної поліції, причетність до цього членів ОУН і чиновників Київської міської управи – активно використовується у суспільній дискусії щодо оцінки українського визвольного руху часів Другої світової війни та його ролі в Голокості. Зрештою, твердження про наявність у Бабиному Яру лише масових поховань жертв Голодомору й Великого терору має підсилити ревізійніську тезу про те, що київських євреїв узагалі не було там розстріляно, а вивезено невідомо куди. Доведення цього «факту» дозволило б одразу кардинально вирішити питання як щодо співучасті української поліції, оунів-

¹ *Нахманович В. Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения // Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. – Кн. 1: Историческая топография и хронология событий. – К., 2004. – С. 63.*

² Там же. – С. 56.

ців, у розстрілах, так і стосовно «переважних прав» євреїв на меморіалізацію Яру.

Слід зазначити, що проведення будь-яких неупереджених наукових досліджень, які спростовують або значною мірою виправляють наявні міфологеми, аж ніяк не є запорукою відмови від них політиків та громадських діячів. Це свідчить про те, що проблема полягає не лише в помилках некваліфікованих краєзнавців, а й у свідомому спотворенні історичної правди заради досягнення поточних політичних або господарських цілей.

По-третє, виникла низка проблем суто практичного ґатунку, пов'язаних з увічненням пам'яті жертв. Розглянемо детальніше повоєнну історію Бабиного Яру як символу Голокосту. Зазначимо лише, що до певного моменту його існування як загального символу без додаткової деталізації задовольняло потреби як тих, хто прагнув гідно вшанувати пам'ять жертв, так і тих, хто в будь-який спосіб намагався цьому завадити. Але з падінням радянської влади, коли відкрилися можливості для практичного увічнення пам'яті загиблих, суспільство зіткнулося з тим, що спроби меморіалізації трагедії раз у раз спричиняють жорстке громадське протистояння.

Наочний приклад цьому дають події поточного року, пов'язані з підготовкою до 70-х роковин масових розстрілів. Що готували до цієї дати державні установи й громадські організації? З інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: «Дуже хотілося би встигнути зробити до 29 вересня хоча б дві принципово важливі справи: відремонтувати великий пам'ятник та побудувати Алею праведників. [...] Сьогодні ми хочемо огородити нашу територію. [...] Ми хочемо привести її до належного стану, хочемо почати будувати перші музейні об'єкти. Зрозуміло, ми б хотіли, щоб згодом було побудовано повноцінний музейний комплекс, щоб було зібрано й увічнено імена тих, хто загинув у Бабиному Яру»³.

³ Інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Глазунова Бориса Івановича газеті «Эйникайт» [Електронний ресурс]: <http://babyn-yar.gov.ua/%D1%96nterv%E2%80%99yu-direktora-nats%D1%96onalnogo-%D1%96storiko-memor%D1%96alnogo-zapov%D1%96dnika-babin-yar-glazunova-borisa-%D1%96vano>

З інтерв'ю голови Спостережної ради благодійної фундації «Бабин Яр»: «3 жовтня поточного року⁴ [...] о 12.00 президент України Віктор Янукович разом із керівниками благодійної фундації «Бабин Яр» покладає камінь до фундаменту [...] меморіального комплексу. [...] За затвердженим проектом усю площу – близько 2 гектарів – буде покрито величезним талесом⁵, а у середині нього буде знаходитися музей. [...] Поруч на 4 гектарах ми плануємо висадити 32 тис. дерев, на кожному буде табличка з іменем людини, розстріляної у Бабиному Яру. [...] У центрі буде величезне меморіальне дерево в пам'ять тих тисяч і тисяч людей, імена яких поки встановити не вдалося»⁶.

Із постанови Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру»: «Кабінету Міністрів України:

– передати Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» будинок за адресою вул. Мельникова, 44, де має бути влаштована його дирекція та тематична фотовиставка;

– забезпечити фінансування розробки генерального проекту розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», до якого включити такі елементи:

- Науково-просвітницький центр «Спадщина»;
- пам'ятник жертвам погромів»⁷.

Це інформація лише про капітальні проекти: два музеї й науково-просвітницький центр, Алея праведників, меморіальне дерево та пам'ятник жертвам погромів. І це на додачу до вже наявних двох десятків (!) пам'ятників та пам'ятних знаків, що відображають той чи інший бік історії Бабиного Яру. Показово: кожна держава чи громадська організація працює за власними планами. Жодного узгодження кроків, про об'єднання їх зусиль не йдеться. Чи можна за таких обставин вести

⁴ Державні урочисті заходи було перенесено на 3 жовтня у зв'язку з тим, що 29 та 30 вересня 2011 р. припали на перші дні Рош а-Шана (юдейського Нового року), а 1 й 2 жовтня – це субота і неділя, відповідно, юдейський та християнський вихідні.

⁵ Талес – чотирикутне біле покривало з чорними (або синіми) смугами по краях, яким одружені чоловіки-євреї покривають себе під час молитви.

⁶ Україна взялась за Бабий Яр [Електронний ресурс]: http://www.mignews.com/news/society/world/190611_140119_68008.html

⁷ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру // *Голос України*. – 2011. – 16 липня.

мову про справжній національний символ – місце спільної історичної пам'яті? Чи можна взагалі вважати, що Бабин Яр – це лише минуле України? Напевно, що ні. А якщо так, то коли ж буде перерваний цей ланцюг трагедій і злочинів, ненависті й непорозуміння? Щоб спробувати відповісти на ці питання, треба заглибитися в минуле.

Очевидно, що вивчаючи будь-який історичний феномен важливо кожного разу знайти той самий підхід, котрий дозволить якнайповніше висвітлити властиві саме йому особливості. Отже, коли йдеться про Бабин Яр, треба усвідомити, що потрібно дослідити минуле конкретного місця. Наприклад, Голокост є історичним явищем, яке наповнене певними подіями, де географічні подробиці є, зрештою, другорядними та правлять за схематичне тло, що на ньому розгорталася людська трагедія. Натомість Бабин Яр – це конкретне місце, зафіксоване у географічному просторі, через котре проходили численні історичні події, що залишали свої фрагменти, з яких і складалася мозаїка його минулого.

Безумовно, можна самим обирати підхід до цієї історії або виокремити один з її фрагментів (зрозуміло, що найчастіше йдеться про той, що пов'язаний з єврейською катастрофою) й ігнорувати всі інші. Можна також удатися до вивчення та всебічного дослідження окремо кожного з них (саме за такою схемою і відбувається останні роки меморіалізація Бабиного Яру). Але можна поставити перед собою амбітніше завдання – знайти єдиний стрижень, що в той чи інший спосіб об'єднує всі фрагменти цієї історичної мозаїки.

У чому привабливість такого підходу? Очевидно, у тому, що він дасть змогу перетворити Бабин Яр не на символ однієї трагедії, що неможливо з огляду на реальну історію, і не на купу символів різних подій, що жодною мірою не поєднуються в уяві, а на новий єдиний та спільний, який буде важливим для всіх, хто відчуває свою причетність до цього місця. А відтак Яр може, нарешті, стати одним із загальнонаціональних символів, котрих так бракує сучасній Україні.

У чому небезпека такого підходу? Очевидно, у тому, що виникає підсвідоме бажання знайти історичні або хоча б символічні зв'язки там, де їх насправді не існує, побачити цілісну картину в безладній купі уламків, запропонувати новий сенс тому, що ніколи його не мало.

Отже, спробуємо одразу намітити структурно-хронологічний поділ історії Бабиного Яру. Очевидно, що однією з його точок стане 29 вересня 1941 р. – день початку масових розстрілів євреїв Києва. Саме ця подія стала центральною в історії Яру й заклала ґрунт для його перетворення на всевітньо відомий символ. Підкреслимо, що, власне, таким він став уже через багато років після війни. Це важливий момент, оскільки механізм символізації історичних подій ще не до кінця усвідомлений. Коли зазначається: «У той час на цьому місці відбулася така-то символічна подія», – то накладається її сучасникам сьогоднішнє сприйняття. 29 вересня 1941 р. в Бабиному Яру стався масштабний злочин, але на символ, на втілення всіх подій такого ґатунку він перетворився вже тоді, коли минуло достатньо часу, щоб усвідомити:

1. Бабин Яр не був унікальною подією. Навпаки, він був типовим, хоча й одним із наймасштабніших злочинів нацизму на окупованих територіях СРСР (на захід від радянського кордону євреїв знищували в інший спосіб).

2. Сукупні масштаби Голокосту перетворили його на одну з найбільших (на думку євреїв та західного світу – взагалі унікальну) трагедій ХХ ст. та всієї історії людства. А відтак він вимагав посиленої фіксації в пам'яті не лише його жертв і свідків, а й багатьох поколінь нащадків, у тому числі за допомогою меморіалізації місць трагедії та перетворення найбільш визначних із них на загальні символи.

Роль Бабиного Яру в історії Голокосту взагалі-то не мала завадити увічненню пам'яті також і інших його жертв, зразком чого є меморіальний комплекс у колишньому таборі смерті Аушвіц (у польському місті Освенцім). Але певні особливості радянської та пострадянської історії не дали змоги до цього часу задовільно вирішити це питання. Відтак було не лише додано нових проблем, а й створено на цьому місці фактично новий історичний шар, що потребує окремого дослідження та осмислення.

Отже, можна глобально поділити історію Бабиного Яру на три доби:

– передісторія – до початку німецької окупації Києва під час Другої світової війни;

– трагедія – нацистський терор упродовж двох років окупації;

– увічнення – від визволення Києва до сьогоднішнього дня.

Початок першої доби губиться в темряві минулих тисячоліть. Завершення третьої – криється у майбутньому України. Кожна з трьох діб історії Бабиного Яру розпадається на декілька дрібніших періодів. Цивілізаційна передісторія його розпочинається в середині III тис. до н.е., коли на Кирилівських висотах виникають поселення, які належали до пізньої трипільської культури⁸. Поряд із ними створювався й перший некрополь – курганні поховання, залишки котрих збереглися донині, але досі не стали об'єктом археологічного дослідження⁹.

Після цього в історії місцевості настає довга пауза, що переривається у середині XII ст., коли княжна Марія – донька Мстислава Великого та дружина київського князя Всеволода Ольговича – збудувала Кирилівську церкву й однойменний монастир¹⁰. Від назви останнього своє перше ім'я отримав і Яр. Сьогодні це дає змогу деяким недобросовісним авторам стверджувати, що Кирилівський та Бабин яри – це взагалі різні об'єкти. Відтак вони раз у раз переміщують останній, а з ним – і місце розстрілів, у бік від чергової забудови¹¹.

Але цікаво зупинитися на походженні назви Кирилівського монастиря. Солідні автори стверджують, що вона – від імені ченця Кирила, котрий вирив тут першу келію й привернув увагу киян своїм святим життям¹². Натомість існує і романтичніша версія, згідно з якою в печері, розташованій поблизу монастиря, жив лютий змій, що вимагав від киян данини молодими та вродливими дівчатами. Його переміг Кирило Кожум'яка, на честь якого й було названо церкву та монас-

⁸ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1: Древний и средневековый Киев. – К., 1982. – С. 28–29.

⁹ Проценко Л.А. Історія київського некрополя. – С. 195.

¹⁰ Максимович М.А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Максимович М.О. Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 111.

¹¹ Евстафьева Т., Нахманович В. Сырец, Лукьяновка и Бабин Яр в первой половине XX в. (до начала немецкой оккупации 1941–1943 гг.). История застройки и проблемы топографии // Бабин Яр: человек, власть, история. – С. 75–78.

¹² Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900. – С. 282.

тир¹³. Виникає природна спокуса перекинути ланку від міфічного змія до душоубів ХХ ст.

Сучасну ж свою назву Яр отримав понад 600 років тому, 1401 р., коли власниця землі біля нього, баба-шинкарка, заповіла її домініканському монастиреві. Відтак Яр було названо Бабиним, або, як упродовж XV–XVII ст., – урочищем Бісова (Шалена) Баба¹⁴. Чи не сплигло за півтисячоліття над цим місцем прокляття Бісової Баби?

Другий період передісторії Бабиного Яру пов'язаний із виникненням уздовж нього низки кладовищ, що утворили на початку ХХ ст. цілісний некрополь. Початок йому було покладено наприкінці XVIII ст., після того, як 1787 р. у спорудах закритого Кирилівського монастиря було розміщено богадільню та лікарню для душевнохворих. Поруч із ними почав формуватися цвинтар для померлих у цих закладах, а 1871 р. його значно розширили й перетворили на міське кладовище¹⁵. Невдовзі, 1878 р., було ухвалене рішення про створення за Бабиним Яром ще одного міського кладовища – Лук'янівського, яке стало наступником старого цвинтаря з тією самою назвою, де ховали померлих в'язнів Лук'янівської тюрми, біля якої воно і було розташоване¹⁶.

На початку ХХ ст. було відведено ділянку під Братське кладовище, що містилося біля самого верхів'я Бабиного Яру. Тут спочатку ховали померлих солдатів київського гарнізону, а згодом – загиблих під час Першої світової та громадянської воєн. На ньому 1910 р. відвели ділянки євангелістам і католикам-маріавітам¹⁷. Ще три конфесійні кладовища виникли далі на північ, між річищами Бабиного й Реп'яхового ярів: 1894 р. – Єврейське, що межувало з Кирилівським православним¹⁸, 1902 р. – Караїмське і Магометанське¹⁹.

¹³ *Макаров А.* Малая енциклопедия киевской старины. – К., 2005. – С. 199.

¹⁴ *Пономаренко Л., Різник О.* Київ: Короткий топонімічний довідник. – К., 2003. – С. 8.

¹⁵ *Проценко Л.А.* Історія київського некрополя. – С. 195.

¹⁶ Там само. – С. 244.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 253.

¹⁹ Там само. – С. 255.

Цей «інтернаціональний» та «інтерконфесійний» некрополь став наче мирним прообразом тієї страхітливої домовини, на яку невдовзі буде перетворено Бабин Яр. Але з'явився тут і перший провісник мото-рошної долі київських євреїв – 1907 р. на Єврейському цвинтарі у братній могилі було поховано жертв погрому²⁰.

Третій період передісторії Яру припадає на принципово нову добу. За царських часів Київ існував та розвивався у межах традиційного суспільства й християнської цивілізації. Після потрясінь 1917–1920 рр. місто опинилося у складі держави, яка повністю відкинула звичні уявлення про Бога, духовне буття людей, життя й смерть. Для Бабиного Яру це мало два наслідки, які стали до певної міри моделлю того, що відбулося тут у середині та другій половині ХХ ст. По-перше, утилітарний погляд на розвиток Києва викликав появу низки планів із перетворення Яру та прилеглих до нього кладовищ на парк. Найбільш цілісного вигляду це набуло в Генеральному плані реконструкції міста, розробленому після перенесення 1934 р. із Харкова столиці УСРР. Згідно з цим документом, на території Бабиного Яру, Лук'янівського й Єврейського кладовищ передбачалося створення парку культури і відпочинку Лук'янівського району міста²¹. Хоча до війни цей план не встигли втілити у життя, він символізував той загальний підхід до збереження та використання місць поховань, цю залишався властивим комуністичній владі протягом усього часу її існування й, на жаль, перейшов у спадок незалежній Україні. Цей концептуальний духовний нігілізм треба брати до уваги, коли розглядатиметься складна повоєнна історія Бабиного Яру.

У довоєнний період це місце вперше почало пов'язуватися з репресіями тоталітарного режиму. Під час Голодомору 1932–1933 рр. на території Братського кладовища було вирито могилу, куди скидали трупи селян, які помирали від голоду просто на вулицях Києва²². Поряд, на Лук'янівському кладовищі, ховали розстріляних НКВС (декого з них вбивали прямо на місці), хоча за масштабами поховань воно значно

²⁰ Там само. – С. 257.

²¹ Пояснительная записка к генеральному плану реконструкции г. Киева. – К., 1936. – С. 59; Бабий Яр: человек, власть, история. – Прил. 10–15. .

²² *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине ХХ в. ... – С. 80.

поступалося Биківні²³. Ці факти склали реальне підґрунтя сучасних міфів про масові поховання у самому Бабиному Яру жертв радянських репресій і, відповідно, про відсутність тут узагалі поховань євреїв, що їх німці нібито просто вивезли з міста у невідомому напрямі²⁴.

Другу добу історії Бабиного Яру, очевидно, може бути визначено як послідовну хроніку подій, що відбувалися тут протягом нацистської окупації Києва. Але цей спосіб дозволяє дати відповіді лише на найпростіші питання: «Що?», «Коли?» та «Як?». Натомість відповідь на питання: «Чому?», тобто, встановлення глобальних причинно-наслідкових зв'язків, за такого підходу залишається поза увагою. Тому під час розробки концепції дослідницько-документального проекту «Бабин Яр: людина, влада, історія» було запропоновано вертикальне структурування цього історичного феномена в площині «дух – матерія».

Нижнім рівнем цієї вертикалі є географічне місце – сцена, на якій розгортається історична дія. Точно описати цю сцену дуже важливо, оскільки помилки в топографії призводять не лише до хибного викладення окремих фактів, а й до помилок в інтерпретації, осмисленні та, нарешті, увічненні пам'яті. У даному випадку історичною сценою є сам Бабин Яр і прилеглий район Києва.

Далі йде рівень історичного факту. На відміну від буденного життя ним є не будь-яка подія, але у чомусь виняткова або, навпаки, архетипна, що надає ґрунт для узагальнень. Іншими словами, це факт-символ. Таким у даному випадку є в першу чергу масовий розстріл у Бабиному Яру десятків тисяч київських євреїв і, що не менш важливо (тому що одразу виводить нас за межі Голокосту до глобальної гуманітарної трагедії Другої світової війни), страта на цьому ж місці всіх тих, які вважались ворогом нацистського режиму.

Тепер розглянемо рівень історичних подій. Під ними розуміються конкретні сюжети, що мають чіткі хронологічні й тематичні рамки, визначене коло учасників, певну структуру, які можна всебічно проаналізувати. До таких подій належали боротьба окупантів із комуністичним та націоналістичним організованим опором, весь комплекс засобів терору і залякування населення, система військових, поліцейських

²³ Там же. – С. 81.

²⁴ Там же. – С. 79–80.

та допоміжних каральних органів, мирний спротив окупаційному режиму, що виявлявся, зокрема, у порятунку місцевими жителями потенційних жертв нацистів.

Наступним є рівень історичного явища. Останнє являє собою не просто сукупність подій минулого, об'єднаних часом і місцем. По-перше, воно багатогранне, охоплює практично всі сторони життя людей та їх спільнот. У даному випадку таким явищем була історія окупованого Києва як арени глобального протистояння різних політичних систем. Це – система німецького окупаційного режиму, активність різних націоналістичних організацій, діяльність радянського уряду, спрямована на організацію опору нацистам, і повсякденне життя киян.

По-друге, на рівні історичного явища виникає нова якість, оскільки в ньому не лише відображаються суто «фізичні» процеси, а й виявляється їх ідеологічна складова. Тому інтерес становлять не тільки практичні кроки ворогуючих сил, а також їх пропагандистське та нормативне забезпечення, не тільки фізичне, а й інтелектуальне протистояння. Українцям важливим є вивчення настроїв та напряму думок безпосередніх учасників історичної дії – як керівників, так і пересічних виконавців, спостерігачів, жертв.

Нарешті, останнім є рівень історичних ідей. Вони на відміну від звичайних стають надбанням мас та двигуном їх суспільної активності. Історичні ідеї – це той набір уявлень про світ і місце людини й народу в ньому, що втілюються у спільній діяльності влади та населення у визначений період. Отже, треба розглянути ідеології нацизму, більшовизму й українського націоналізму насамперед у гуманітарній сфері, їх ставлення до окремої людини, народів і конфесій. Відтак, слід простежити всю вертикаль історичного процесу: від формування ідеологічних уявлень через їх утілення в конкретних діях до місця останнього спонукання жертв²⁵.

Дуже важливо також вийти за межі штучного відокремлення й протиставлення «щасливої» довоєнної історії Києва та його жителів і «жахливої» історії нацистської окупації. Насправді, між СРСР

²⁵ *Нахманович В.Р.* Бабин Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип. 9. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 156–158.

та Третім Райхом існує багато опосередкованих і прямих паралелей та причинно-наслідкових зв'язків. Невипадково привертнуто увагу до поховань поряд із Бабиним Яром жертв Голодомору й радянських розстрілів, хоча їх масштаби саме у цьому місці незрівнянні з кількістю жертв нацистів. Але загалом радянський терор (що включав не лише розстріли і смерть у таборах, а й Голодомор в Україні та штучний голод в інших регіонах СРСР) цілком порівнянний із Голокостом, узагалі нацистським терором як за своїми масштабами, так і за методом відбору жертв – не за фактичною провиною, а за належністю до апріорі «ворожої» класової, расової, конфесійної, соціальної, етнічної, політичної групи. Між радянським більшовизмом та німецьким націонал-соціалізмом існує й безпосередній зв'язок, оскільки прихід останнього до влади, захоплення нацистами майже всієї Європи та частини радянської території значною мірою стали наслідком внутрішньої й зовнішньої політики СРСР²⁶. Стосовно історії Бабиного Яру це дає змогу інакше поглянути на такі факти, як:

- значна кількість євреїв й інших груп населення, що залишилися у місті, яким загрожувала небезпека;
- масштаби співпраці місцевого населення з нацистськими каральними органами, зокрема видача їм євреїв і комуністів;
- політика українських націоналістів та доля тих з їх числа, котрі намагалися розбудувати незалежну Україну в співробітництві з німцями;
- трагічна доля комуністичного підпілля у Києві тощо.

Водночас такий підхід залишає відкритим питання щодо символічної ієрархії подій, адже це не менш важливо з огляду на проблеми меморіалізації й історичної пам'яті. На нашу думку, можна виокремити ключову подію та історичне тло цієї доби минулого Бабиного Яру. Такою подією є страта київських євреїв, точніше – перший день їх масового розстрілу, 29 вересня 1941 р. Очевидно, що саме він є певною кульмінацією, котрій передувала і наслідувала її низка безпосередньо пов'язаних із нею подій. Можна вибудувати такий їх ланцюг:

²⁶ Див. про це: *Нахманович В.* Голокост у неорадянській концепції історії Другої світової війни // *Форум нації.* – 2010. – № 1 (92).

а) до 29 вересня 1941 р.

- захоплення вермахтом Києва 19 вересня;
- підриви радянськими диверсантами Київської цитаделі й Хрещатика, загибель значної кількості німецьких офіцерів, невщухаючі пожежі у центрі міста²⁷;
- рішення про показову «акцію помсти»²⁸;
- арешт і розстріл 1,6 тис. євреїв-заручників²⁹;
- поява 28 вересня на вулицях Києва оголошень: «Наказується всім жидам міста Києва та околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку»³⁰.

Зауважимо, що на той час долю київських євреїв уже було вирішено наперед, як і долю всіх їх в Україні, СРСР та Європі. Водночас диверсії на Хрещатику стали зручним приводом для карателів, щоби провести київську «грос-акцію» у тісній співпраці з військовою окупаційною владою за повної підтримки вермахту та певного співчуття неєврейського населення³¹.

б) 29 вересня 1941 р.³²

- колони євреїв, переважно жінок, старих і дітей, що з валізами й клумаками тягнулися з усіх районів міста до Лук'янівської площі. Оголошення про збір євреїв складали люди, погано обізнані з топографією Києва. Через це в них фактично було зазначено дві точки збору (ріг вулиць Мельникова та Дегтярівської й «біля кладовищ»), відстань між котрими становила близько 2 км;
- рух щільної колони євреїв, які з 8-ї години ранку невпинно йшли

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002. – С. 76, 79–80.

²⁸ Там же. – С. 77; *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф, Київ, 30–31 жовтня 2006. – К., 2007. – С. 255.

²⁹ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 102.

³⁰ Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 320–321 (фото 37).

³¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С. 80.

³² *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С. 102–116.

вулицею Мельникова в напрямі Бабиного Яру, упевнені в тому, що їх будуть кудись вивозити, адже неподалік знаходилася Лук'янівська товарна станція. До того ж нацисти цілеспрямовано розповсюджували напередодні саме такі чутки³³;

– патрулювання німецьких поліцейських і військових жандармів, що нишпорили вулицями міста, перевіряючи, чи ніхто з євреїв не залишився вдома;

– перша дротяна загорожа, за яку пропускали партіями по 500–600 осіб та з-поза якої вже не було зворотного шляху;

– складна дорога із трьома поворотами, що нею спрямовували далі євреїв так, щоби ті, які йшли позаду, не могли бачити, що сталося з їх попередниками;

– щільне поліцейське оточення всього їх шляху і самого Бабиного Яру³⁴;

– юрби киян, які мовчки спостерігали за цим рухом тисяч приречених людей;

– стіл позірної «реєстрації» біля Братського кладовища, де в євреїв відбирали гроші, коштовності, документи, а також наказували залишати речі й верхній одяг. Його прямо тут же сортирували службовці української допоміжної поліції³⁵, яких було набрано з числа військовополонених у житомирському таборі та в кількості 300 осіб напередодні передано у розпорядження нацистських карателів³⁶;

– подальший шлях між Лук'янівським і Братським кладовищами до верхів'я Бабиного Яру. Тут уже, очевидно, було чути постріли й крики;

– подвійний ряд есесівців із собаками, що били людей кийками, позбавляючи їх будь-якої волі до спротиву;

– майданчик на краю урвища, на якому побитих, розгублених людей змушували роздягатися догола та спускатися в яр;

– нарешті, самий яр, де людей клали долілиць, шар за шаром, а

³³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С. 80.

³⁴ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій... – С. 255–256.

³⁵ Там само. – С. 256–258.

³⁶ Там само. – С. 247–248.

вздовж рядів ішли німецькі поліцейські й методично вбивали їх пострілами в потилицю³⁷.

І так – до 18-ї години, коли тих, котрі залишилися, було замкнено у гаражах танкоремонтного господарства. Того дня було страчено 22 тис. осіб³⁸.

в) після 29 вересня 1941 р.³⁹

Розстріли євреїв не завершилися того дня, так само, як не закінчилися їх жалобна хода до Бабиного Яру. Різниця полягала лише в тому, що в наступні дні їх одразу збирали у цих гаражах, а потім вантажівками відвозили до місця страти. Змінювався й склад катів. 30 вересня ще майже 12 тис. осіб розстріляли службовці тієї самої зондеркоманди 4а⁴⁰. Потім, до 15 жовтня, розстріли здійснювали німецькі поліцейські батальйони зі складу полку «Південь»⁴¹. На початку жовтня до цих акцій долучилася айзатцкоманда 5⁴², яка залишилась у Києві й стала основою для формування місцевої служби поліції безпеки і СД. Треба зазначити, що склад виконавців розстрілів, зокрема питання щодо участі в них Буковинського куреня, створеного мельниківською ОУН, та взагалі української допоміжної поліції вже у 1980-х рр. також стали об'єктом свідомої фальсифікації⁴³. Усього до середини листопада було розстріляно близько 65 тис. київських євреїв⁴⁴. Темп цих акцій ставав

³⁷ Там само. – С. 261–262.

³⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С. 77.

³⁹ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С. 115–128.

⁴⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С. 77.

⁴¹ Там же. – С. 266–274.

⁴² *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С. 118–120.

⁴³ *Нахманович В.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 83–93.

⁴⁴ Оцінку кількості жертв Бабиного Яру (загальної та за окремими групами населення) було обґрунтовано автором у неопублікованому виступі «Людські втрати населення Києва за період нацистської окупації: проблеми й методологія підрахунку» під час круглого столу «65 років визволення Києва від нацистської окупації», що відбувся 27 жовтня 2008 р. в рамках 3-ї Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ – Пуща-Водиця).

дедалі повільнішим, а відтак вони справляли менше враження на неєврейське населення.

Очевидно, що концентрація драматичних подій, апогеєм яких були розстріли 29 вересня, виводять їх на авансцену історії Бабиного Яру часів окупації. Але це не має призводити до забуття трагедії інших жертв нацизму, серед яких – радянські військовополонені (насамперед комісари, комуністи, євреї), роми, цивільні комуністи й націоналісти, радянські та українські підпільники, душевнохворі з лікарні імені І.Павлова (колишньої Кирилівської) та заручники з числа пересічних киян. Усі вони разом становили близько третини з 90–100 тис. жертв Бабиного Яру.

Не вдаючись до детального опису тих подій, зазначимо, що їх можна розподілити на три блоки:

– систематичні розстріли, які почалися вже наступного дня після захоплення Києва вермахтом і завершилися напередодні його визволення Червоною армією 6 листопада 1943 р.⁴⁵;

– знищення в'язнів у Сирецькому концтаборі, що існував поряд з Яром від весни 1942 р.⁴⁶;

– спалення трупів жертв в Бабиному Яру в'язнями Сирецького табору протягом серпня – вересня 1943 р.⁴⁷

6 листопада 1943 р. розпочалася третя доба історії Бабиного Яру. Основним її змістом слід уважати боротьбу за гідне увічнення пам'яті жертв нацистів, що не завершилася до сьогодні. Саме тепер опозиція «громадськість (людина) – влада» виходить на перший план. Не можна сказати, що вона не існувала в історії Бабиного Яру раніше. Але за царських часів, як би їх не оцінювати, розвиток Києва відбувався більш-менш нормальним шляхом. Влада дотримувалася певних меж, громадськість мала змогу впливати на життя міста. За радянських довоєнних часів та під час нацистської окупації тоталітарна влада практично не залишала жодного простору для громадської активності. Винятком,

⁴⁵ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С. 94–102, 128–142, 161–162.

⁴⁶ *Евстафьева Т.* Сырецкий концентрационный лагерь // Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 171–186.

⁴⁷ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С. 142–161.

єдино можливим за такої ситуації, були героїчні вчинки тих, хто рятував від смерті потенційних жертв нацистського терору: євреїв, підпільників, душевнохворих.

Повоєнні часи повільно відкривали певний простір для громадської самодіяльності. Ця доба історії Бабиного Яру найменш досліджена, але її фактологічне наповнення не входить до завдань цієї статті. Доцільно лише запропонувати певну схему, уточнення й деталізація якої – справа майбутнього.

На зміст усієї боротьби за увічнення пам'яті жертв нацистів великий вплив справило вищезазначене співвідношення подій під час окупації. Саме пам'ять про єврейські жертви Яру не лише вийшла на перший план, а на довгі роки взагалі затьмарила всі інші трагедії цього місця. Безумовно, на це вплинули й додаткові обставини, оскільки інші жертви фактично не знайшли «заступників» у людській пам'яті:

- про українських націоналістів згадувати не можна було взагалі;
- жертви з числа військовополонених старанно приховувалися, оскільки це було значною мірою наслідком сталінської політики відмови від приєднання до відповідних міжнародних угод. До того ж мільйони вояків, котрі здалися в полон, підривали міф про «героїчних бійців Червоної армії», що готові були радше загинути, аніж віддати ворогові рідну землю;
- так само важко було пояснити, чому залишилися на окупованій території десятки тисяч комуністів – головна опора сталінського режиму;
- загибель учасників радянського підпілля висвітлювала вади в його організації та моральний клімат серед підпільників, а відтак цей бік історії також краще було не згадувати;
- до ромів і душевнохворих усім узагалі було байдуже, тим більше, що співробітників лікарні імені Павлова після війни звинуватили у співробітництві з нацистами;
- нарешті, прості мешканці Києва залишалися без згадки (через знищення за радянських часів) про будь-яке реальне місцеве самоврядування, а відтак сталася руйнація відчуття єдності, притаманного нормальній міській громаді.

Таким чином, тривалий час лише євреї зберігали живу пам'ять про своїх загиблих, і всі неформальні спроби вшанувати жертви Бабиного Яру зосереджувалися на їх пам'яті. З іншого боку, саме такі прагнення наражалися на жорсткий опір із боку влади. Підґрунтя його було подвійне:

– по-перше, від 1948 р. антисемітизм став невід'ємною складовою радянської державної політики;

– по-друге, виняткова доля євреїв під час Голокосту суперечила тезі про переважні втрати, що їх зазнали у боротьбі з нацизмом слов'янські народи, передусім «великий російський». Відтак усі інші народи СРСР «мали право» лише на таку кількість жертв, котра відповідала їх частці у складі населення країни за останнім переписом.

Отже, перший (радянський) період повоєнної історії Бабиного Яру пройшов під знаком боротьби громадськості з державою за право увічнити єврейські жертви нацизму. Додатковий відбиток на цю боротьбу накладали послідовні спроби місцевої влади перетворити Бабин Яр та прилеглі кладовища на спортивно-паркову зону. Показова у цьому контексті постать А. Власова – головного архітектора Києва в перші повоєнні роки. Саме ця людина створила перший проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру та водночас розробила генплан розвитку Києва, згідно з яким на цьому місці мали бути прокладені нові вулиці та висаджено парк⁴⁸.

Ключовими подіями цього періоду були:

– Куренівська катастрофа 1961 р., що стала наслідком zalивання Яру пульпою з цегельних заводів⁴⁹;

⁴⁸ *Евстафьева Т.* Бабий Яр во второй половине XX в. // Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 191–192; Там же. – С. 400–401; Там же. – Прил. 22.

⁴⁹ *Анісімов О.* Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000; *Анісімов А.* Київський потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003; *Евстафьева Т.* Бабий Яр во второй половине XX в. – С. 195–201; Бабий Яр: человек, власть, история. – С. 451–462; Там же. – С. 488–489 (фото 73–88); *Евстафьева Т.* Бабий Яр-2: Полвека спустя // 2000 (Київ). – 2001. – 8 марта; *Хазан М.* «Мы к вам пришли. Не мы – овраги» // *Бульвар Гордона*. – 2011. – 9 марта.

- вихід 1966 р. документального роману А. Кузнецова «Бабин Яр»⁵⁰;
- несанкціонований мітинг 29 вересня 1966 р. у 25-ті роковини початку масових розстрілів⁵¹;
- встановлення 1976 р. офіційного пам'ятника «Радянським громадянам і військовополоненим», розстріляним у Бабиному Яру⁵².

Другий, перехідний період повоєнної історії Яру припадає на кінець 1980 – початок 1990-х рр. – останні роки СРСР та перші – незалежної України. Тоді керівництво КПУ, а потім України пішло назустріч громадськості в її прагненні особливим способом увічнити пам'ять єврейських жертв Бабиного Яру. Це був короткий період історії, коли керівники держави й лідери демократичного руху сподівалися створити країну, де б «росіянам жилося краще, ніж у Росії, а євреям краще, ніж в Ізраїлі». Саме у той період, 1991 р., було встановлено Менору – пам'ятник загиблим євреям⁵³, а президент Л.Кравчук на мітингу в Бабиному Яру публічно покаюся за всі образи, утиски і переслідування, яких вони зазнали на українській землі.

Але ці події не завершили історії Бабиного Яру. По-перше, на той час стало зрозумілим, що єврейська трагедія, хоч би яка масштабна, не була єдиною на цьому місці. По-друге, українці, євреї й інші народи України виявилися неготовими до справжнього примирення та порозуміння.

Відтак невдовзі розпочався третій період повоєнної історії Бабиного Яру, що триває донині. Його принципова відмінність від попередніх полягає в:

- мовчазно визнаному «єврейському» пріоритеті в Бабиному Яру за умови «дозволу» на паралельне відзначення трагедії інших груп населення;

⁵⁰ *Кузнецов А.* Бабин Яр: Роман-документ // Юность. – 1966. – № 8. – С. 7–42; № 9. – С. 15–46; № 10. – С. 23–51; Шаповал Ю. Неповорнення Анатолія Кузнецова // День. – 2004. – 25 груд.

⁵¹ *Снегирев Г.* Роман-донос. – К., 2000. – С. 114–121; *Его же.* Автопортрет 66. – К., 2001. – С. 80–93; *Нахманович Р.* Бабин Яр-1966: как это было [Електронний ресурс]: <http://maidan.org.ua/static/mai/1159455143.html>; *Диамант Э.* Бабин Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя [Електронний ресурс]: <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=4056>

⁵² *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. – С. 203–204.

⁵³ Там же. – С. 204.

- активності громадських організацій, різних суспільних груп, спрямованої на увічнення пам'яті «своїх» жертв;
- невтручанні держави у цю діяльність;
- байдужості її до реального вирішення проблем комплексного увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру.

Така ситуація призвела до того, що в Яру й поблизу від нього вже встановлено близько 20 пам'ятників і пам'ятних знаків, аж ніяк не пов'язаних між собою, що не об'єднані в архітектурний ансамбль⁵⁴. Ця діяльність триває, і Бабин Яр поступово перетворюється на місце змагань у конкурсі на найкращий пам'ятник.

Але ця ситуація, хоч і неприємна сама по собі, але така, що її за певних умов можна було б виправити (крім старого радянського пам'ятника, решта пам'ятних знаків невеликі за розмірами та можуть бути перенесені в інше місце). Набагато гірше те, що триває забудова Яру й прилеглих кладовищ (усіх їх, крім Лук'янівського і нового Військового, було зруйновано за радянських часів). Відкриття у 2000 р. станції метро «Дорогожичі» у самому епіцентрі колишніх розстрілів вписується в попередню політику міської влади. Але в останні десять років позначилася нова тенденція, пов'язана з будівельною активністю в меморіальній зоні єврейських громадських організацій.

Першою спробою такого стибу став проект створення у верхів'ях Яру єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». Наріжний камінь на місці майбутнього будівництва було врочисто закладено за участю президента України 2001 р. – в 60-ту річницю масових розстрілів. Широкий громадський опір та запекла боротьба впродовж 2002–2003 рр. дали змогу призупинити реалізацію цього плану⁵⁵. Але сподівання, що це був поодинокий випадок, виявилися марними. У 2005 р. виник новий проект побудови відповідного

⁵⁴ Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // Друга світова війна і доля народів України. – С. 403, 409–410. Зазначено ті пам'ятники, що існували на момент складання концепції.

⁵⁵ Нахманович В. «Єврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра // *Форум нації*. – 2003. – № 3 (10): Спец. вип.: Бабин Яр. Усі матеріали дискусії див. на сайті «Бабий Яр – пам'ять и беспам'ятство» [Електронний ресурс]: <http://babiyar-diskus.narod.ru/>

меморіально-релігійного центру на Єврейському кладовищі⁵⁶. Знову-таки з кіл єврейських громадських організацій походить проект будівництва (в кінці зони масових розстрілів) міжконфесійного комплексу, котрий має включати православну церкву, костел, синагогу й мечеть⁵⁷. Нарешті, згадану вище постанову Верховної Ради від 5 липня 2011 р., що реанімує проект центру «Спадщина», також ухвалено за лобювання цих організацій⁵⁸. Слід зауважити, що все це відбувається за формального існування Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», який мав би опікуватися централізованим упорядкуванням даної території.

Така ситуація потребує зваженого і тверезого аналізу, оскільки, очевидно, виходить за межі окремих помилок. Як уже зазначалося, упродовж усього радянського періоду євреї мали загальновизнану першість як природні хранителі пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Така ситуація збереглася й у незалежній Україні, коли увічнювати пам'ять про «своїх» жертв почали інші групи населення. Але тим часом відбулася принципова зміна суб'єктів самої єврейської спільноти. За радянських часів до Бабиного Яру за власним покликом приходили пересічні громадяни. Час від часу виникали неформальні ініціативні групи, що організовували певні заходи (мітинги, покладання вінків тощо)⁵⁹. Ситуація почала змінюватися наприкінці 1980-х рр., коли новостворені єврейські громадські організації почали перебирати на себе ініціативу щодо таких заходів, а згодом – узагалі всі акції, пов'язані з увічненням пам'яті про Голокост, зокрема про Бабин Яр. Але з часом виявилось, що сподівання на швидке відродження єврей-

⁵⁶ *Нахманович В., Глужман С.* Вадим Рабинович как персональный магнит [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/view/2006-06-29/7192>. Інші матеріали дискусії див. на сайті «Комітет „Бабин Яр”» [Електронний ресурс]: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics>

⁵⁷ *Шуневич В.* Илья Левитас: «Не понимаю, почему День памяти жертв Холокоста мы должны отмечать в День освобождения польского Освенцима. У нас что, в Украине Бабьего Яра не было?» // *Факты и комментарии.* – 2011. – 12 авг.

⁵⁸ Верховная Рада установила в Украине День памяти Холокоста // *Киев еврейский.* – 2011. – № 9 (133).

⁵⁹ *Диамант Э.* Бабин Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивое племя.

ського національного життя в Україні (як, утім, і будь-якого іншого) не виправдалися. Відтак численні єврейські організації майже повністю відірвалися від основної частини власної спільноти, котра швидко скорочувалася внаслідок еміграції. За таких умов вони, а точніше – їх керівники, стали повністю безконтрольними у своїх ініціативах. Відтак зрозуміло, чому останні здатні продукувати будь-які сумнівні проекти та ані потрапляти під вогонь критики, ані ризикувати своїми посадами⁶⁰.

Але така підміна справжньої суспільної ініціативи бюрократичними фікціями залишилася поза свідомістю неєврейської громадськості й державної влади, які воліють убачати у цих національних функціонерах справжніх виразників думок і побажань українських євреїв. Очевидно, що для державних чиновників така ситуація зручна, оскільки домовлятися з цими «професіоналами» набагато простіше, аніж зі справжніми громадськими лідерами. Водночас треба зауважити, що ситуація в єврейській спільноті принципово нічим не відрізняється від того, що відбувається в інших сферах суспільно-політичного життя країни, і є відбитком загальної моральної кризи, в якій перебуває українське суспільство.

Що ж чекає на Бабин Яр та чи буде, зрештою, гідно увічнено пам'ять жертв? Спробуємо позначити певні підходи до відповіді на ці запитання. По-перше, треба визнати, що історія Яру не завершилася ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. Вона триває донині й включає у себе все, що трапилося тут у повоєнний час, коїться зараз і відбуватиметься ще у невизначений термін.

По-друге, історія Бабиного Яру як місця, що має, нарешті, стати національним символом, нерозривно пов'язана з минулим усієї держави. Історія його не завершиться, поки Україна остаточно не визначиться з вектором свого цивілізаційного розвитку. Минуле Яру має стати органічною частиною її історії.

Зазначене жодною мірою не можна розцінювати як заклик «дати спокій» Бабиному Яру й чекати, поки Україна оберє свій подальший

⁶⁰ *Хорунжая Т., Нахманович В.* Национальное движение без национальной жизни (попытка дискуссии) // *Форум наций.* – 2003. – № 4 (11); *Нахманович В.* Власть и община // *Зеркало недели.* – 2003. – 20 дек.; Украинского еврейства не существует?.. // *Хадашот.* – 2011. – № 7/8 (172).

шлях. Як існування національних символів залежить від життя держави, так і буття останньої формується з життя й історії окремих регіонів, міст і визначних місць. Отже, будь-які спроби вирішити долю Бабиного Яру безпосередньо впливатимуть на майбутнє України. Це покладає додаткову відповідальність на всіх дотичних до долі цього трагічного місця та вимагає консолідації всіх порядних людей і фахових спеціалістів для розв'язання проблеми, навіть коли це триватиме не один десяток років. Лише після завершення цієї роботи можна буде, нарешті, дати відповідь на запитання, з якого починалася ця стаття: у чому ж полягає той об'єднуючий чинник, що є стрижнем історії Бабиного Яру від початку людської цивілізації до майбутнього України?

**КАТАЛОГ ОХОРОННИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ДОЩОК,
ПАМ'ЯТНИКІВ І ПАМ'ЯТНИХ ЗНАКІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ІСТОРІЄЮ БАБИНОГО ЯРУ**

(станом на 1 червня 2017 р.)

Упорядник *Віталій Нахманович*
Фото *Олексія Курмаза, Юхима Меламеда, Михайла Тяглого*
Мапа Карти *Google*

1. Пам'ятник «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру». Скульп. М. Лисенко, О. Вітрик, В. Сухенко, арх. А. Ігнащенко, М. Іванченко, В. Іванченко. **1976 р., нові плити з написами – 1989 р.** Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжевською, на території Бабиного Яру.

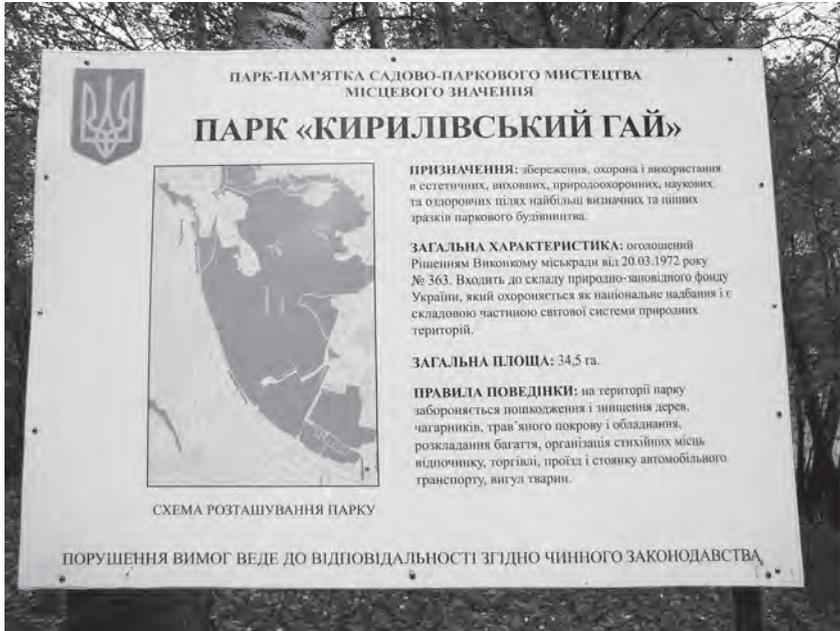

Три металеві плити з написами російською, українською та їдиш: «Тут у 1941–1945 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених». До 1989 р. – одна плита з українським написом.

2. Пам'ятний знак «Футболістам кийського «Динамо» на місці, де проходив Матч смерті. 1981 р. Стадіон «Старт», вул. Шолуденка, 26–28/4.

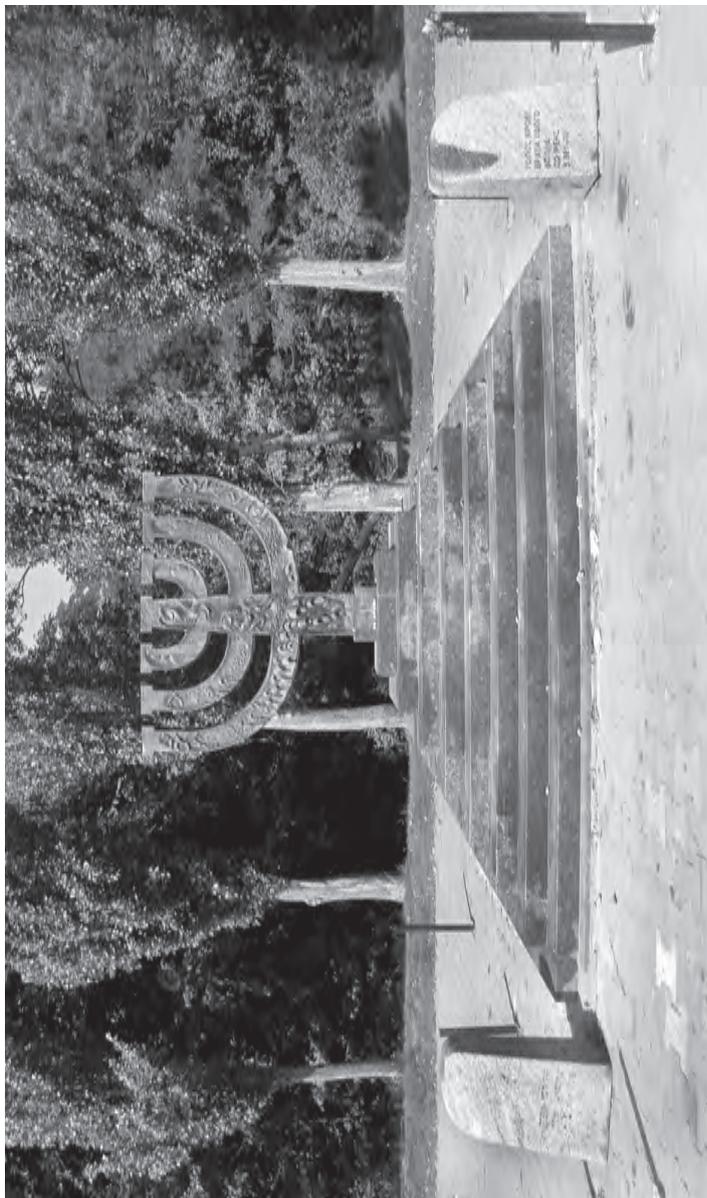
3. Охоронна та інформаційна дошки «Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва “Кирилівський гай”». 1985 р. Зміна місця розташування – 2016 р. В'їзд до парку з боку пров. Герцена за телевізійним комплексом.

Охоронна дошка: «Парк-пам'ятник садово-паркового мистецтва Кирилівський гай. Охороняється законом».

Інформаційна дошка: «Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення Парк «Кирилівський гай». Призначення: збереження, охорона та використання в естетичних, виховних, природоохоронних, наукових та оздоровчих цілях найбільш визначних та цінних зразків паркового будівництва. Загальна характеристика: оголошений Рішенням Виконкому міськради від 20.03.1972 року № 363. Входить до складу природно-заповідного фонду України, який охороняється як національне надбання і є складовою частиною світової системи природних територій. Загальна площа 34,5 га. Правила поведінки (викладено)».

4. Пам'ятний знак «Менора» свреям, розстріляним у Бабиному Яру. Арх. Ю. Паскевич, інж. Б. Гіллер, худ. Я. Левич, О. Левич. 1991 р. Вул. Мельникова (між будинками №№ 42 та 44), на межі Єврейського та Кирилівського православного кладовищ.

Дві кам'яні стели з написами українською та івритом «Голос крові брата твого волає до мене з землі».

5. Пам'ятний знак в'язням Сирецького концтабору. Скульп. О. Левич, арх. Ю. Паскевич, констр. Б. Гіллер. 1991 р. Ріг вул. Дорогожицької і Шамрила, на території Сирецького парку.

Металева табличка з написом: «На цьому місці під час німецько-фашистської окупації за ґратами Сирецького табору замордовано десятки тисяч радянських патріотів».

6. Пам'ятний знак-хрест загиблим членам ОУН(м). *Арх. А. Ігнаценко. 1992 р. Реконструкція – 2016 р. Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжеврейною, на території Бабиного Яру.*

Три гранітні дошки. На центральній – напис: «1941–1943 рр. в окупованому Києві у боротьбі за незалежну Українську Державу полягли 621 учасники антинацистського підпілля Організації Українських Націоналістів, серед них – видатна поетеса Олена Теліга. Бабин яр став їх братською могилою. Героям Слава!». На лівій і правій – імена загиблих (62 прізвища).

7. Пам'ятна дошка провіднику ОУН(м) посту О. Ольжичу. Скульп.
В. Лицак. 1994 р. Вул. Ольжича, 8.

Гранітна дошка з написом: «Вулицю названо на честь українського поета, вченого-археолога, провідника ОУН Олега Ольжича (Кандиби). 1907–1944».

8. Пам'ятний знак електротранспортникам, загиблим під час Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р. Арх. В. Собцов. 1995 р. Вул. Кирилівська, 132 (біля Подільського трамвайного депо).

Гранітна стела з написом: «Тут на території трамвайного депо ім. Красіна 13 березня 1961 року трагічно загинули при виконанні службових обов'язків під час Куренівської катастрофи (перелік 50 осіб). Вічна їм пам'ять».

9. Пам'ятний знак на місці розстрілів в'язнів Сирецького концтабору. Скульп. Ю. Багаліка, арх. Р. Кухаренко. 1999 р. Вул. Грекова, 22а (у дворі).

Металева дошка з написом: «На цьому місці під час німецько-фашистської окупації м. Києва у 1941–1943 роках були розстріляні військовополонені, футболісти київського “Динамо” та мирні жителі України. Вічна їм пам'ять і слава».

10. Пам'ятні знаки-хрести німецьким військовополоненим. 1999 р.
Між вул. Ризькою і Щусева, в кінці забудови, на території кладовища німецьких військовополонених.

Гранітна дошка з написом українською та німецькою: «Тут покаяться військовополонені-жертви Другої світової війни».

11. П'ять залізних хрестів на могилах розстріляних священнослужителів. 2000 р. На території Кирилівського православного кладовища.

Металеві таблички з написами: «Архімандрит Олександр Вишняков розстріляний 1941», «На цьому місці у 2000 році звершувалась Божественна літургія», «Протоіерей Павел Острянский расстрелян 6 ноября 1941 года», «Схимонахиня Есфирь расстреляная фашистами 6 ноября 1941 года», «Г на цьому місці вбили людей в 1941. Господи упокой їх души».

12. Пам'ятний знак-хрест розстріляним священнослужителям.
2000 р. Реконструкція – 2015 р. *Вул. Мельникова, за буд. № 42, на території Кирилівського православного кладовища.*

Гранітна плита з написом: «На цьому місці 6 листопада 1941 р. були розстріляні священнослужителі Архімандрід Олександр Вишняков та протоієрей Павло за заклик до захисту Вітчизни від фашистів. Честна предь Господемь смерть преподобныхь Его».

13. Пам'ятник «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру». Скульп. В. Медведєв, арх. Р. Кухаренко, Ю. Мельничук. 2001 р. Зміна місця розташування – 2016 р. У заповіднику «Бабин Яр», біля виходу зі ст. метро «Дорогожичі», на початку Алеї Мучеників.

Напис на постаменті: «Дітям, розстріляним у Бабиному Яру. 1941 р.».

14. Пам'ятна стела на ознаку спорудження єврейського общинно-культурного центру «Спадщина». 2001 р. Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжерейною, на території Бабиного Яру.

Написи з трьох боків. Українською мовою: «І вкладу у вас дух свій і оживете... Іезекіль, глава 37, вірш 14. Цей камінь встановлено у день 60-ї річниці масового вбивства євреїв у Бабиному Яру на знак засвідчення спорудження на цьому місці общинно-культурного центру "Спадщина". 30 вересня 2001 року». Англійською та івритом: «І вкладу у вас дух свій і оживете... Іезекіль, глава 37, вірш 14. Цей наріжний камінь єврейського общинного центру "Спадщина" встановлено у 60-ту річницю масового вбивства у Бабиному Яру. 30 вересня 2001 року».

15. Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам-євреям психіатричної лікарні ім. І. Павлова. 2001 р. Зміна місця розташування – 2015 р. Вул. Кирилівська, 103, на території Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1.

Напис на пам'ятнику: «В знак пам'яті 751-го пацієнта лікарні, що загинули від рук гітлерівського режиму 1941–1942 рр. Вічна пам'ять».

16. Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні ім. І. Павлова. Арх. Л. Скорик. 2003 р. Зміна місця розташування – 2015 р. Вул. Кирилівська, 103, на території Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1.

Напис на пам'ятнику: «1941 року від рук гітлерівських окупантів загинули 752 пацієнти психіатричної лікарні. Пам'ятаємо про невинні жертви».

17. Пам'ятний знак співробітникам психіатричної лікарні ім. І. Павлова, які рятували пацієнтів під час нацистської навали. 2004 р. Зміна місця розташування – 2015 р. Вул. Кирилівська, 103, на території Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1.

Напис на пам'ятнику: «Фахівцям лікарні, які сповідували самовіддане служіння пацієнтам».

18. Пам'ятний знак остарбайтерам. Скульп. П. Боцвин, Т. Давидов. 2005 р. Ріг вул. Дорогожицької (парний бік) і Оранжерейної, на території Бабиного Яру.

Напис на лицевому боці пам'ятника: «Пам'ять заради майбутнього», на зворотному боці пам'ятника: «Світові знівеченому нацизмом». Гранітна стела з написом: «Вклонімося пам'яті 3 мільйонів громадян України, насильницьки вивезених під час Другої світової війни до нацистської Німеччини, багато з яких було замордовано непосильною рабською працею, голодом, катуванням, страчено та спалено в печах крематоріїв».

19. Пам'ятний знак жертвам Куренівської катастрофи 1961 р. 2006 р.
Вул. О. Теліги, по парному боку навпроти буд. № 37, на території Бабиного Яру.

Дві гранітні дошки з написами: «Встановлено до 45-ї річниці Куренівської трагедії за ініціативою та на кошти “Партії Захисників Вітчизни” та Сулова Івана Миколайовича 13.03.2006», «Вічна пам'ять невинно загиблих в наслідок Куренівської трагедії. Трагедія ранить душу / Втрата бентежить серця / Пам'ять не вмєрти мусить / Скорботі не знати кінця...».

20. Пам'ятник радянській підпільниці-сврейці Тетяні Маркус. *Арх. Є. Костін, скульп. В. Медведєв. 2009 р. Ріг вул. О. Телиги і Дорогожицької, на території Бабиного Яру.*

Напис на постаменті: «Тетяна Маркус. 1921–1943. Герой України. Видатна київська підпільниця».

21. Пам'ятник письменнику А. Кузнецову. Скульп. В. Журавель. 2009 р.
Ріг вул. Кирилівської і Петропавловської.

Дві металеві дошки. На одній текст наказу про збір євреїв 29 вересня 1941 р. українською і німецькою мовами. На другій напис: «Щоб минуле не повторювалося, знайди мужність поглянути йому в очі: вся правда в романі-документі “Бабин Яр” від очевидця подій Анатолія Кузнецова (1929–1979)».

22. Пам'ятний знак жертвам геноциду ромів. 2009, 2011 рр.
*Між вул. Дорогожицькою, О. Теліги, Мельникова і Оранжевейною,
на території Бабиного Яру.*

Гранітна дошка з написом. Текст 2009 р.: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник жертвам Голокосту Ромів». Текст 2011 р.: «В пам'ять про ромів, розстріляних у Бабиному Яру».

23. Інформаційні дошки «План-схема Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»». 2011 р. Реконструйовано та додано чотири нові – 2016 р. Біля основних входів на територію Національного заповідника.

Мапа території з переліком пам'яток і пам'ятних знаків, що знаходяться на території заповідника та за його межами (18 об'єктів).

24. Пам'ятний знак на місці початку «Дороги смерті» євреїв 29 вересня 1941 р. 2011 р. Розвилка вул. Мельникова і Дорогожицької.

Гранітний камінь з написом: «Тут починалася “Дорога смерті”, якою 29 вересня 1941 року фашистські окупанти гнали євреїв на розстріл в Бабин Яр».

25. Капличка-пам'ятник священослужителям-жертвам нацистів. 2012 р. Заміна тексту на дошці – кін. 2012 р. На території Кирилівського православного кладовища.

Гранітна дошка на кам'яній стелі з написом: 2012 р.: «Капличка-пам'ятник жертвам геноциду та Холокосту українського та єврейського народів». Кін. 2012 р.: «Храм-каплиця на честь священослужителів, розстріляних за заклики до захисту вітчизни під час німецько-фашистської окупації м. Києва, архімандрита Олександра Вишнякова, протоієрея Павла Остряньського, схимонахині Єсфірі та інших невинно убієнних громадян різних національностей».

**26. Пам'ятний знак-хрест жертвам Куренівської катастрофи 1961 р.
2011 р. Вул. О. Теліги, біля входу до музею «Кирилівська церква».**

Гранітна дошка з написом: «Встановлено громадськістю м. Києва у пам'ять про земляків, які загинули під час Куренівської катастрофи 13 березня 1961 року».

27. Пам'ятний камінь на ознаку спорудження меморіально-музейного комплексу «Бабин Яр». 2011 р. Вул. Мельникова, за буд. № 42, на території Єврейського кладовища.

Гранітний камінь з написом: «У сумну 70-ту річницю розстрілів у Бабиному Яру на цьому місці був закладений перший камінь у будівництво меморіально-музейного комплексу «Бабин Яр». 3 жовтня 2011 року».

28. Пам'ятні знаки-хрести радянським військовополоненим, розстріляним у Бабиному Яру. 2011, 2012 рр. Заміна тексту на лівій дошці – 2016 р. Вул. О. Теліги, 25.

Металеві дошки з написами. Лівий хрест: текст Псалому 30. Правий хрест: «Здесь – земля, орошенная кровью мучеников, погибших за Родину. На этом месте немецкие фашисты в 1941–1943 г. расстреливали наших военнопленных. В 1942 г. в январе расстреляны одесские моряки, которых гнали босыми в большие морозы, окованных цепями за руку и ногу. Моряки пели: “Врагу не сдастся наш гордый моряк, пощады никто не желает...” Есть живые свидетели. Пусть пролитая кровь наших людей превратится в цветы. Вечная память павшим героям!».

29. Пам'ятний хрест розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні ім. Павлова. 2015 р. Вул. Кирилівська, 103, на території Київської міської психоневрологічної лікарні № 1.

Металева дошка з текстом: «1941 г – 1945 г Під час Великої Вітчизняної війни 1941 році саме на цьому місці від рук гітлерівських окупантів розстріляні 752 пацієнти психіатричної лікарні імені Павлова. Разом з медичними працівниками медсестри, лікарі та санітари. Живі свідки, очевидці. Ференець Марія Яківна, Стасюк Олександр Володимирович, сім'я захисників Вітчизни сім'я бойових дій. Шкура Петро, Уляна, Маруся, Галина Євхимівни Вище-Дубечанського району Київської області. Село Ошитки. Ми поставили хрест. Ні вчому невинні жертви. Вічна їм пам'ять. Ухажують за хрестами Валентина Василівна Рибчинчук. Відповідальна Шкура».

30. Пам'ятник «Ромський віз». *Арх. А. Ігнащенко. 2016 р. Біля Алеї Праведників у заповіднику «Бабин Яр».*

Металеві дошки з обох боків з написами українською та ромською мовами: «Ромам знищеним фашистами 1940-1945. РОМА»

31. Алея Мучеників. Арх. А. Гайдамака. 2016 р. У заповіднику «Бабин Яр» від виходу з м. Дорогожичі вздовж вул. О. Теліги в напрямку Куренівки.

Кам'яні брили з написами: «Вічна скорбота. Вічна пам'ять жертвам нацизму розстріляним на цьому місці у Бабиному Яру в 1941–1943 роках», «На цьому місці під час нацистської окупації в 1941–1943 роках було розстріляно десятки тисяч мирних киян єврейської національності».

32. Алея Праведників. 2016 р. У заповіднику «Бабин Яр» від вул. О. Теліги навпроти вул. О. Ольжича.

33. Дорога Скорботи. *Арх. А. Гайдамака. 2016 р. У заповіднику «Бабин Яр» від вул. Мельникова до «Менори».*

34. Виставка про історію Бабиного Яру. Автор В. Нахманович. 2016 р.
Уздовж Алеї Праведників у заповіднику «Бабин Яр».

20 тематичних стендів українською та англійською мовами: «Бабин Яр до війни», «Початок окупації», «Доля євреїв» (стенд 1), «Доля євреїв» (стенд 2), «Доля євреїв» (стенд 3), «Праведники народів світу», «Доля військовополонених», «Доля ромів», «Доля українських націоналістів», «Доля радянського підпілля», «Доля душевнохворих», «Доля футболістів “Динамо”», «Німецькі табори», «Спалення тіл у Бабиному Яру», «Боротьба за пам'ять», «Куренівська катастрофа 1961 р.», «Архітектурний конкурс 1965 р.», «Мітинг 1966 р.», «Радянський пам'ятник 1976 р.», «Бабин Яр на початку незалежності».

35. Пам'ятник поетці Олені Телізі. *Скульп. О. Рубан, В. Липовка, І. Єршов. 2017 р. Ріг вулиць О. Теліги та Мельникова.*

Напис на пам'ятнику: «Пам'ятник Олені Телізі та її соратникам, що загинули за незалежність України».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Станом на 2011 р.

- Карел Беркгоф – д-р філ. (з історії), науковий співробітник Нідерландського інституту студій з історії війни, Голокосту та геноциду (Амстердам, Нідерланди).
- Тетяна Євстаф'єва – завідувач відділу Музею історії м. Києва (Київ, Україна).
- Аркадій Зельцер – д-р філ. (з історії), директор Центру вивчення історії радянських євреїв в роки Шоа Меморіального комплексу «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль).
- Сергій Кот – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, керівник Центру Зводу пам'яток історії та культури України (Київ, Україна).
- Олександр Круглов – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного університету радіоелектроніки (Харків, Україна).
- Дмитро Малаков – старший науковий співробітник Музею історії м. Києва (Київ, Україна).
- Юрген Маттеус – д-р філ. (з історії), керівник дослідницьких проєктів Центру поглибленого вивчення Голокосту при Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні (Вашингтон, округ Колумбія, США).
- Віталій Нахманович – відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва (Київ, Україна).
- Таня Пентер – д-р філ. (з історії), приват-доцент університету ім. Гельмута Шмідта (Гамбург, Німеччина).
- Борис Чорний – доктор філ. (з філології), науковий співробітник лабораторії ЄРЛІС ЕА 4254 Канського університету (Канни, Матсьє, Франція).
- Люба Юргенсон – доктор філ. (з філології), професор університету Париж-IV Сорбонна (Париж, Франція).

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- BAB – Bundesarchiv Berlin – Федеральний архів Німеччини (м. Берлін, Німеччина)
- BA-MA – Bundesarchiv-Militärarchive – Військовий архів Федерального архіву Німеччини (м. Фрайбург, Німеччина)
- Barch – Bundesarchiv Ludwigsburg – Центральна установа з дослідження злочинів націонал-соціалізму Федерального архіву Німеччини (м. Людвігсбург, Німеччина)
- EK – Einsatzkommando – Айнзацкоманда
- HSSPF – Höhere SS und Polizei Führer – Головнокомандувач СС і поліції
- NARA – National Archives and Records Administration – Національний архів США (м. Коледж-Парк, Меріленд, США)
- SD – Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – Служба безпеки райхсфюрера СС (СД)
- Sipo – Sicherheitspolizei – Поліція безпеки (сіпо)
- SK – Sonderkommando – Зондеркоманда
- SS – Schutzstaffel – Охоронні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (СС)
- USC SFI – University of the Southern California Shoah Foundation Institute – Інститут Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (м. Лос-Анджелес, США)

- USHMMА – the United States Holocaust Memorial Museum Archives – архів Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон, округ Колумбія, США)
- YVA – Yad Vashem Archives – архів Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» (м. Єрусалим, Ізраїль)
- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации – Державний архів Російської Федерації (м. Москва, Росія)
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ, Україна)
- ДАК – Державний архів міста Київ (м. Київ, Україна)
- ДАКО – Державний архів Київської області (м. Київ, Україна)
- ЕАК – Еврейский антифашистский комитет в СССР – Єврейський антифашистський комітет у СРСР
- КГБ (КДБ) – Комитет государственной безопасности СССР – Комітет державної безпеки СРСР
- НДК – див. ЧГК
- НКВД (НКВС) – Народный комиссариат внутренних дел СССР – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ОУН(б) – Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери («бандерівці»)
- ОУН(м) – Організація українських націоналістів під проводом Андрія Мельника («мельниківці»)
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории – Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва, Росія)
- СД – див. SD
- СС – див. SS

- ТАСС – Телеграфное агентство Советского Союза – Телеграфне агентство Радянського Союзу
- УІЖ – Український історичний журнал
- УПА – Українська повстанська армія
- ФСБ – Федеральная служба безопасности Российской Федерации – Федеральна служба безпеки Російської Федерації
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ, Україна)
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ, Україна)
- ЦК ВКП(б) – Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
- ЧГК (НДК) – Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР – Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

Наукове видання

Український центр вивчення історії Голокосту
Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру

Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього

Матеріали міжнародної наукової конференції
24–25 жовтня 2011 р., м. Київ

Друге видання, доповнене

Науковий редактор
Віталій Нахманович

Відповідальний редактор
Михайло Тяглий

Літературний редактор
Олена Пазюк

Коректор
Наталія Анікеєнко

Дизайн та верстка
Максим Невінчаний
Сергій Іваненко

Формат 60×90 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 500 прим. Зам. 02-17.

Видавець: ФОП Москаленко О. М.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:
Серія ДК №3304 видано Держкомтелерадіо України 28.10.2008 р.

Надруковано

ФОП «Іваненко С.В.»
01133, Київ, вул. Коновальця, 31
Тел.: (044) 222 88 52